МИНУЛЕ І ЛЮДИ КОЗАЦЬКОГО КРАЮ

Ю.А. МИЦИК

КОЗАЦЬКИЙ КРАЙ

НАРИСИ З ІСТОРІЇ ДНІПРОПЕТРОВЩИНИ XV-XVIII СТ.

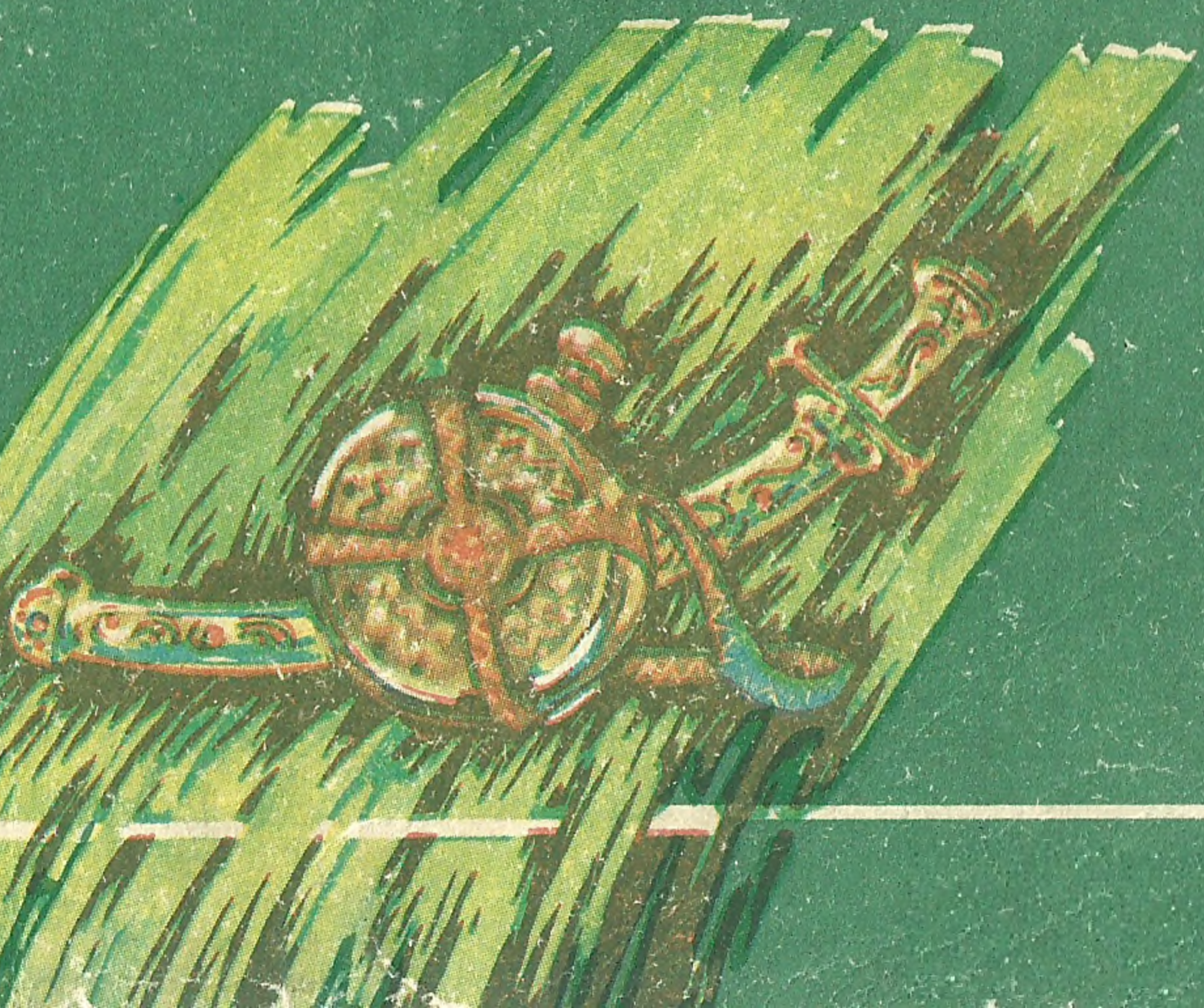

Ю.А.МИЦИК

КОЗАЦЬКИЙ КРАЙ

НАРИСИ
З ІСТОРІЇ ДНІПРОПЕТРОВЩИНИ
XV–XVIII СТ.

Видання здійснено за підтримкою

Дніпропетровського відділення

Міжнародного фонду "ВІДРОДЖЕННЯ"

Видавництво
Дніпропетровського
держуніверситету
1997

ББК 63.3/4 Укр. — 4 Дн/
М-70

Рецензент д-р іст. наук **Г. В. Боряк.**

Мицик Ю. А.

М 70 Козацький край: Нариси з історії Дніпропетровщини XV—XVIII ст. — Дніпропетровськ: Видавництво Дніпропетровського держуніверситету, 1997. — 176 с.

ISBN 966-551-002-9

Книга присвячена актуальним проблемам історії запорозького козацтва, пов'язаної з територією Дніпропетровської області. Автор порушив цілий комплекс питань щодо виникнення козацтва, наблизившись аж до періоду ліквідації Січі у 1775 р., описав традиції в діяльності козацьких військ тощо. Дослідження базується на широкому колі джерел, у тому числі архівних. Це дозволило по-новому висвітлити комплекс питань про козацьку символіку, скласти достатньо повний список козацьких гетьманів та кошових. Велику увагу автор приділяє історії виникнення Дніпропетровська, інших населених пунктів.

Книга є свіжим і оригінальним дослідженням, в якому поєднуються науковість і популярність. Вона, без сумніву, буде корисною не тільки для вчених, але й для вчителів, працівників музеїв, студентів, учнів, усіх, хто цікавиться історією рідного краю.

Видання здійснено за підтримкою Дніпропетровського відділення фонду «Відродження».

0505000000- 002
М 229-97
ISBN 966-551-002-9

ББК 63.3/4 Укр. — 4 Дн/

© Мицик Ю. А., 1997
© Видавництво ДДУ, 1997

ЗАМІСТЬ ПЕРЕДМОВИ

1989 р. у видавництві «Промінь» (нині — «Січ») вийшла невелика науково-популярна книжка автора цих рядків та його колег під промовистою назвою «Тії слави козацької повік не забудем...»[1]. Пізніше були видані ще дві книги, присвячені козацьким місцям на Черкащині та Поділлі[2], успіх мала книга, присвячена феномену українського козацтва, його ролі в історії України[3], яка одразу витримала друге видання й була удостоєна премії академіка Д. І. Яворницького. Далі авторський колектив зосередив зусилля й на дослідженні козацького минулого нашого краю, яке викликає зростаюче зацікавлення широкої громадськості. Наслідком цієї роботи є, зокрема, науково-популярна книга Ю. Мицика, П. Мосьпана та С. Плохія «Місто на Самарі» (Дніпропетровськ, 1994), присвячена козацькій Самарі (нині — Новомосковськ Дніпропетровської області) та його історико-культурним пам'яткам (Троїцький собор та Пустинно-Миколаївський монастир). Майже одночасно була написана і ця книга, де в нарисах про козацтво висвітлюється історія нашого краю. Звичайно, вона не може претендувати на фундаментальність й істину в останній інстанції. Ще занадто багато таємниць ховають у собі вітчизняні й зарубіжні архіви, ще замало уваги приділяється історії нашого міста й нашого краю. Сподіваємося, однак, що наш доробок буде корисним усім небайдужим до історії Батьківщини, великої і малої.

---

[1] **Мицик Ю. А., Плохій С. М., Стороженко І. С., Ковальов А. М.** Тії слави козацької повік не забудем. — Дніпропетровськ, 1989.

[2] **Мицик Ю. А., Стороженко І. С.** Засвіт встали козаченьки. — Дніпропетровськ, 1990; **Мицик Ю. А., Степанков В. С., Стороженко І. С.** Сполохи козацької звитяги. — Дніпропетровськ, 1991

[3] **Мицик Ю. А., Плохій С. М., Стороженко І. С.** Як козаки воювали — 2-е вид. — Дніпропетровськ, 1991.

ВИНИКНЕННЯ КОЗАЦТВА

Своїм корінням українське козацтво сягає сивої давнини. Гострі суперечки про його походження спалахнули ще у XVI ст., але не припиняються й сьогодні. Не давало науковцям спокою й походження слова «козак». Ось тільки деякі точки зору, зафіксовані ще у XVI—XVIII ст.: одні виводили це слово від назви прикубанського племені касогів — сусідів Київської держави IX—XI ст., від назви народу хозар (козар), від легендарного вождя Козака, другі — від «кози», бо козаки завжди відзначалися своєю спритністю й часто вдягалися в кожухи з козячих та овечих шкур, треті — від «коси», котру козаки використовували як зброю, і т. д. Існує думка, що ведуть рід козаки од половців, од чорних клобуків, од татар, їх вважали окремим народом, хоч не бракувало голосів щодо походження козаків як сплаву різних народів. Не бракує екзотичних теорій і нині. Деякі виводять козаків від біблійських народів Гог і Магог, ще інші, як один київський аматор, пишуть книгу під красномовною назвою «Як козаки на мамонтів ходили». Ці теорії викликають усмішку, та останнім часом деякі з них гальванізують, посилено популяризують, прагнучи довести яке завгодно походження козаків, тільки не українське.

Власне, слово «козак» прийшло зі Сходу і є тюркського походження. Всесвітньовідомий орієнталіст, професор Омелян Пріцак відзначає, що дане слово зустрічається у давніх тюрків, які проживали на Далекому Сході. Там «козаками» називали молодих хлопців, які проходили складний і тяжкий обряд ініціації — посвячення у повноправні члени племені. Ця молодь йшла у степ подалі від свого племені й мусила там прожити кілька місяців, змагаючись із ворогами й доводячи своє вміння вижити у тяжких природних умовах. У західних тюрків це слово набуло кількох значень й перекладалося переважно як «вільна озброєна людина». Половці «козаками» називали тих, хто ніс сторожову службу, оберігав кордони свого племені від ворогів. Отже, слово

«козак» справді має іншомовне походження й запозичене українцями, як і багато інших половецьких, татарських чи турецьких слів. Для прикладу можна назвати ще з десяток таких запозичень: баклажан, баштан, гайдамака, гарба, гарбуз, кабак, кавун, кіш, очкур, паланка, тютюн, харцизяка, чабан... Нічого дивного тут немає. Це природне явище: сусідні народи часто запозичують один у одного іншомовні слова. Певні слова перехоплювали українці в іноземців, а певні, як от «борщ», запозичено в українців.

Той факт, що слово «козак» є тюркським, зовсім не означає, що українські козаки були переважно тюркського походження. Адже коли вживаються такі, наприклад, слова, як «армія» та «генерал», що походять з латини, то це зовсім не означає, що всі армійці чи генерали сучасних збройних сил багатьох країн світу є латинцями — італійцями. Слід розрізняти тюркських козаків, котрі безпосередньо не стосуються нашої теми, й козаків українських (запорозьких), котрі були плоть од плоті та кров од крові українського народу. Власне, ще автор першої дисертації про запорозьких козаків (Лейпціг, 1683 р.) сілезький німець Йоганн Міллер застерігав від поплутання запорозьких козаків та казахів-кайсаків. Отже, слово «козак», хоч і прийшло до нас зі Сходу, однак на українському ґрунті стало вживатися в іншому значенні — для назви представників особливого соціального стану, головним обов'язком яких була військова служба. Цей стан формувався поступово, платячи власною кров'ю за «здобуті права й вольності», за гучну славу. Даний стан стояв вище селян та міщан, але нижче дрібних феодалів — шляхти. В незалежній Українській державі часів Богдана Хмельницького козацтво стає, не пориваючи своїх зв'язків з українським народом, вищим класом. Саме тоді широкі маси у боротьбі проти іноземних загарбників покозачувалися, прагнули стати козаками й називали себе їхнім іменем, тож не випадково українців у XVII — першій половині XVIII ст. у Європі часто називали «козацькою нацією». Після знищення Російською імперією та Річчю Посполитою (Польсько-Литовською державою) незалежності, а потім й автономії України основна маса козаків була обернена в селян-кріпаків, частково у міщан, хоча козацька старшина в більшості випадків домоглася дворянства в Росії чи шляхетства в Польщі. Крім того, чимало козаків перебралося на

нові землі (за Дунай, на Кубань), де поклали початок новим козацьким військам.

Серед козаків, за свідченням джерел, були вихідці з інших народів— як сусідніх (білоруси, росіяни, молдавани, поляки, татари, турки тощо), так і віддаленіших (черкеси, грузини, німці, французи, італійці, серби та ін.). Питома вага козаків неукраїнського походження коливалася в різні періоди, але в середньому складала близько десяти відсотків, Тож, 90% козаків були українського походження. Вже той факт, що вихідці з інших народів швидко українізувалися (і це тоді, коли українські землі не були незалежними, до 1648 р. перебували під владою інших держав), красномовно свідчить про домінуючу перевагу українців у Війську Запорозькому. Якби це було інакше, то на землях запорожців мали б стояти храми різних конфесій: католицькі костьоли, протестантські кірхи, мусульманські мечеті, іудейські синагоги, буддійські пагоди тощо. Але ж такого не було! На землях Війська Запорозького козаки будували виняткова православні храми, і це ясно свідчить про те, представники якого народу мали тут більшість й диктували свій порядок у повсякденному житті. Хоча козаки приймали до своїх лав усіх бажаючих, але за неодмінної умови визнання новобранцем православ'я або добровільного повернення до нього. Першим і часто єдиним запитанням, адресованим козаками новоприбульцям на Січ, було: «В Бога віруєш?». І коли пришелець давав ствердну відповідь і правильно хрестився на доказ цього, шлях до козацької громади був відкритий. Кому ж не подобався такий звичай, мав шукати собі іншого товариства... Якщо запорожці не були здебільшого українцями, то чому ж вони спілкувалися між собою українською мовою, чому мали переважно українські імена й прізвища, чому в багатьох документах вказується на їхнє походження з різних земель України (Галичина, Волинь, Поділля, Наддніпрянщина, Сіверщина тощо)? Збережені, особливо з XVIII ст., списки запорожців чітко говорять про українське походження козаків не тільки звучанням імен та прізвищ, але й часом і безпосередніми вказівками на українські міста, звідки козаки були родом. А хіба випадково чимало куренів Запорозької Січі мають назви, що походять від українських міст, бо первісно козаки, мабуть, поділялися на земляцтва? Можна навести для прикладу такі назви

куренів, як Батуринський, Канівський, Корсунський, Полтавський, Стеблівський, та ін. Власне, тільки один курінь походить від географічної назви, яка нині не знаходиться в межах України, — Донський. Але й цьому є своє пояснення. Саме запорожці поклали початок донському козацтву у XVI ст. І не випадково навіть столиця Війська Донського називалася Черкаськом, а потім була перенесена у Новочеркаськ[1]. Знаменитий Володимир Даль (Козак Луганський) у передмові до «Толкового словаря живого великорусского языка» писав, зокрема: «Донці діляться на верховців і низовців. Верховці з походження майже всі великороси, низовці— малороси», тобто українці. Зазначимо, що низові станиці на Дону були найдавнішими і від них почалося козацтво Донське, в котрому пізніше більшість склали втікачі з Московської держави. Між донцями й запорожцями були інтенсивні контакти, отже, дивуватися появі на Січі куреня з назвою Донський не доводиться. Якби ж запорожці не були українцями у своїй масі, то й курені б мали відповідні назви, скажімо, Московський, Варшавський, Стамбульський, Паризький тощо.

З яких же українських земель прибували на Січ втікачі? Практично з усіх, але спочатку на першому місці стояли Київщина та Сіверщина, Волинь та Галичина. Отже, не випадково вождь першого потужного козацького повстання 1591—1593 рр. Криштоф Косинський походив з українського Підляшшя, що на лівобережжі Західного Бугу (нині — у складі Польщі); славнозвісний Петро Конашевич (Сагайдачний) родом з села Кульчиці на Самбірщині (сучасна Львівська область). Пізніше, в другій половині XVII ст., коли Річ Посполита нищила Правобережну Гетьманщину, чимало козаків прибуває на Січ з Поділля та Черкащини. Ще пізніше, наприкінці XVII—XVIII ст., основний потік втікачів йшов з тієї ж Черкащини та Лівобережної Гетьманщини, яка поступово руйнується російським урядом, а її населення потрапляє під зростаючий феодальний та національний визиск. Отже, переважну більшість козаків складали колишні українські селяни, міщани з усіх кінців України. Не слід ігнорувати й участі у формуванні козацтва представників інших станів, які нерідко посідали визначне місце у козаць-

[1] Черкасами у Московській державі XVI—XVII ст. звичайно називали українців.

кому середовищі, сприяли його збагаченню військовим та політичним досвідом. Останніх очолювала українська православна шляхта, особливо бідніший її прошарок (бояри та слуги-бояри). Були серед козаків й ті, хто не мирився із владою, і професійні вояки, і навіть представники знаменитих феодальних родів — князі Вишневецькі, Ружинські, Зборовські та ін. Не випадково українські літописи за традицією вважають першим козацьким вождем хмельницького старосту князя Преслава Лянцкоронського, який у 1516 р. керував вдалим походом козаків на турецьку фортецю Очаків, погромом орди у південноукраїнських степах; не випадково, згадані князівські роди дали козацтву визначних його гетьманів.

Слід підкреслити, що запорозькі козаки ніколи не відділяли себе від українського народу, бо не було для цього жодних підстав, саме вони у XVI—XVIII ст. стали його авангардом у боротьбі за незалежну Українську державу, за волю українського народу.

Історичні джерела фіксують слово «козак» на території України тільки після монголо-татарської навали середини XIII ст., але спочатку воно стосувалося тюркських козаків. Витоки власне українського козацтва поки що неясні. Інколи важко визначити: йдеться про тюркських чи українських козаків. Так, у хроніці міста Судак, що в Криму, від 13 травня 1308 р. говориться про те, що козаки «забили мечем» якогось Альмальчу, сина Сартака. От і доводиться ламати голову над питанням, кого ж тут мав на увазі літописець: чи українських козаків, які вчинили напад на Крим, що стане згодом у них звичайною справою, чи тюркських козаків— учасників міжусобиць у Золотій Орді?

Тільки наприкінці XV ст. з'являються перші достовірні звістки про наше українське козацтво. Першу з них (від 1489 р.) знаходимо у «Польській хроніці», писаній у середині — другій половині XVI ст. батьком і сином Бєльськими (Марцином та Йоахимом), поляками за походженням. Варто зауважити, що дядько Марцина Бєльського був одним з керівників козаків у XVI ст., й тому хроніст, без сумніву, був добре обізнаний з історією козацтва та його життям-буттям. За хронікою, у 1489 р. турецько-татарські орди вдерлися у Поділля. Дізнавшись про це, польсько-українське військо на чолі з королевичем Яном Ольбрахтом, майбутнім правителем Польсько-Литовської держави,

виступили проти них. Провідниками у безкрайніх степах були козаки, які добре знали цю місцевість. Біля с. Коперстина на ординців, що поверталися з великим ясиром, було вчинено засідку й розгромлено їх, а ясир відбито. Тоді загинуло до 15 тисяч ординців, а в другій битві, що сталася біля річки Шварни — притоки Південного Бугу, їм теж було завдано відчутної поразки (вбито 10 тисяч зайд і визволено всіх невільників).

Другу звістку знаходимо у листі-відповіді великого князя литовського Олександра до кримського хана Менглі-Гірея I, датованому 1492 р. Тут згадується невбе́режений ханський «ярлик», тобто лист, в якому Менглі-Гірей скаржився Олександру на козаків-киян та черкащан, котрі вчинили морський похід на Тягиню, захопили татарський корабель, а з ним і великі трофеї. Тягиня — це тодішня турецька фортеця на Дністрі (нині — м. Бендери у Молдові). Отже, козаки спустилися човнами по Дніпру, пройшли Чорним морем, піднялися Дністром й вдарили на фортецю. Щоправда, не виключено, що тут треба мати на увазі дніпровський острів у районі сучасної Каховки, де тоді містилися татарські укріплення. Як би там не було, але ясно, що вже тоді козаки дошкуляли загарбникам. Олександр, побоюючись війни з Кримським ханством та Османською імперією, обіцяв вжити належних заходів — знайти й стратити винних козаків, а взяту ними здобич повернути ханським людям.

Після цих двох звісток потік свідчень у джерелах про запорозьких козаків невпинно зростає. Так, у 1493 р. той же хан знову скаржився великому князеві литовському, що козаки у гирлі Дніпра погромили російське посольство, котре поверталося з Молдавії до Криму. Пізніше вони розгромили Очаків — важливу турецьку фортецю. На чолі козаків стояв черкаський староста Богдан Глинський, представник відомого українського князівського роду, з якого була, до речі, й мати російського царя Івана IV Грозного — Олена Глинська. Між 1489—1493 рр. козаки на чолі з Богданом, Голубцем та Васьком Жилою, підлеглі київському воєводі Юрію Пацу, напали на дніпровській переправі на московське посольство. В уставній грамоті Києву, виданій 1499 р., згадуються українські козаки, котрі з міст на Київщині йдуть на степові річки і повертаються зі свіжою, в'яленою та солоною рибою через Черкаси й Київ. Згідно з новим ханським листом взимку 1502—

1503 рр. «київські та черкаські козаки», прибувши вночі на човнах, напали на кримське посольство. Характерно, що хан Менглі-Гірей називає тут козаків «руськими», тобто українськими, як було загальноприйнято на той час. Якби козаки були російського (у сучасному розумінні цього слова) походження, то їх було б названо «московитами». Тим самим. хан чітко відрізняв українських козаків від тюркських. У 1504 р. він надіслав князю Олександру чергову скаргу на козаків, які потурбували ординських купців та дипломатів на дніпровій переправі на Очаківському шляху. Далі кількість джерельних свідчень про козаків бурхливо зростає, і навести їх тут сповна немає можливості.

Українське козацтво виникло в тяжкі для нашого народу часи. Нашестя Батия завдало нищівного удару Україні-Русі, призвело до ліквідації незалежних українських князівств-держав, за винятком Галицько-Волинського королівства, що полегшило загарбання українських земель іншими державами. Цей останній бастіон незалежної України впав під ударами польських загарбників 1349 р. А 1470 р. литовський уряд знищив автономію останнього удільного українського князівства — Київського. Більша частина українських земель опинилася у XIV—XV ст. в складі Великого князівства Литовського. Галичина ж потрапила під владу Польщі, потім Угорщини, далі знову Польщі. Закарпаття було ще раніше завойоване Угорщиною, а Північна Буковина опинилася під молдавським пануванням. На неозорих просторах південної, східної й до певної міри центральної України панувала Золота Орда. Хоча золотоординське панування було ліквідоване спільними зусиллями литовсько-українсько-білоруського війська у 1362 р., та з півдня прийшла нова навала — цього разу турецька. Потужна Османська імперія, ядро якої складала Туреччина, завойовує північне Причорномор'я разом із Кримським ханством, перетворює Чорне та Азовське моря у свої внутрішні водойми. В XVI ст. у південноукраїнські степи перекочували зі сходу п'ять ногайських орд, котрі помилково називають татарськими. Ногайці були ударною силою Османської імперії й зробили грабунок України, продаж її людності в рабство своїм головним заняттям. Отже, Україна опиняється під владою кількох колонізаторів одночасно, а її населення, особливо трудящі маси, — ніби між молотом і ковадлом. Справа в тому, що Україна посідала особ-

лише геополітичне становище на перетині багатьох шляхів, а головне — на кордоні двох гігантських світів. З одного боку, це був світ християнський, слов'янський і хліборобський, з іншого — мусульманський, тюркський і кочовий. Через Україну з північного сходу на південний захід тягнулася своєрідна лінія кордону, яка постійно пульсувала й змінювалася, яка постійно палала вогнем то великих війн, то, принаймні, локальних конфліктів і сутичок. Україна була передовим краєм тогочасної Європи, котра стає лідером всесвітнього прогресу й цивілізації. Саме тут швидко розвиваються передові капіталістичні відносини, культура Відродження. За Османською ж імперією стоїть феодалізм, відсталість, східний деспотизм... Україна стає щитом європейської цивілізації і культури на її найуразливішому південно-східному відтинку кордону, а козаки, виступаючи в ролі оборонців своєї неньки-України, захищають одночасно і Європу.

Необхідність боротьби проти агресії Османської імперії, котра несла з собою смертельну небезпеку для України (особливо з 1475 р., коли Туреччина завоювала Кримське ханство), стала першою з головних причин виникнення українського козацтва. Другою причиною був зростаючий визиск феодалів та міської верхівки Польсько-Литовської держави, котрий змушував українських селян та міську бідноту, особливо на Київщині, Волині й Галичині, тікати хоч на край світу, тільки подалі від пана. Втікачі вподобали собі пониззя Дніпра. Жити тут було дуже небезпечно через близьке сусідство з ординцями та Османською імперією, але водночас тут були чудові природні умови, а дніпровські острови та плавні давали надійний захист від ворогів. Були й інші причини виникнення козацтва, серед яких треба вирізнити таку, як необхідність заселення та освоєння розкішних степів південної та східної України, необхідність у поверненні їй виходу до Чорного моря, котрий був у руках наших предків ще в антську добу (IV—VII ст.), в часи Київської Русі, врешті в роки панування великого князя литовського Вітовта з 1392 по 1430 р.

Прибуваючи до безмежних українських степів, козаки звичайно селилися понад Дніпром й Південним Бугом, Кальміусом та їхніми численними притоками, насамперед Оріллю, Домотканню, Самотканню, Самарою, Вовчою, Томаківкою, Базавлуком, Сурою, Саксаганню,

Інгулом, Інгульцем та ін. Особливо полюбляли козаки багаті рибою та дичиною місця понад Дніпровими порогами, котрі тягнулися від гирла Самари, тобто від сучасного Дніпропетровська, до Хортиці (біля сучасного міста Запоріжжя) та Великого Лугу — низинних берегів Дніпра нижче порогів. Ось чому українських козаків спочатку називали запорозькими, хоч останній термін є вужчим за своїм значенням, особливо коли йдеться про козацтво середини XVII—XVIII ст. Дуже велику роль у формуванні козацтва відіграли міста Канів і Черкаси, тож не випадково російські джерела навіть називали у XVI—XVII ст. козаків або й українців взагалі черкасами. Тут, на палаючому вогнем прикордонні, козаки й створили Військо Запорозьке — збройні сили України, своєрідну християнську демократичну республіку, оригінальну державу, без чого було б неможливо вистояти проти ворогів протягом кількох століть...

ВЕЛИКИЙ ЛУГ — БАТЬКО, А СІЧ — МАТИ

Прибуваючи до безмежного степового океану, козаки особливо тяглися до знаменитих Дніпрових порогів, що являли собою пасмо скель, котрі стирчали з води на висоту до п'яти метрів і майже суцільною масою перекривали ріку. Залишалися тільки вузькі бурхливі проходи, і були дуже небезпечними, особливо влітку та восени при низькій воді. Пороги мають чимало річок світу. Досить згадати Ніл або Рейн (біля легендарної скелі Лорелеї), нашу Рось у районі Корсуня та ін., але жодні пороги у світі не були такими могутніми й небезпечними, як Дніпрові. Усього на Дніпрі було дев'ять порогів: Кодацький, Сурський, Лоханський, Звонецький, Ненаситець, Вовнизький, Будильський (Будило), Лишній та Вільний. Між порогами знаходилися забори, тобто скелі, розкидані річищем Дніпра, особливо з правого берега, котрі не перетинали повністю ріку й залишали вільним прохід для суден. Часом забори мало чим відрізнялися від порога, тому деякі автори налічують аж 13 порогів. Усього забор було 91, але найбільшими з них були шість: Волошинова, Стрільча, Тягинська, Воронова, Крива й Таволжанська. Крім того, подекуди на Дніпрі стриміли поодинокі камені, нерідко овіяні легендами, серед яких домінують козацькі. Найвідоміші з них сім: Богатирі, Монастирко, Корабель, Гроза, Цаприга, Гаджола і Розбійники. Пов'язані з ними поетичні перекази, легенди записувалися багатьма дореволюційними вченими, серед яких чільне місце належить Дмитру Яворницькому та Якову Новицькому[1]. Є й прекрасні науково-популярні путівники по Дніпрових порогах, теж створені Дмитром Яворницьким та нашим земляком, ще одним видатним істориком запорозь-

[1] Див. недавні перевидання цих легенд: Савур-могила. Легенди та перекази Нижньої Наддніпрянщини — Київ, 1990; **Новицкий Я. П.** Народная память о Запорожье· Предания и рассказы, собранные в Екатеринославщине 1875—1905 гг — Рига, 1990; Народна пам'ять про козацтво. — Запоріжжя, 1991.

кого козацтва Василем Бідновим[1]. Тільки з цих та деяких інших книжок можна сповна уявити вигляд порогів — унікальної пам'ятки природи. У 1932 р. після збудування Дніпрельстану пороги було затоплено. Тільки за цією греблею (між нею та Великою Хортицею) можна побачити рештки останнього дніпрового порога— Вільного, але й вони, хоч і не такі грізні, як колись весь поріг Вільний, здатні й сьогодні пробудити в небайдужому серці хвилюючі почуття, котрі важко передати на папері. Романтичний вигляд залишків Вільного порога підсилюють хмари чайок, для котрих це місце найкраще на сотню кілометрів вниз чи вгору Дніпром.

Одразу за порогами знаходиться найбільший річковий острів у світі — Хортиця (Велика Хортиця). Він має у довжину понад 12 км, а завширшки сягає 2,5 км. Хортиця — найбільший з 265 дніпровських островів, що знаходилися в межах земель Війська Запорозького. Він був добре відомий нашим предкам ще за язичницьких часів, адже саме тут стояв священний дуб, котрому приносилися жертви. Цей дуб загинув у XIX ст. Хортиця була важливим пунктом на шляху «з варяг у греки», на що вказує у своїй книзі візантійський імператор X ст. Костянтин Багрянородний; поруч знаходилася важлива переправа через Дніпро (Кінчкаси)... Хортиця була одним з найулюбленіших запорожцями місць на Дніпрі, і тому саме з козаками пов'язують її вітчизняні та іноземні історики XVI—XVIII ст., геніальні вітчизняні поети й письменники, насамперед Микола Гоголь і Тарас Шевченко.

Нижче Хортиці Дніпро широко розливається, вбирає у себе великі й малі річки, сам розгалужується на рукави, утворюючи численні острівці. Тут було справжнє царство плавнів, помережених протоками й озерцями. На жаль, не збереглося жодного документального фільму про Великий Луг, хоча б періоду перед його затопленням у 1954 р. внаслідок спорудження греблі, що породила гниле Каховське море, поховавши під водами Дніпра головні Запорозькі Січі й найкращі у світі чорноземи. Тільки великий художник Костянтин Айвазовський (Айвазян) створив кілька чудових картин із зображенням Великого Лугу, найбільша з яких («Комиші на Дніпрі») знаходиться в його галереї у Феодосії.

---

[1] **Біднов В.** Дніпрові пороги. — Катеринослав, 1919; **Яворницький Д. І.** Дніпрові пороги — Харків: ДВУ, 1928.

Зате маємо чимало письмових свідчень про Великий Луг, усних свідчень його жителів-запорожців. Ще у скіфські часи люди тяглися сюди до найродючіших у світі земель, до казкових лук, котрі і в найспекотливіше літо не висихали й давали надійну поживу худобі. Плавні були велетенським нерестилищем риби всього Азово-Чорноморського басейну, як і берегові ліси, справжнім царством дикої природи. Ось що розповідав про Великий Луг в останні часи існування запорозького козацтва 116-річний Розсолода, син зопорожця, історику Яворницькому:

«Тепер як сказати, що воно тоді було, так і не повірять. Тоді квіти у нас всякі цвіли, тоді трави великі росли. Ось тут, де у нас тепер церква, так така була гирса, як оцей ціпок у мене в руці, як глянеш, та наче жито стоїть; а комиш, як той ліс, — здалі так і біліє, так і вилискує. А що вже пирій, ковила, мурава, оріпок, курай, бурунчуки, то як увійдеш у них, так тільки небо та землю й видно, — діти, було, губляться в траві. Оце підніметься вгору, виросте та вп'ять й впаде на землю, та так і лежить, як та хвиля на морі, а поверх неї уже друга росте. Як запалиш, було, її, так вона неділю або чотири горить. Підеш косить, косою не одвернеш, поженеш пасти коней, то й не побачиш їх, заженеш волів, тільки роги мріють. Чи випаде сніг, чи настане зима — байдужісінько: хоч який буде сніг, а трави не закриє. Пустиш собі чи коня, чи товаряку, чи овець, так вони пустопаш і пасуться, тільки старі й ходили чабальці; а як заженеш їх у траву, так вони поміж них, наче комашня, мріють — тільки вздриш; тоді воно коло їх робота — вибирати тирсу, що поналазить у зовну. А що вже поміж цією травою та різних ягід, то й казати нічого. Оце як вийдеш, було, в степ, та як розгорнеш траву, то полуницю так і бери руками. Оцієї погані, що тепер розвелася, ховрашків та гусениць, тоді й не чути було. От, які тоді трави були.

А бджоли тієї? А меду? Мед у пасіках, мед у зимівниках, мед і по бурдюгах. Так і стоїть, було, в липовниках: скільки хочеш, стільки й бери; більше усього від диких бджіл. Дика бджола, було, сидить і на комишах, і на вербах, де буркун, у бур'яні, де трава, у траві. За нею і проходу не було; то, було, вирубають дупла, де вона сидить. А лісу того! Бузина, свидина, вербина, дуб'я, грушня. Груш, було, як нападає з гілля, то хоч бери граблі та горни валки: так і лежать на сонці, поки

не попечуться. Садки такі були, наче сукном покриті, — так патока з них і тече. А товщина лісу яка була! Верби такі, їй-Богу, десять аршин у обхват... Земля свіжійша була, ніхто її так не вимагав, як тепер, сніги лежали великі і воду пускали велику, то й дерево росло добре. А звіру, а птиці? Вовки, лисиці, борсуки, дикі кози, чокалки, виднихи, так один за одним і біжать, так і пластають по степу. Вовків така сила була, що їх киями били, а з їхніх шкур чоботи носили й кожанки робили. А їжака того, їжака! — і казати нічого. Були ще й дикі свині, такі гладкі та здорові: вони більш усього по плавнях шниряли. Оце як побачиш у плавнях яку свиню, то скоріш кидайся на дерево, а то хрю! Хрю! Чмок! Чмок! — та до тебе так рилом і пре, виставе морду вперед та й слуха, чи не йде хто; як забачить чоловіка, зараз до нього, товкиць рилом. З ніг звале, тоді й давай рвати. Були й дикі коні; цілими табунами ходили; три-чотири, так і ходять... А що вже птиці було, так, Боже великий, качок, лебедів, дрохов, хохітви, диких гусей, диких голубів, лелек, журавлів, тетерваків, куріп'ят — так хо-хо-хо! Та все які плодющі! Одна куріпка вивела була штук двадцять п'ять куріп'ят за місяць, а журавлі як понаплодять дітей, то ходять та тільки курликають. Стрепетів сильцями ловили, дрохв волоком тягли, тетерваків, як настане ожеледиця, дрюками били. І що за сила тієї птиці була! Як підніметься з землі, сонце застеле, а як сяде на дерево, то й гілля не видно, самий ком'ях висе; а як спуститься на землю, то вона, наче долівка і зачорніє. А лебеді як заведуться битися проміж себе, то підімуть такий крик, що батько, було, вискочить із бурдюга та давай їх стрілять, щоб порозганяти, а вони підімуться вгору та тільки порось-порось-порось... Нема тепер і тієї сили риби, що тоді була. Оце риба, що тепер, так і за рибу не вважалась. Тоді все чічуни, пстрюга, коропи та осетри за все одвічали. В одну тоню її витягали стільки, що на весь курінь ставало».

Великий Луг знаходився у серці козацьких земель Війська Запорозького. Він давав козакам усе, що було потрібне для прожиття. Лагідний клімат, родючі землі, зелений океан степових рослин, хмари птахів у піднебессі, безліч дичини, переповнені рибою озера та ріки — все це назавжди врізалося у людську пам'ять. Не випадково середньовічні автори нерідко порівнювали цей квітучий край з землею обітованою, котру, за Святим

письмом, Бог дав Мойсею та його людям. Не випадково запорожці називали Великий Луг своїм батьком і склали прислів'я: «Січ — мати, а Великий Луг — батько, отам треба й умирати». Цей благодатний край активно заселявся й освоювався козаками. У найзручніших місцях понад берегами рік, у балках чи байраках вони засновували свої поселення. Не випадково гадяцький полковник Григорій Грабянка у своєму літописі (1710 р.) навів характерне прислів'я: «Де лоза — там і козак, а де байрак — там по сто і по двісті козаків». Козацькі поселення називалися по-різному. Найменшими були бурдюги (землянки або печери у глинищі з одного боку пагорба). Зимівником називалися запорозькі хутірці, що складалися з двох-трьох хат для людей і різних господарських будівель, комор, клунь, стаєнь, хлівів, курників, льохів, бджоляників, часом були млин, кузня тощо. Зимівники будувалися кількома господарями, кожен з яких мав по три-шість, а то й десять наймитів (молодиків). Пізніше кількість наймитів обчислювалася десятками. Отже, зимівник у XVIII ст. являв собою фактично село, хоча такий статус він діставав тоді, коли будувалася церква. Дивлячись на маловідомі карти й плани XVIII ст., бачиш, що в останній період існування запорозького козацтва Великий Луг вкривала ціла мережа поселень. За підрахунками запорозького історика А. Бойка, чисельність зимівників у цьому районі перевищувала дві тисячі. Після цього можна тільки дивуватися заявам деяких аматорів історії про якесь Дике поле в межах запорозьких володінь, про нібито культуртрегерську роль цариці Катерини II та графа Потьомкіна...

Запорозькі поселення виникали звичайно на місцях «уходів», тобто промислів. Тут козаки займалися рибальством та переробкою риби (солінням, копченням, добуванням ікри), а також мисливством, бортництвом тощо. З часів Київської Русі наші предки чумакували і через землі Війська Запорозького. Насамперед через наш край проходив знаменитий Соляник—Соляний шлях, про який знали не менше, ніж про шлях «з варяг у греки», та Залозник—Залізний. Останні два, до речі, теж проходили через наш край. Про господарські заняття козаків писали сучасники, наприклад згадувані М. та Й. Бельські: «Цей посполитий люд, що живе на Низу, займається рибальством (на річці, яка впадає у Дніпро). Рибу вони сушать на сонці без солі й нею взимку

харчуються. На зиму вони повертаються до близьких міст, таких як Київ, Черкаси та інші, заховавши човни на дніпровських островах у безпечному місці, а на курені залишають кілька сот чоловік, як вони кажуть, «при стрільбі»... Згодом козаки стали осідати на місцях промислів, і слово «уход» вживалося вже для означення поселення. Історик Володимир Голобуцький довів, що заняття промислами вимагало постійного перебування людей на уходах. Через уходи йшла жвава торгівля сіллю з морських лиманів, пролягали великі й малі торговельні шляхи. Щоб переконатися у цьому, можна заглянути, наприклад, до ревізій українських замків середини XVI ст., де зазначені деякі торговельні траси з пониззя Дніпра до Києва, вказані норми мита, яке мають брати королівські урядовці з купців, що йдуть з Орди до Канева, Черкас, Києва, з козаків, які прямують тим же шляхом, із чумаків. Яскраву картину жвавої торгівлі Дніпром через козацький край змалював мемуарист Михайло Литвин, що писав у 1550 р.:

«Із земель Литви, Русі, Волині й Московії вгору й вниз від Києва тече і багато інших річок, по яких сюди привозять рибу, м'ясо, хутра, мед, а також сіль із Таврійських лиманів, що звуться Качибіїв (Хаджибей, нині Одеса), де в обмін на 10 стріл навантажують повний корабель солі...

Київ наповнений чужоземними товарами, бо немає відомішого, коротшого й надійнішого шляху, ніж ця стародавня і загальновідома у всіх своїх звивинах дорога, що веде з чорноморського порту, тобто з міста Кафи (нині Феодосія), через Таврійські ворота (Перекоп) — до Таванської переправи на Борисфені (місто Тавань стояло у давнину поблизу сучасної Каховки на Дніпрі), а звідти через степи — до Києва; по ній з Азії, Персії, Індії, Аравії, Сирії везуть на північ у Москву, Псков, Новгород, Швецію і Данію дорогоцінне каміння, шовк і золоте тканння, ладан, фіміам, шафран, перець та інші пахощі. Чужоземні купці, які часто мандрують цією дорогою, збираються у валки до тисячі чоловік, звані караванами, із багатьма навантаженими візками і нав'юченими верблюдами. У давнину вони платили на Таванській переправі предкам вашої королівської величності (йдеться про Сігізмунда Августа, короля Речі Посполитої у 1548—1572 рр.) значне мито. Ще й досьогодні там збереглася кам'яна склепінчаста будівля, яку і наші, і таврійці, і греки називають Вітовтовою банею,

розповідають, що в ній жив відкупник великого князя литовського, який збирав мито...».[1]

Дуже цінним є свідчення уставної грамоти київського воєводи Андрія Немирича черкаському старості Яну Пеньку від 23 серпня 1539 р., яке стосується не тільки відомого повстання черкащан та канівців проти королівської адміністрації 1536 р., але й значно раніших часів. Тут, зокрема, згадується скарга черкащан на старосту Пенька, який «поріг наш звічний міщанський на ім'я Звонець на Дніпрі у нас відняв»[2]. Київський воєвода вимагав від Пенька повернення черкащанам, багато з яких козакували, цих земель. Слова «звічний» та «звічистий» стосовно до району Звонецького порога (біля сучасного села Звонецького Солонянського району Дніпропетровської області) ясно свідчать, що цей поріг з прилеглою територією належав черкащанам з незапам'ятних часів, практично від початку існування Черкас (XIV ст.).

Унікальну інформацію про освоєння жителями Черкас, Канева, Києва, насамперед козаками, нашого краю — Запорожжя[3] містять у собі урядові описи — інвентарі черкаського та канівського замків та їхніх володінь, складені у лютому—березні 1552 р. дуже точно. Ці описи занотували велику кількість черкаських та канівських уходів, котрі були на берегах рік Дніпра, Росі, Удаю, Псла, Ворскли, Хоролу, Орелі, Тясмина, Інгулу, Самари, Вовчої (Вовчих Вод) та ін. Найвіддаленішими на південь уходами були подніпровські, що знаходилися в таких місцях: «Уходи на порогах: Волнеч (Вовнизький. — *Ю. М.),* Ненаситець. Уход Плетиниця. Уход Базавлук. Уход Носівський. Уход Томаківка. Уход Аргачик. Уход на Тавані»[3].

Цікаво, що уходи в степах мали не тільки черкащани й канівці. П 'ять уходів, в т. ч. три надпорозькі (Протовчанський, Ненаситецький, Вовнизький) черкась-

---

[1] Торгівля на Україні, XVI — середина XVII століття. Волинь, Наддніпрянщина. — Київ, 1990. — С. 77.

[2] Акты, относящиеся к истории Западной России.—Спб., 1848.— С. 352.

[3] Під словом «Запороже» нерідко сучасний читач розуміє ті землі, що лежали буквально «за порогами». Однак у XVI—XVIII ст. під «Запорожем» розуміли й Надпоріжжя й Передпоріжжя, тобто землі, починаючи як мінімум від Мишуриного Рогу, що стоїть на березі Дніпра на півночі нашої області.

[4] Акты, относящиеся к истории Западной России.—Киев, 1863.— Ч. VII Т I — С 84—86, 98.

кий староста віддав у оренду жителям Києва, Чорнобиля, Мозиря, Бихова, Могилева та ін. Тут же знаходимо окремі уходи, що належали Києво-Печерській лаврі та київському Пустинно-Миколаївському монастиреві. Особливо цінувалися рибальські місця, що знаходилися при впадінні в Дніпро рік Орелі та Самари, тобто територія сучасного Дніпропетровська та його околиць. Тут були уходи Черкас, Канева, київських монастирів «на бобри, на рибу, на м'ясо». Про постійне перебування на цих уходах козаків свідчить польський хроніст XVI ст. Бартош Папроцький, який переказав розповідь запорозького гетьмана Самійла Зборовського про його перебування в Запорожжі на початку 80-х рр. XVI ст., а також французький мемуарист першої половини XVII ст. Гійом Левассер де Боплан.

Через уходи відбувалося поступове заселення козаками у XV—XVIII ст. земель на схід і захід від Середньої та Нижньої Наддніпрянщини — від Дністра до Сіверського Дінця й Дону. Ось чому термін «Дике поле» не можна прикладати до всього степу, тільки до тих земель, на котрих кочували ординці, та й то певною мірою умовно. Це мусили визнавати представники урядів. Що Сігізмунд I Старий, польський король та великий князь литовський, у 1507—1548 рр. подарував, за літописним переказом, землі козакам біля порогів, а також і ті землі, що були вище та нижче порогів понад Дніпром. 20 листопада 1568 р. нащадок Сігізмунда I Сігізмунд Август видав універсал до козаків, які з «замків і міст наших українських без наказу і відомості нашої... і старост наших українських з'їхалися, живуть на Низу на Дніпрі, у полі та на інших уходах». Пізніше король Речі Посполитої Стефан Баторій у ході реформи реєстрового козацтва наприкінці 1578 р. підтвердив права запорожців на Трахтемирів, Чигирин, а також землі, що були нижче по Дніпру: «Всі землі зо всіми на тих землях населеними містечками, селами і хуторами, рибними по тому березі Дніпра ловлями й іншими угіддями, а вшир од Дніпра на степ, як тих містечок, сел і хуторів, землі здавна находили і тепер також у їхньому завідуванню має залишатися; городок старинний запорозький Самар (Новомосковськ. — *Ю. М.*) із перевозом і землями вгору Дніпра по річку Оріль, а вниз до самих степів Ногайських і Кримських, а через Дніпро і лимани Дніпровії і Буговії, як із віків бувало, по очаківські улуси і вгору річки Бугу по річку Синюху,

від самарських земель через степ до самої річки Дону, де ще за гетьмана козацького Преслава Лянцкоронського (перша третина XVI ст. — *Ю. М.*) козаки запорозькі свої зимівники мали».

Козаки жили у зимівниках, хуторах, селах та містечках на землях Війська Запорозького, не кажучи вже про Черкащину й Київщину, де започаткувалося реєстрове («городове») козацтво, часто жили з сім'ями, що є особливо характерним для XVIII ст. На новоосвоєних землях, насамперед у північній частині території Війська Запорозького Низового, де було безпечніше від ординців, козаки займалися хліборобством, городництвом, садівництвом, різними ремеслами. Вони орали цілину, прокладали шляхи, засновували поселення, будували мости, укріплення, млини тощо. Розкішна степова трава була ідеальним пасовиськом для козацьких коней, великої рогатої та дрібної худоби. Без коня взагалі важко уявити собі життя козака, й не випадково в українських народних думах він виступає як вірний друг степових лицарів. Козацький кінь походив від степового дикого коня — тарпана. Текла в його жилах і кров знаменитих арабських скакунів, калмицьких та польських коней. Загальновідомо, що козацькі коні цінувалися на ринках Східної Європи, саме їх прагнули закупити ліверанти-постачальники для російської армії у XVIII ст. Коні займали першорядне місце у козацькому господарстві, їм відводили найкращі й найбезпечніші пасовиська, особливо на дніпровських островах, наприклад на Хортиці, про що пише австрійський посол на Січ у 1594 р. Еріх Лясота[1].

Козацькі чабани випасали величезні отари овець та кіз, при зимівниках тримали корів, у жилах яких була значна домішка крові диких турів, винищених у XVI—XVII ст.

На землях, котрі освоювали козаки, розвивалися різні ремесла. Серед воїнів, як свідчили сучасники — автори XVI—XVIII ст., були теслі, стельмахи,

---

[1] «Козацький кінь був витривалим, лагідним, розумним, легко піддавався приручению й дресируванню. Він найчастіше був середнього зросту та гнідої масті». Дослідник українських коней Я. Галета писав: «Легкість, рухливість, здатність пробігати без відпочинку 20, а нерідко й 30 верст, сміливість з одночасною обережністю, чуйність, особливо вночі, міцна пам'ять, лагідність, а при цьому гарячий темперамент, витривалість і невибагливість, все це дорогі якості степового коня».

ковалі, зброярі, кожум'яки, римарі, шевці, бондарі, кравці тощо. Практично кожен козак був і торговцем, бо вимінював чи спродував не тільки вирощене чи зроблене своїми руками, але й воєнні трофеї. Однак до цих торговельних занять запорожці ставилися зверхньо, й не випадково козак Мамай, судячи з віршів, котрі супроводжують його зображення, просив не називати його крамарем: «бо за те полаю».

У центрі земель Війська Запорозького стояла Січ, яку самі козаки називали своєю столицею[1]. Назва Січ походить від слова «сікти», тобто рубати, означало первісно «укріплення, зроблене з дерева та хмизу» (січ, засіка). До речі, саме в такому значенні у той час вживалося подібне слово і в російській мові («засека»). Всі інші пояснення слова Січ (від *січі* — бою або від *сікти* — бити різками) не витримують елементарної критики. Пізніше Січчю стали називати фортецю — столичне місто запорожців і козацьку республіку взагалі. Отже, треба розрізняти три значення одного й того ж слова, щоб правильно зрозуміти текст джерел.

Про Січ-столицю у XV — першій половині XVI ст. не маємо переконливих свідчень. Тільки мемуарист XVIII ст. князь Семен Мишецький, який побував на Січі у 1736—1740 рр., подає у списку козацьких столиць туманні відомості про перші три: у Седневі на Чернігівщині, у Каневі та Переволочній під Кременчуком. Однак його дані поки що не підтверджуються, а щодо Седнева, то й навряд чи колись підтвердяться. Канів же й Переволочна були старовинними козацькими гніздами, і тому цілком можливо, що саме тут знаходилися й перші Січі, однак поки що це тільки гіпотеза.

Перша відома на сьогодні Запорозька Січ була заснована гетьманом Дмитром Вишневецьким (Байдою) на Малій Хортиці, яка знаходиться між Хортицею Великою і правим берегом Дніпра. Малу Хортицю називають також островом Байди, що не є випадковим. Проведені нещодавно археологічні дослідження довели, що Мала Хортиця з давніх-давен використовувалася для будування укріплень. Археологи знайшли там три основні оборонні комплекси: городище неоліту, Січ часів Байди Вишневецького та укріплення періоду російсько-

[1] Так писав кошовий отаман Овсій Шашол у своєму листі до короля Речі Посполитої Михайла Вишневецького від 10 травня 1672 р. (Архів головний давніх актів у Варшаві. Ф. «Посольські книги». — № 25. — Арк. 382—382 зв.).

турецької війни 1735—1739 рр. Пізніше столиця запорожців міняла своє місцезнаходження, іноді незначно. Нині добре відомо про існування восьми Запорозьких Січей, п'ять з яких, і до того ж головних, стояли на території сучасного Нікопольського району Дніпропетровської області, й тому цілком слушно в часи Центральної Ради та Української Народної Республіки у 1917—1919 рр. наше місто називалося Січеславом. Одна Січ, як уже говорилося, знаходилася на Малій Хортиці (на території сучасного міста Запоріжжя), а ще дві — на Херсонщині, і про це йтиметься нижче.

Про зовнішній вигляд Січі, особливо раннього періоду, відомо небагато, але й цих даних досить, щоб уявити її собі й переконатися у фортифікаційній та інженерній майстерності запорожців, які вміли не тільки ходити в походи, а й добре боронитися. Перш за все козаки приділяли велику увагу місцезнаходженню Січі. Найчастіше це був річковий острів, у крайньому випадку півострів на березі Дніпра або річок, що впадали в нього. Ворогам було важко знайти Січ у плавнях — очеретяних хащах, густо помережаних численними протоками, а ще важче — доступитися до неї. Таке розташування Січі забезпечувало їй добрий зв'язок водним шляхом з «волостю», як тоді називали українські землі, що знаходилися північніше території Війська Запорозького Низового. А саме з «волості», особливо з Києва, Переяслава, Канева, Черкас та інших міст Наддніпрянщини на Січ тікали водним шляхом майбутні козаки; саме звідси привозили на Січ порох, сукно та інші необхідні речі. З Січі легко можна було вийти Дніпром у Чорне море проти Османської імперії та Кримського ханства. Якщо ж це було важко зробити, коли турки збудували в гирлі Дніпра потужні фортеці й перекинули сюди великі військові залоги, а Дніпро навіть перегороджували на ніч сталевим ланцюгом, то запорожці часто підіймалися вгору Дніпром, заходили в гирло Самари якраз на території сучасного Дніпропетровська, пливли« святою рікою», як вони називали Самару, до гирла Вовчої, а потім до верхів'їв останньої. Там тягли волоком (по суші) човни до верхів'їв Кальміусу, а вже цією річкою спускалися в Азовське море, а при необхідності — через Керченську затоку й у Чорне море. Другий шлях був безпечнішим, але довшим і вимагав великих зусиль, зокрема при доланні порогів та ще й проти течії. Гетьман Самійло Кішка та його сподвиж-

ник, відомий Ян Оришовський, у своєму листі до канцлера Речі Посполитої Яна Замойського від 11/1/ серпня 1600 р. згадували про тяжкі випробування козаків під час долання порогів проти течії: «Пройшовши до порогів, ми тягнули через скелі берегом морські човни, по двісті, по триста чоловік, взявшися за канати, і чи не кожному (козакові) спадав кривавий піт з чола»[1]. Але, звичайно, коли робився новий флот у самарській «товщі» (пущі), то можна було одразу плисти до верхів'їв Вовчої.

На Січі, яка стояла у Великому Лузі, можна було легко знайти й прекрасну свіжу воду, і провіант, і фураж для коней, шкіру й хутра, врешті дерево для будування човнів, укріплень, навіть для опалення. Цим же деревом, взятим у Лузі чи в самарських лісах, запорожці успішно торгували з кримськими татарами й ногайськими ордами.

Січ будувалася капітально, її обриси були простими й добре продуманими, щоб якнайкраще вистояти проти ворожих нападів. Досить згадати про навальні наскоки турецько-татарсько-ногайських орд на Хортицьку, Томаківську, Чортомлицьку й Нову Січі (останній напад був, до речі, 1751 р.), штурми Чортомлицької Січі російським військом тощо. Козацька твердиня була оточена з усіх боків річкою, інколи штучними ровами, що заповнювалися водою. Далі насипався десятиметровий земляний вал, на котрому стояв міцний частокіл з дубових стовбурів. Над частоколом височіли вежі, де стояли гармати. Вже перша, Хортицька, Січ була високо оцінена сучасниками як потужна фортеця. Так, король Сігізмунд Август писав до князя Миколи Радзівілла (Чорного) 12 липня 1556 р., що Вишневецький «Хортицю добре забудував, щоб його, подейкують, було тяжко звідти зрушити». Еріх Лясота бачив уже руїни цієї Січі майже через 40 років по її знищенні, і все одно вони дали йому підставу твердити, що тут був добрий замок.

Класичним є опис Чортомлицької Січі 1672 р. кошовим отаманом О. Шашолом. Його ми подаємо нижче.

---

[1] Оригінал цього листа, опублікований ще 150 років тому польськими дослідниками, знаходиться нині в АГАД (ф. «Архів Замойських»—№ 153. — Арк. 5). Зазначимо, що цей похід запорожців у Молдавію почався 26 липня 1600 р. біля Непаситецького порогу (нині — біля с. Микільського-на-Дніпрі Солонянського району Дніпропетровської області) й проходив за маршрутом Черкаси — Канів — Біла Церква — Кам'янець-Подільський.

Найповніша інформація щодо зовнішнього вигляду Січі з відповідними планами та кресленнями стосується тільки останнього періоду її існування (Нова Січ), коли вже було поставлено у козацькій столиці й гарнізон російських військ, щоб полегшити царату контроль над запорозьким козацтвом, а потім і ліквідацію останнього взагалі.

В центрі Січі знаходився майдан з православною церквою. Поряд височіла дзвіниця, яка одночасно правила за фортечну вежу, й на ній стояли гармати. Поблизу було вкопано стовпа, біля якого карали винних козаків. Навколо майдану знаходилися великі хати-курені, де жили запорожці, що перебували на Січі, будинки старшини та кошового отамана. Далі від центру знаходилися арсенал, склади. Одразу ж за стінами Січі починалося її передмістя. Тут вирував базар, містилися численні торговельні лавки та ремісничі майстерні, заїзди для купців з далеких країв.

Чисельність куренів була постійною — 38, і кожен з них мав свою назву: Батуринський, Брюховецький, Васюринський, Ведмедівський, Величківський, Вищестебліївський, Дерев'янівський, Джерелііївський, Донський, Дядьківський, Іванівський, Ірклііївський, Кальніболоцький, Канівський, Кисляківський, Коніловський, Корсунський, Крилівський, Кущівський, Левушківський, Менський, Мишастівський, Незамаївський, Нижчестебліївський, Пашківський, Переяславський, Пластунівський, Платнірівський, Полтавський, Поповичівський, Рогівський, Сергіївський, Тимошівський, Титарівський, Уманський, Шкуринський, Щербаківський. Зовнішній та внутрішній вигляд куреня подав у своїх спогадах колишній запорожець Микита Корж: «...були (курені) з рубаного та різаного лісу... покої були настільки просторі, що по 600 козаків і більше могло поміститься у кожному курені під час обіду. Курінь будувався на кшталт трапезної без різних чуланів та перегородок так, що в середині його довкола біля стін, до самих дверей стояли столи, а біля столів, також навколо, лави, на яких козаки сідають обідати. А перше місце для отамана було під образами. Образи були багаті і прикрашені. Вікна також були великі й часті... у кожному курені посередині висіли чудові панікадила, а під образами — лампади, котрі запалювалися по великих святах. Печі великі для випікання хліба були збудовані окремо від куреня і в особливому відділенні, а в курені

були тільки груби, тобто на манір англійських. Кухарі теж були в особливому приміщенні...»

Уважно перечитуючи це, не можна не помітити, що Корж перебільшував кількість запорожців, що проживала в курені. За даними Григорія Грабянки, який писав свій твір у 1710 р., у курені могли ночувати понад 150 душ. Фрагментарні археологічні розкопки доводять, що у куренях могло спати душ 50 козаків: максимум — 100. Отже, повсякденний січовий гарнізон нараховував кілька тисяч козаків; влітку його кількість, безперечно, зростала, а взимку зменшувалася, бо чимало запорожців вирушало зі столиці на «волость». Основна маса запорожців проживала за межами Січі: на уходах, в зимівниках, хуторах і селах, містах Війська Запорозького. На Січі вони збиралися, звичайно, з важливих оказій: на великі релігійні свята, до яких приурочували ради, або під час підготовки до походу чи після завершення його. У такому випадку Січ за лічені дні перетворювалася на справжній мурашник. Варто зазначити, що вже в часи гетьмана Конашевича (Сагайдачного) самих козаків налічувалося понад 60 тисяч душ, не рахуючи «постоїв», «капканників» тощо, тобто людей, які проживали на запорозьких землях, не будучи членами козацького товариства, працювали на Військо Запорозьке, займалися мисливством, рибальством і т. ін. Одне слово, «Запорожжя ніколи не було й не буде без людей», як писав польський воєначальник Станіслав Жолкевський королеві Сігізмунду III 11 червня 1619 р.

Вступ до лав Війська Запорозького був необмежений і граничпо простий. Від новоприбулого не вимагалося ніяких документів, «паспортів», довідок з колишнього місця праці, висловлюючись по-сучасному, характеристик чи рекомендацій, а тільки беззаперечне визначення православ'я. Напівжартівливе питання, яке могло ставитися: «Горілку п'єш?», було не чим іншим, як своєрідним тестом, адже відомо, що коран формально забороняв вживати алкогольні напої. Не можна не сказати про поширені уявлення про запорожців як любителів пити горілку. Насправді ж, алкоголіків у середовищі козаків майже не було. Варто згадати свідчення деяких іноземних авторів XVII ст., наприклад французького мемуариста П'єра Шевальє, що козакам заборонялось пити під час морського походу, а порушників даної заборони топили. За свідченням «Віршованої хроніки», писаної незадовго до смерті кошового отамана Івана

Сірка, останній практично не пив й терпіти не міг п'яниць. Італієць Віміна, посол до Б. Хмельницького у 1650 р., був у захваті від влучної стрільби запорожців, які гасили кулями запалені свічки, був вражений, як і багато інших іноземних авторів, силою, витривалістю, здоров'ям козаків. Досить згадати, що останній кошовий отаман Петро Калнишевський помер у віці 113 років, з яких чверть століття провів у земляній ямі-тюрмі на Соловках. Важко поєднати ці факти з тенденційними вигадками про козаків як про п'яниць.

З моменту прийняття новоприбульця до січового товариства й вписання його до будь-якого куреня він ставав повноправним членом козацького братства й повинен був суворо дотримуватися місцевих традицій та звичаїв і не пхатися «зі своїм уставом». За порушення січових звичаїв, які дбайливо зберігали у пам'яті козаки-ветерани, карали суворо, а часом і смертно. Ці звичаї були логічними та продуманими, ідеально пасували до ладу християнської козацької республіки, до суворих й небезпечних умов життя на кордоні у давнину, хоча для стороннього ока вони часом видавалися дивними. Так, на самій Січі під загрозою смертної кари було заборонено з'являтися жінкам. Чому існував такий звичай? Слід врахувати, що Січ була і фортецею, і військовим табором, і казармою одночасно, тому козаки мали бути постійно напоготові через можливі ворожі наскоки. Перебування тут жінок знижувало б боєздатність війська, могло спровокувати небажані конфлікти і т. д. Однак з цього не треба робити поспішних висновків, як нерідко буває, й оголошувати запорожців холостяками. За межами Січі, вже в декількох кілометрах від неї, знаходилися зимівники й хутори, де козаки жили зі своїми дружинами й дітьми, особливо у XVIII ст. Збереглися цікаві перекази про курган «Бабина могила», де нині знаходиться могила отамана Сірка. Цей курган який стоїть неподалік від Чортомлицької Січі, дістав таку назву тому, що тут запорожці зустрічалися з жінками, оскільки ближче до Січі останнім не дозволялося приходити. Відомо, що на Січі, точніше біля неї, перебували певний час жінки — колишні невільниці, а також, ніде правди діти, й захоплені козаками для подальшого обміну полонені й полонянки. Згадувана «Віршована хроніка» вказує, що Сірко з повагою ставився до полонених туркень, татарок і черкешенок й суворо карав запорожців, які пробували завдати останнім якоїсь крив-

ди. Але найліпшим доказом є конкретні факти наявності запорозьких сімей. Великий Гоголь не грішив проти істини, коли писав про жінку Тараса Бульби та про його двох синів — Остапа й Андрія. Можна нагадати, до речі, й народну пісню «Ой, на горі та й женці жнуть», де говориться про жінку славетного гетьмана Сагайдачного — Настю Повчинську. Оспіваний у тій же пісні сподвижник Сагайдачного Михайло Дорошенко мав сина Дорофія—козацького полковника—й кількох онуків, полковників Андрія та Григорія, гетьмана Петра. У Богдана Хмельницького з першою дружиною Ганною було двоє дорослих синів Тимофій та Юрій, чотири дочки, які були видані ним заміж (Олена, Катерина та ще дві, імена яких історія не зберегла). Кошовий отаман Іван Сірко мав у шлюбі з дружиною Софією чотирьох дітей: синів Петра й Романа та двох заміжніх дочок. Один із синів, очевидно Петро, був одружений з дочкою покійного на той час гетьмана Івана Брюховецького, і про цю подію навіть писала одна з швейцарських газет 1680 р. Уродженець Нового Кодака — центру однойменної паланки (нині Нові Кайдаки, район Дніпропетровська) запорожець Микита Корж (1731—1835 рр.) мав зі своєю дружиною Параскою, теж уродженкою Нового Кодака, семеро синів та чотири доньки. Подібних прикладів можна навести чимало...

Всі козаки були рівними між собою і навіть називали один одного панами й товаришами; побутував звичай, за яким усякий козак вважав козаків свого куреня за рідних братів. Злочини, особливо щодо членів товариства, немилосердно каралися, а винуватці, якщо вони не пробули на Січі семи років, ще й назавжди виганялися з Війська. Такий рівень моралі суперечить тенденційним і стереотипним вигадкам про козаків як злодіїв, котрі умисно поширювалися урядами держав, що проводили колоніальну політику щодо України й Січі. У несправедливості подібних вигадок та звинувачень сучасники могли легко переконатися, коли ближче знайомилися з запорожцями, як свого часу чернець Лука Яценко-Зеленський, який двічі приїздив на Нову Січ з проханням пожертвувати для свого Хрестовоздвиженського монастиря у Полтаві й повертався щедро обдарованим. Коли він уперше вирушив на Січ й опинився у нашому краї, то дуже боявся за свій немудрий скарб на возі (глабцях). У першому ж запорозькому зимівнику, де він зупинився ночувати, його острах легко

зауважив запорожець-господар і, посміхнувшися, сказав чеченці «по-запорозьки», цебто українською мовою, та ще й такою соковитою, котру можна почути хіба що з уст героїв «Енеїди» Котляревського: «А чого ти боїшся, молодий попе, що не йдеш до куреня (так звуть запорожці свої хати)? Чи не думаєш хіба, не знати по-якому, щоб ми не взяли чого з вашого воза та не положили на свого? Що, коли я відгадав, то плюнь чортові в одне око, а тому дурневі в другеє, а хоч і в обидва тим, хто нас зове злодіями, щоб вони їм повилазили, як у сипів (себто чортових) на лоба, бо я тобі кажу по правді козацькій, а ти мені вже повір, коли хоч бути добрим панотцем: хоч би ваші глабці були насипані й грішми, то хіба до них прийметься син вражий, бо якби ми піймали його в свої руки, то не було б йому кривди, тільки я перший відламав би йому і руки, і ноги; щоб знав син іродів, що у нас на Запорожжі і москалі не крадуть, а коли ти нам не віриш, то тобі ж буде і гріх, і сором». Далі у цього ж автора читаємо:

«Я вислухав козацьке слово із властивою моїй цікавості до всього увагою і взяв його за властивий сміхотунам жарт, та побачив і по інших зимівниках стільки виявленої нам послуги від господарів, у котрих ми ночували, що ми, маючи в дорозі розмаїті вигоди, приїхали до Січі благополучно, не витративши... жоднісінької копійки. Та за найбільший доказ людинолюбства узяв я те, що від самої річки Московки (впадає у Дніпро напроти Хортиці) й по самісіньку Січ я жодного разу не запрягав і не розпрягав... глабці, бо скрізь і завжди людинолюбні мої співкозаки відправляли мої фурманські обов'язки з неймовірною майстерністю... ніде, окрім Запорожжя, не бачив я.., який безкорисливий і ні до чого майже, за винятком самої свободи, не запопадливий корпус козаків запорозьких»[1].

Козаки-запорожці безмежно любили свою Вітчизну, матір-Україну, але це не перешкоджало їм з повагою ставитися до представників інших народів і приймати їх до свого товариства. Ось, наприклад, деякі факти, що стосуються перебування у числі запорожців євреїв. Свого часу сходознавець О. Гаркаві виявив дані про Боруха, сина Арона з Тиновиць на Люблінщині, котрий

---

[1] **Леонтій-Лука Яценко** (Зеленський). Молодший Григорович//Вітчизна. — 1988. — № 1. — С. 185.

бився на боці українських повстанців Северина Наливайка й героїчно поліг у бою. Про це розповідав його приятель Йосиф, який у складі загону з 110 євреїв був у козацькому війську[1]. Нам вдалося виявити в архіві лист короля Сігізмунда III до брестського старости Є. Ходкевича від 9.IX.1602 р. Цей лист було написано після відповідного звернення запорожців до короля. Виявляється, один єврей з Брест-Литовська подався на Січ, де прийняв православ'я, і там осів. Потім він вирішив навернути у православ'я та забрати з собою своїх дітей від першого шлюбу. Але зробити це було нелегко, оскільки керівники брестського єврейського кагалу (общини) Саул та Йосиф негативно поставилися до вчинку свого колишнього одновірця й конфіскували його майно. Король у своєму листі вимагав од старости, щоб єврею-козаку або його довіреним особам — запорожцям було гарантовано безпеку в Бресті й повернення майна[2]. Звичайно, інколи євреями називали також кримчаків та караїмів, представників тюркських народів, що жили у Криму й сповідували іудаїзм. Але останні теж були у Війську Запорозькому, про що може свідчити прізвище осавула Ілляша Караїмовича.

Хоча українсько-єврейські відносини в ті часи не були безхмарними, однак не всі представники єврейської общини стали разом зі своєю верхівкою на бік Речі Посполитої. Так, в одному з документів розповідається про драматичну долю єврея Лейби, який під час Визвольної війни українського народу прийняв християнство й під іменем Олександра став до лав українського повстанського війська разом зі своїм братом Яцьком-кравцем. Схоплений на Волині представниками польської влади, він був підданий тортурам і засуджений до смерті 26 березня 1649 р. Перед стратою він повернувся до віри батьків. Ця історія надихнула Михайла Грушевського на написання твору «Вихрест Олександер». Дослідниця з ФРН С. Лубер встановила у Реєстрі Війська Запорозького 1649 р. як мінімум п'ять осіб з прізвищами, які можуть свідчити про єврейське походження їхніх власників: Зраїтель, Лейбенко та ін. Можливо, один з них був тим самим Лейбенком, що брав активну участь у антипольському повстанні Дмитра

---

[1] Евреи-казаки в нач. XVII в. // Киевская старина. — 1890. — Т. 29. — С. 377—379.

[2] АГАД. — Ф. «Архив Замойських». — № 3048. — С. 286.

Сулимка на Правобережній Україні у 1664 р. Врешті, генеалогічна традиція виводить деякі роди української старшини від євреїв-козаків (Марковичі, Борковські, Герцики).

У той час, коли майже в усіх європейських країнах панували монархи, у запорожців існувала прогресивна республіканська форма правління. Кожен запорожець мав право голосу у загальній раді, якій належала вся повнота влади. Рада керувала всіма важливими справами Січі, її внутрішньою та зовнішньою політикою, вирішувала проблеми миру та війни, приймала й відправляла посольства, займалася судочинством. Рада звичайно збиралася у перший день нового року (1 січня за старим стилем), у день Покрови пресвятої Богородиці (1 жовтня), на другий-третій день після Великодня — найбільшого релігійного свята православних. Але могли збиратися й надзвичайні ради, і для цього було досить бажання першого-ліпшого запорожця в будь-якому місці й коли завгодно. Звичайно, привід для зібрання мав бути вагомим.

На раду запорожці сходилися заздалегідь, поспішаючи до Січі з усіх кінців військових земель. Після обіднього богослужіння у церкві запорожці обідали в куренях, а почувши удари довбиша чи гарматний постріл, виходили на майдан, зодягнені у своє найкраще вбрання, поспішаючи, за словами Д. І. Яворницького, як «бджоли на мед». Прибувши на майдан, вони ставали величезним колом по куренях. Кому не вистачало місця, ті забиралися на дзвіницю, на курені, ставали на валах, розташовувалися уздовж річки[1]. Всі козаки були без шапок, так само, як і старшина, котра займала своє місце у центрі кола по ранжиру. Кожен зі старшини тримав у руках свої клейноди — символи влади. Могли створити й два кола: окремо для старшини й «черні», тобто для рядових козаків. Найпростішою була церемонія поділу військових земель «за лясами». Д. І. Яворницький вважав, що це слово прийшло з німецької мови, де означало «жереб», можливо, через польську. Тут варто дещо уточнити. У польській та білоруській мовах існує слово «льос», котре перекладається українською як «доля». Цим словом і окреслювали запорожці гру долі — жеребкування. Військовий писар готував

---

[1] **Яворницький Д. І.** Історія запорізьких козаків. — Львів, 1990. — Т І — С. 132.

папірці, на яких умовно позначував усі угіддя, а потім курінні отамани тягли їх із шапки й дізнавалися про той наділ військових земель, який випадав на біжучий рік їхнім куреням. Особливо раділи ті курені, котрим діставалися кращі наділи на віддаленіших від ординців і багатших землях Кодацької, Самарської, Орільської та Протовчанської паланок.

Складнішою була церемонія при обговоренні справ війни та миру. Тут могли провадитися тривалі дебати й навсидячки у центрі кола, куди запрошували й іноземних дипломатів. Згадуваний Альберто Віміна дав високу оцінку козацькій раді, діяльність якої він спостерігав у 1650 р. «У раді козаки або обмірковують справи, підтримують свої погляди без чванства.., все маючи на меті спричинитися до загального добра. Якщо визнають кращим погляд інших, то цього не соромляться, без упертості відмовляються від власного погляду і приєднуються до більш правдивого. Через те я сказав би, що ця республіка може рівнятися спартанській». Звичайно, не обходилося без гострих суперечок і навіть конфліктів між різними угрупованнями запорожців. Коли ж приймалося якесь рішення, воно могло скріплюватися присягою. Архіви зберегли письмові стислі присяги запорозьких гетьманів, наприклад Сагайдачного, але менш відомі церемонії колективної усної присяги на вірність ухвалі. Так, на раді, що відбулася 29 серпня 1619 р. у Києві на горі «під замком», присягла основна маса козаків, а у тих, хто не був на раді, старшина відбирала присягу по містах. У самому Києві в будинку коло ратуші «присягло знати 700 душ на голій шаблі, покладеній на столі, що гурту не можуть покинути і скрізь, де піде гетьман, йти й що накаже, чи добре, чи зле, все чинити»[1].

Найгострішими були ради, коли відбувалися вибори старшини: гетьмана або кошового отамана чи старшого, судді, писаря, осавула, а також нижчих достойників — довбиша, пушкаря та ін. Тут слід пояснити деякі поняття. Слово «гетьман» з німецької мови, де означало «головний», «вождь», запозичили поляки й чехи, і вже на початку XV ст. вони окреслювали цим словом своїх верховних головнокомандуючих. У Речі Посполитій (Польсько-Литовській державі) було чотири гетьмани: два польських, або коронних, і два — литовських,

[1] АГАД. — Ф. «Архів Замойських», № 737. — Арк. 58—59.

причому один із гетьманів у Польщі й Литві був головним — «великим», а його наступник іменувався «польним». Даний термін запозичили з практики Польсько-Литовської держави й запорозькі козаки. Останнім часом з'явилися статті, де слово «гетьман» виводиться від мови аріїв, вірогідна прабатьківщина яких була у Наддніпрянщині. Арії завоювали у давні часи Північну Індію й створили там потужну державу. Саме їхня мова була найдавнішою в індоєвропейській мовній сім'ї, що й зафіксували такі видатні пам'ятки, як «Веди», писані санскритом. Там є слово «гата» (від «гатити, бити»), від котрого, на думку деяких авторів, походить слово гетьман. Однак забувається при цьому, що германські мови, як і слов'янські, теж належать до індоєвропейської сім'ї, що слово «гетьман» не знаходимо в українській мові раніше XV ст. Отже, подобається це комусь чи ні, але на сьогодні немає підстав переглядати традиційну точку зору щодо появи слова «гетьман» в українській мові з німецької через польську. До Визвольної війни українського народу середини XVII ст. термін «гетьман» звичайно, якщо говорити про Військо Запорозьке, був майже тотожний поняттю «кошовий отаман», хоч були й певні винятки. У 1648 р., коли українські повстанці визволили більшу частину України від іноземного панування, Богдан Хмельницький, гетьман Війська Запорозького, зробив столицею не Січ, а Чигирин і став уже гетьманом всієї України. На Січі ж з цього моменту головною особою стає кошовий отаман, нижчий за рангом од гетьмана. Існував ще термін «старший», котрим звичайно титулувався гетьман або кошовий, влада якого поки що не визналася частиною козацтва або урядом Речі Посполитої. Були тут і свої винятки. Так, Б. Хмельницький, уже гетьман, у червні 1648 р. під час інтенсивного дипломатичного листування з урядом Речі Посполитої підписував свої листи як «на той час старший... Війська Запорозького». Ще цікавішою виглядає ситуація, коли гетьман і старший були різними особами, через що виникало своєрідне двовладдя. Зберігся лист від 11/1/ грудня 1629 р., писаний Левоном Івановичем, «гетьманом Війська Запорозького», до Григорія Савича (Чорного), «на волості старшому і всього товариства там будучого». У даному випадку «старший» був ніби наказний гетьман, тобто виконуючий обов'язки гетьмана як заступник останнього. В той же час звернення до Г. Чор-

ного як до старшого «на волості» наголошувало на тому, що останній був головним тільки над реєстровцями.

Вибори старшини на раді проходили згідно зі складною церемонією, яка формувалася століттями. Ось як описав її історик Д. Яворницький: «Після поділу угідь довбиш знову бив у литаври, і козаки знову сходились у Січ... Кошовий отаман знову звертався з мовою до січового товариства:

— Панове молодці! У нас сьогодні новий рік, чи не бажаєте ви, за старим звичаєм, змінити всю старшину й обрати замість неї нову?

Якщо товариство було задоволене своєю старшиною, то на пропозицію кошового відповідало так:

— Ви добрі пани, пануйте ще над нами!

Тоді кошовий, суддя, писар і осавул вклонялися козакам, дякували їм за честь і розходилися по куренях. Якщо ж товариство чомусь було невдоволене своєю старшиною, тоді, після питання кошового, казало йому віднести свою булаву чи палицю до прапора й покласти на шапку. Якщо ж товариство при цьому відкривало за кошовим якусь провину чи допущену ним явну несправедливість, тоді, не соромлячись, кричало:

— Покинь, скурвий сину, своє кошів'я, бо ти вже козацького хліба наївся! Іди собі геть, поганий сину, ти для нас неспособний! Поклади свою булаву, поклади!

Кошовий негайно скорявся: він кидав на землю свою шапку, на шапку клав палицю, вклонявся всьому товариству, дякуючи за честь, виявлену йому протягом року, і йшов із площі до свого куреня. Після відходу кошового те саме із солідарності з кошовим повинні були зробити суддя, писар, осавул, хоча б до них товариство й не мало докорів. Зрештою, останнім, якщо хтось із них подобався козакам, товариство кричало, щоб він «не скидав з себе свого чину», і той повинен був беззаперечно коритися і стояти на площі. Іноді, перш ніж відпустити старшину з площі, товариство вимагало від неї звіту за різні дії і ставило їй різні запитання. Однак старшина, як звичайно, рідко виявлялася у чомусь винною: користуючись своєю владою лише рік і пам'ятаючи про звіт наприкінці року, вона рідко діяла за власним бажанням, а переважно за бажанням усього війська. Якщо ж усупереч цьому старшину викривали в якихось злочинах супроти всього війська, її карали за це на смерть.

Після відходу старої старшини приймалися за обрання нової. При цьому на сцену виступали суто народні начала: ні курінні отамани, ні хтось інший з «пануючих» осіб не мали в цьому разі жодного вирішального впливу, всією справою керувала проста чернь, так звана сіромашня. Природно, що при цьому починалися суперечки, перемовки й сварки... Сперечалися передусім про те, кого саме обрати кошовим отаманом — кожен курінь висував свого кандидата й наполягав на обранні саме його, а не когось іншого. Суперечки тривали часом кілька годин. Усі кандидати, чиї імена вигукували на площі, повинні були відразу покинути її й піти у свої курені, щоб особистою участю не допомагати обранню. Врешті, після довгих суперечок, зупинялися на одному з усіх названих кандидатів. Тоді з-посеред козаків виділялося десятеро чи й більше чоловік, які йшли в той курінь, де сидів обраний кошовим козак. Зайшовши, вони оголошували обраному волю всього товариства й просили його прийняти запропоновану йому честь. Якщо обраний починав відмовлятися, двоє з козаків брали його попід руки, двоє чи троє пхали ззаду, кілька чоловік штовхали в боки й так вели на площу, примовляючи: «Іди, скурвий сину, бо тебе нам треба, ти тепер наш батько, ти будеш у нас паном». Так приводили обраного в раду, тут йому вручали палицю й оголошували бажання усього війська бачити його кошовим отаманом...»[1].

За звичаєм обраний кошовий мусив двічі відмовлятися від булави і лише за третім разом взяти її до рук. Щоб він не забував свого місця і не зневажав рядових козаків і взагалі козацтво, старі січовики посипали його голову піском чи снігом, а то й мазали багнюкою. Кошовий же повинен був у цей час дякувати за ласку й довір'я товариства і вклонитися на чотири сторони. Зате й козаки присягають бути слухняними вождю і виявляють йому всіляку повагу після виборів. Так, коли кошовий говорив, його вислуховували мовчки й корилися його рішенням, що стосувалися життя й смерті кожного козака, особливо під час воєнних дій. Зазначимо, що механізм виборів робив практично неможливим осягнення булави недосвідченими молодиками, протеже якихось багатих чи впливових людей. Гетьманом чи

[1] **Яворницький Д. І.** Історія запорізьких козаків. — Т. І. — С. 133—134.

кошовим міг бути обраний тільки той, хто хоч рік побував на уряді курінного отамана, а щоб стати курінним чи обійняти якусь іншу старшинську посаду, молодий козак повинен був взяти участь хоча б у одному морському поході. Товариство, вручаючи своє життя у владу кошового, повинно було перевірити, на що їхній майбутній вождь здатний у бою, випробовувало його мужність та вміння керувати військами[1]. З іншого боку, запорожці не допускали до обрання застарих козаків. Глибоко шануючи старість, користуючися порадами ветеранів, запорожці водночас розуміли, що пік фізичних і розумових можливостей старих людей вже був пройдений і не можна було через це наражати на небезпеку життя й долі товариства. Це стосувалося й інших старшинських посад, що засвідчив згадуваний вище Яценко-Зеленський, свідок ради 12/1/ січня 1750 р.:

«У настанові судді не було нічого надзвичайного, окрім того, що одного значного діда, Шкуринського Павла, спільним дядьком прозваного за старість, повели було його курінні козаки на суддівство, а не курінні, його, сказати б, племінники, втоптали у сніг, наперед покартавши шкуринців, що привели його, отак: «Ви, братця, чините, як дурні, коли не знаєте, що мудріші вивозять гній із двору, а коли знаєте, так нащо ж везете його у двір?». Отже, такий звичай мав своїм наслідком те, що за всю історію козацтва його ніколи не очолював немічний старець.

Гетьман користувався величезною владою, його накази, особливо у воєнний час, мали силу закону. Поруч із іншою старшиною йому належало також право на більшу частину здобичі, на певну частину військових земель тощо, але ці права він мав тільки на час свого строку обрання. Та й тоді він завжди пам'ятав про те, з чиєї волі він досяг влади. І дійсно, при необхідності його могли скинути навіть під час військового походу. Так, при підході до Хотина у серпні 1621 р. на раді Війська Запорозького було позбавлено гетьманування Якова Нероду (Бородавку), а на його місце козаки поставили Сагайдачного.

У крайньому випадку, коли рада була неспроможна

[1] На Січі взагалі існував звичай, за яким людина старшого віку, але з меншим «стажем» перебування в лавах товариства мала коритися молодшому за віком, але заслуженішому козакові. Могло бути, що й 40-річний козак корився 20-літньому, ще й називав його батьком.

протидіяти тиску старшини, приходилося вдаватися до «чорної ради», себто ради «черні», на котру старшина не допускалася. Рішення, схвалене на «чорній раді», було обов'язковим для старшини. Якщо вона відмовлялася його виконати, в основної маси козаків було моральне право на непослух й повстання, щоб силою змусити старшину виконувати рішення більшості. Всі ці особливості, пов'язані з виборами старшини на Січі, забезпечували їй змінність панівної еліти, її ротацію. Ось чому відомо тільки два кошових отамани, котрі залишалися на своїй посаді понад десять років (Іван Сірко та Петро Калнишевський), можливо й Сагайдачний, а всі інші, навіть такі славнозвісні ватажки, як Михайло Дорошенко, Трясило, Жмайло, Сулима та ін., навряд чи обиралися більше як 5—7 разів на найвищу посаду у Війську Запорозькому. Державний устрій Січі, механізм його функціонування надійно захищав козацьку республіку від диктатури чи якихось «культів особи», на котрі так багата історія людства, навіть XX ст. Важливі позитивні риси даного устрою у середині XVII ст. були сповна використані Богданом Хмельницьким та його сподвижниками — Іваном Виговським, Іваном Креховецьким, Михайлом Кричевським, Данилом та Іваном Нечаями, Іваном Богуном, Григорієм Лісницьким, Мартином Небабою та ін. при розбудові відродженої Української держави. Досить сказати, що ради тоді діяли на всіх рівнях (генеральні, полкові, сотенні), що зберігалося та розвивалося міське та сільське самоврядування, маса колишніх залежних селян, фактично кріпаків, «покозачилася», вони стали вільними козаками, вільними землевласниками-фермерами... Незалежна й демократична Українська держава стала більмом на оці сусідніх імперій, де панували деспотичні порядки або ж у ліпшому випадку такі «права й вольності», які поширювалися тільки на вузьке коло феодалів та міської верхівки. Навіть коли Гетьманщина вже агонізувала, коли в ній під тиском внутрішніх та зовнішніх причин, насамперед через колоніальну політику Російської імперії та Речі Посполитої, була втрачена незалежність і стали відновлюватися старі, типово феодальні порядки, то й тоді козацький демократизм залишався страшним привидом для іноземних загарбників. Ось, наприклад, один польський вельможа у 1672 р. доводив конечну потребу ліквідації Гетьманщини й написав з цього приводу великий трактат. Він боявся перш за все того, що

у незалежну козацьку державу ринуть жителі не тільки українські, котрі залишилися за межами даної держави, але й польські. На запитання «А чого б не до тих козацьких міст мали люди тиснутися?» автор трактату дав таку відповідь: «Тому, що там жодної панщини ніколи не буде, бо і тепер її там немає і так кажуть: «Раз її нам, вважай, господар наш великий, Хмельницький, батько наш, викоренив, то і до судного дня її не буде, бо він нас з неволі фараонової вивів». Отак з імені Хмельницького мають ту надію, що ніколи не будуть робити панщини, кажучи, що то був Пророк і тепер по його смерті він завжди сідає біля одного столу з Господом Богом від обіду й до вечері. Поборів, подимних й такого роду податків і не згадуй! А якщо й випаде податок, який за гетьманським чи полковницьким універсалом раз на рік, щонайбільше два, податки на тих, хто не ходить на війну... і то не перевищить цей податок десятка з лишком золотих на рік, хоч би й з найбагатшої особи. А жодного іншого тягару на люд посполитий ніколи не буває, а особливо на козаків, бо кожен є вільним вояком. А хоч би й був оце податок... і набагато значнішим, то ніц для них. Йому аби лиш урядник на панські роботи у вікно не калатав і над шиєю йому, коли робить, не стояв, щоб він (козак) не почувався перед ним, зігнувшися в кутку. «Якщо ж буде збережено Українську державу хоч на невеликій частині українських земель, то, — продовжував автор трактату, — навколо неї буде пустеля Аравійська, коли наосліп туди всі люди ринуть згідно з вищезгаданими раціями». Ворог Української держави не забув додати, що в разі найменшого порушення суверенітету цієї держави вони (козаки) одразу ж повстануть під гаслами: «За віру! За вольності!»[1].

Загинула під ударами колонізаторів Запорозька Січ, загинула з тієї ж причини й Гетьманщина, але волелюбний дух запорозького козацтва, демократичні традиції християнської козацької республіки живуть і досі, сприяючи боротьбі за незалежність українського народу й розбудову незалежної Української держави...

---

[1] Повний текст даного трактату див. у статті: **Мицик Ю.** Козацька держава очима поляка//Київська старовина. — 1993. — № 4 — С. 2—11.

СИМВОЛИ ВЛАДИ ЗАПОРОЗЬКОЇ СІЧІ

З незапам'ятних часів у різних країнах світу формування держави потребувало спеціальні символи влади. Найменшій дитині відомо, наприклад, що корона на голові короля була не прикрасою, а символом його монаршої влади. Були й такі символи, котрі тримали в руках. Російських царів зображували, звичайно, не тільки з короною на голові, але й з «державою» — жезлом в одній руці та великою дорогоцінною кулею в іншій. Перед кримським ханом воїн завжди носив бунчук: кількаметрову палицю з мідним чи позолоченим набалдашником, нижче якого звисали розкішні пасма з білого або чорного кінського волосся. Загальновідомі маршальські жезли або булави, які мали з собою командуючі військами у Франції, Німеччині, Польщі та інших країнах. Всі ці символи називалися по-різному: регалії, інсигнії, клейноди... Останнім терміном, запозиченим з німецької мови через польську, називали символи влади Запорозької Січі і взагалі України XV—XVIII ст. Слово «клейнод» перекладається, до речі, як «дорогоцінність».

До запорозьких клейнодів належали, в першу чергу, булава, пірначі, бунчук, корогви (прапори), печатка і литаври (бубони або барабани), які зберігалися у приміщенні військової скарбниці або ж у їхнього володаря. Булава була символом гетьманської влади. Колись це була грізна зброя, відома людству ще з первісних часів, але при використанні її як клейнода вона була значно змінена. За формою вона залишилася майже такою ж, але всередині була порожньою і тому легкою та необтяжливою. Важку сталеву кулю на кінці булави стали виготовляти порожньою всередині, але з золотою чи срібною оболонкою, всіяною дорогоцінним камінням. Коли запорожці обирали гетьмана, то йому вручалася булава; якщо його скидали, то відбирали й булаву. Гетьман мав складати булаву навіть під час ради, коли порушували питання про вибори, й це робилося з тією метою, щоб не допустити тиску колишнього ватажка на

козаків-виборців. Так само чинилося і з іншими клейнодами, й це відрізняло демократичну Січ від більшості інших європейських країн, не кажучи про азіатські, де монарх отримував символи влади один раз і на все життя.

Тільки гетьман (кошовий отаман) мав право носити булаву, тільки перед ним несли гетьманський бунчук, і робив це особливий старшина — бунчужний. Призначалися також булавничі та пірначні, які мали виносити відповідні клейноди в урочистих випадках. Пірначі (жезли) носили курінні отамани або паланочні полковники, а також осаули. Символом влади судді була військова печатка, символом влади військового писаря — срібний каламар, символом влади довбиша — литаври. Без ударів довбиша у литаври не можна було скликати січових рад. І знову ж таки тут був глибокий сенс у незначній на перший погляд традиції. Литаври, котрі мали на вигляд величезний казан, обтягнений шкірою, було чути на велику відстань. Це робило з формального боку неможливим скликання секретних рад, на які б могла потрапити тільки спеціально оповіщена чи підібрана група козаків, а з іншого боку, не давало приводу для звинувачень старшини у проведенні таких непредставницьких рад. Один тільки клейнод, прапор, вважався символом усього Війська Запорозького й тому не був власністю, навіть на час каденції (строку обрання) когось зі старшини. Для охорони й виносу прапора (корогви) рада призначала спеціального козака — хорунжого. Звичайно, тут йдеться про головний прапор Січі, оскільки свої прапори могли мати окремі курені, паланки, похідні команди, флотилії та їхні підрозділи.

Клейноди були святинею Січі, втрата їх вважалася великою ганьбою. Щоб підсилити повагу і навіть своєрідне обожнювання клейнодів, для їхньої охорони і для виносу в урочистих випадках чи у бою січова рада призначала особливих військових старшин із посадами хорунжого, бунчужного, булавничого та пірначного. Під час урочистостей усі клейноди виносилися на чільне місце. Перед початком ради гетьман або кошовий отаман брав булаву і ставав під військовим прапором, старшина зі своїми клейнодами збиралася під бунчуком. Це дійство супроводжувалося ударами в литаври, звуками сурм.

Військова печатка стверджувала всі офіційні доку-

менти, видані Кошем. Це могли бути, наприклад, універсали (маніфести), привілеї, дипломатичне листування тощо. І сьогодні на них можна побачити воскові або сургучеві відбитки з зображенням старовинного герба Війська Запорозького — козака з мушкетом і шаблею. Ще у 1578 р. король Речі Посполитої Стефан Баторій, проводячи реформу реєстрового козацького війська, затвердив і герб Війська Запорозького, котрий існував, очевидно, набагато раніше. Найдавніший малюнок даного герба знаходиться у друкованій 1622 р. брошурі з віршами на смерть гетьмана Петра Конашевича (Сагайдачного). В обрамленому колоссям полі, вправо від глядача, було зображено вусатого запорожця. На голові у козака шапка зі шликом, на ногах чоботи. Вдягнений він у сорочку та шаровари, а зверху на козакові каптан із шнуровими застібками. На лівому боці при поясі висить шабля, а на лівому плечі козак тримає мушкет (самопал, рушницю). На пізніших зображеннях вигляд козака міг бути дещо відмінним. Часом він змальовувався у статичній позі, стоячи обличчям до глядача, часом з оголеною шаблею у руках, з порохівницею за поясом тощо. На печатках по колу йшов напис «Печать Коша Війська Запорозького», котрий міг бути часом ширшим. Але при всіх варіантах головна суть герба залишалася незмінною.

Дуже цікавими виглядають мотиви обрання такого герба запорожцями. У тій же брошурі її головний упорядник, ректор Києво-Братської (пізніше — Києво-Могилянської) колегії Касіян Сакович писав:

Коли мужності запорожців королі дізнали,
Тоді за герб такого їм рицаря дали,
Котрий готовий вітчизні служити.
За вільність її свій живот положити
І, як треба, землею або так водою —
Все одно він способний і прудкий до бою.

Коментувати козацький герб охоче бралися козацькі літописці. Твір одного з них через посередництво якогось Кирила Давидовича з Седнева дістався до рук знаменитого українського письменника, богослова, орієнталіста й філософа Іоаникія Галятовського, який видрукував в українському та польському варіантах книгу «Скарбниця» (Новгород-Сіверський, 1676 р.). Галятовський навів тут уривок з цього коментаря: «Герб на печаті

рицаря, самопал на плечі, у боку шаблю і на голові перекривлений ковпак маючого, оскільки рицарі запорозькі не тільки в полі, але й на морі з неприятелями воюють, з самопалів стріляють і шаблями неприятелів стинають, галери теж і каторги турецькі на морі на кшталт ковпака перекривленого догори дном перекривляють і в морі затопляють, і міст турецьких, і татарських добувають, і на кшталт ковпака перекривленого ті міста перекривляють...»

Коли у роки Визвольної війни українського народу середини XVII ст. відродилася незалежна Українська держава, тоді герб Війська Запорозького став гербом усіх визволених українських земель. Тільки в останній рік свого життя (1657) Богдан Хмельницький, можливо, прагнучи підкреслити миролюбний характер незалежної України, її наслідування християнським ідеалам, вживав на деяких документах зображення голуба з оливковою гілкою у дзьобі, символ святого Духа, що несе мир людям. Але сусідніми державами була розв'язана загарбницька війна проти України, внаслідок чого була втрачена незалежність і Україна стала автономною одиницею у складі Російської імперії та Речі Посполитої, а ще пізніше — колонією. Можливо, через це миролюбивий голуб не закріпився у тодішній Україні, яка мала безнастанно вести оборонні війни, а герб «козак з мушкетом і шаблею» вживався в Гетьманщині та Запорозькій Січі аж до їх ліквідації (відповідно у 1764 та 1775 рр.).

Крім герба всього Війська Запорозького на Січі були поширені й паланкові, хоч відомості про них стосуються тільки періоду Нової Січі. Максимальна кількість паланок — дев'ять, але на сьогодні виявлено герби лише декількох з них. Для паланкових гербів є типовим зображення на них відомих козакам степових тварин та птахів (лев, кінь, сарна, олень, орел), зброї (шабля, спис, стріла), козацьких клейнодів (бунчук), космічних символів (сонце, місяць, шести- або семикінечні зірки). Інколи зображення козаками відповідного герба для паланки легко відгадується. Так, на гербі Орільської паланки зображено орла, хоча паланка мала назву від річки Оріль. Складніше пояснити інші герби паланок. Так, на гербі Кодацької паланки було намальовано коня, який мчить жовтим степом на тлі синього неба. Як відомо, культ коня був надзвичайно розвинутий у давніх народів, що населяли колись українські степи і навіть відіграли певну роль у форму-

ваші матеріальної та духовної культури наших предків, а саме: скіфів та сарматів. Варто згадати й легендарного козака Мамая, образ якого сягає сивих давен. На всіх картинах Мамай змальований біля коня або на коні. Часом трапляються малюнки з гербом цього козака, де теж подано коня. Звичайно, картину з Мамаєм супроводжують вірші, де розповідається про життя-буття цього легендарного персонажа. На деяких з них можна прочитати й пояснення до герба Мамая:

Глянь на герб знаменитий, він висить на дубі,
Правда, як він (кінь) на степній волі,
То так козак не без долі.
Куди хоче, туди скаче,
За козаком ніхто не заплаче.

Ось цей герб склав основу герба Кодацької паланки. Тут вміщено також зображення срібних схрещених шабель та стріли, котрі уособлювали військову доблесть козаків, а у верхній частині герба — сонце та півмісяць— символи вічності... На гербі Самарської паланки намальовано золотого лева, що стоїть на задніх лапах, а передніми підтримує щит, на якому — схрещені стріли. Тут спадає на думку старовинний герб Львова; деякі перекази Самарського краю, пов'язані з уродженцем Львівщини — Петром Конашевичем (Сагайдачним). Погано, що й досі паланкові герби майже не вивчалися, а ще гірше, що їх і досі не відновили , як і старовинні герби Дніпропетровська, Новомосковська та деяких інших міст козацького краю.

Зазначимо, що чимало гетьманів, взагалі козацької старшини, мали свої особисті герби. Це стосувалося насамперед тих, хто мав шляхетське походження. Для прикладу звернімось до герба Богдана Хмельницького.

Голландський художник XVII ст. Гондіус, який створив відомий портрет Б. Хмельницького у шапці з перами та булавою у руках, намалював унизу портрета щит із гербом Війська Запорозького — козаком. Обабіч щита — гармата, а під щитом — колесо. У самому щиті видно початкові літери титулу Хмельницького. Однак це полотно не має нічого спільного з гербом гетьмана. Інше джерело — титульний лист «Реєстру Війська Запорозького» (1649—1650 рр.) подає герб «Абданк» як герб Хмельницького. Головний елемент цього герба — літера, подвійне «в» латинського алфавіту. Як довів сучасний український дослідник зі

Львова Іван Сварник,[1] насправді гербом Б. Хмельницького є герб «Сирокомля», котрий був подібний до «Абданка»: зверху подвійної літери стояв хрест. По смерті Б. Хмельницького його син Юрій, будучи гетьманом України, отримав підтвердження шляхетства із наданням герба «Массальський». Такі відомості можна знайти про багатьох інших вождів козацтва. Так, у генерального писаря Івана Виговського був герб «Абданк»; на гербі гетьмана Петра Дорошенка було чотири поля, причому на кожному з них — особливе зображення (лук і стріла; схрещені стріла та спис; хрест, півмісяць і дві шестиконечні зірки; дві смуги та дві шестиконечні зірки). Гербовий щит було увінчано корогвою, а вгорі була намальована рука із занесеною шаблею. На гербі славнозвісного полковника Івана Богуна намальовані золота підкова та золотий хрест на синьому полі.

[1] **Сварник І. І.** Герб Богдана Хмельницького//Клейноди. Записки Українського геральдичного товариства. — Київ; Львів, 1991. — Т. І. — С. 30, 31.

МАЛИНОВИЙ ЧИ СИНЬО-ЖОВТИЙ?

Коли хочуть відповісти на це складне, заплутане й гостре питання, часто наводять слова популярної пісні, складеної на початку XX ст. українськими січовими стрільцями:

Гей, там, на горі, Січ іде,
Малиновий стяг несе...

Однак чомусь забувалось, що пісню створено практично в наш час і вона аж ніяк не доводить того, що прапор запорожців мав малиновий колір. Інші цитують літопис Самійла Величка початку XVIII ст., де при описі передачі Б. Хмельницькому королівського прапора зазначалося: «Хоругов королевская златописанная, барзо красная». Тут не звертають чомусь уваги, що хоругов була королівська, тобто подарована королем запорожцям, а не зроблена на Січі. Не звертають уваги й на те, що вона була писана золотом, тобто мала золотий чи жовтий колір. Наголошувати на визначенні «барзо красная»—це свідомо чи несвідомо перекручувати джерельну інформацію, бо даний вислів аж ніяк не можна перекладати як «дуже красна», а тільки як «дуже гарна».

Спробуємо розібратися у даному питанні, яке не є таким простим, як видається на перший погляд, тим паче, що до наших днів дійшла дуже стисла й неповна інформація. Нагадаємо, що Січ протягом майже усього періоду свого існування перебувала принаймні під формальною зверхністю якоїсь країни (Речі Посполитої, Російської імперії, Османської імперії, Кримського ханства, навіть Австрійської імперії), а то й двох одразу. Природно, що держава-протектор прагнула підкреслити свою зверхність і передати на Січ клейноди, в тому числі й прапор (прапори) з притаманними даному протектору кольорами та символами.

Перші згадки про дароване протекторами прапори для Січі відносяться до часів реформи козацтва королем Стефаном Баторієм (грудень 1578—1579 рр.), але там, на жаль, нічого не говориться про кольори цих прапорів та зображення на них. Пізніше гетьман Самійло

Кішка у своєму листі до короля Сігізмунда III, посланому 11/1/ липня 1600 р. з Запорожжя, теж просив «про знак, тобто про хоругву»[1]. Ще пізніше, у серпні 1618 р., до королівського табору під Звенигородом у Московській державі прибули козацькі посли з проханням про хоругву. Це прохання було задовільнено: «хоругву їм через пана Магдаленського послано, булаву Сагайдачному, бубни»[2]. Перший опис дарованого прапора знаходимо в анонімному листі від 18 лютого 1648 р. когось із польської шляхти, де розповідається про дії Хмельницького на Січі: Хмельницький закликає до себе бунтівниче козацтво, «притуляючи (до себе) червоною хоругвою з білим орлом та якимись від короля його мості, як він твердить, привілеями, рік тому даними, за якими дається вільність поля й моря»[3]. Тут мимоволі пригадується «Дума про Хмельницького та Барабаша», яка відбила реальний факт оволодіння вождем повстанців частиною військових клейнодів, печаткою тощо, які були дані королем Владиславом IV Барабашу, осавулу Війська Запорозького, що проводив угодовську політику. Цей прапор був, очевидно, дарованим, бо якраз червоно-біла гама притаманна польському національному й державному прапорам, не кажучи вже про одноголового орла. Детальнішим є опис дарованого королем Речі Посполитої Яном Казимиром прапора, переданого Б. Хмельницьким у Переяславі 20 лютого 1649 польськими дипломатами. Тоді посли передали гетьманові булаву та «червону хоругов з білим орлом і написом (латинською мовою. — *Ю. М.*) Ян Казимир король». Цей прапор разом з іншим, теж дарованим, потрапив до рук польського війська після поразки української армії під Берестечком[4]. Якщо у 1649 р. дарований прапор описував дипломат Войцех М'ясківський, то у 1651 р. це зробив його племінник Анджей, який служив секретарем Яна Казимира. Перший прапор описаний, як і попередній, тільки додано, що на ньому були ще й два русинських хрести. Друга дарована хоругва мала синє

---

[1] Бібліотека Чарторийських. — Відділ рукописів. — № 98. — С. 148.

[2] Там само — № 110. — С 934.

[3] Z dziejow Ukrainy — Krakow, 1912.

[4] Після поразки під Красним (1651 р) до рук поляків потрапив едамашковий прапор браславського полковника Данила Нечая, який було гаптовано «щирим золотом київськими черницями». (Держархів у Кракові. Зібрання Русецьких № 41, арк. 195).

тло із зображенням на ньому орла, наполовину білого, наполовину червоного. Орел був, без сумніву, одноголовий, намальований на кшталт польського герба. Нам вдалося знайти в архіві лист шляхтича Василя Борейші від 29 липня 1670 р., де описувався прапор, подарований польським королем Михайлом Вишневецьким гетьману Правобережної України Михайлові Ханенку. Прапор було пошито з дорогоцінної єдамашкової тканини, на кармазиновому тлі, тобто темно-малиновому з фіолетовим відтінком, було намальовано жовтого орла і герби короля. Останні, мабуть, були вміщені на зворотному боці прапора. Герб Вишневецьких добре відомий: на червоному тлі — білий півмісяць рогами донизу, на якому стояв хрест такого ж кольору, срібна зірка, а вгорі — жовті корона і хрест[1]. Одноголовий орел присутній на запорозькому прапорі й пізніше, коли Січ формально підлягала і королеві Речі Посполитої, і цареві. У відписці російського дипломата Микити Алексеєва, який їхав у Крим через Січ, говорилося, що 25/15/ грудня 1685 р. його зустрічав перед Січчю осавул з 15 запорожцями та військовим прапором, а наступного дня відбулася рада, на якій стояв головний прапор Війська Запорозького Низового: «знамя с польским гербом»[2]

Австрійський імператор Рудольф II Габсбург передав січовикам через свого посла Еріха Лясоту у 1594 р. свій дарований прапор чорно-жовтого кольору. Один з польських біскупів писав на сейм 21.III.1596 р., що Наливайко виступив у похід під цесарською коругвою[3]. У 1683 р. папа римський Інокентій XI дав гроші козакам для виступу проти турків. Гроші були дані і на 30 прапорів з єрусалимськими хрестами. Турецький султан Мухаммед IV подарував Петру Дорошенку клейнодн. Зберігся їхній опис 27.X.1676 р., після того як Дорошенко здався цареві. Між іншим, тут були й два червоних прапори, подарованих йому султаном[4]. Інший турецький султан подарував задунайцям, колишнім запорожцям, в числі символів влади також і хоругву, на якій з одного боку на білому полі був золотий хрест, а з другого,

---

[1] **Мицик Ю.** Кольори прапора Михайла Ханенка// Наше слово (Варшава). — 1991. — 8 вересня.

[2] Центральний державний архів давніх актів у Москві. — Ф. 89 — Оп. 1. — 1685 р. — № 1. — Арк. 115.

[3] Бібліотека Чарторийських. — Відділ рукописів. — № 96. — С. 365.

[4] Там само. — № 174. — Док. № 98.

на чорному, — срібний місяць. Цей прапор, до речі, висвятив константинопольський патріарх.

Уперше російський уряд передав для Війська Запорозького свою корогву після Переяславської ради 1654 р. Є детальний опис малюнка на прапорі (Спаситель, Богородиця, святі Антоній та Феодосій Печерські, св. великомучениця Варвара), та, на жаль, бракує вказівок на кольори. Очевидно, тут домінували червоні й чорні кольори, бо саме так описує чорнобильський протопоп, очевидець в'їзду московських військ до Києва у 1654 р., їхні прапори. Не випадково один із таких прапорів був при Б. Хмельницькому під час облоги Львова 1655 р. Але все це даровані чужоземними монархами хоругви. Їх значення не можна недооцінювати, бо запорожці віддавали їм належну пошану, але й не можна переоцінювати, бо в козаків були і свої власні українські традиції. Щоправда, через те, що Україна втратила свою державність у 1349 р. (останнє удільне князівство Київське, припинило своє існування у 1470 р.), процес формування єдиної загальнонаціональної символіки розвивався повільно й неоднозначно. На Січ прибували вихідці з різних кінців України, отже вони несли з собою свої уявлення про кольори й художнє оформлення прапорів. Для Галичини або Слобідської України притаманними були синій та жовтий кольори, для Київщини та Волині — малиновий або червоний тощо.

Першу згадку щодо власних запорозьких кольорів знаходимо у щоденнику відомого арабського мандрівника Павла Халебського, який супроводжував свого батька, антиохійського патріарха Макарія, у його подорожі в Україну, Молдавію та Московську державу. 20 червня 1654 р. в Богуславі відбулася зустріч патріарха з Богданом Хмельницьким і присутній при цьому Павло описав бачене. Відносно прапора у щоденнику знаходимо такий запис: «На прапорі мінилися чорні та жовті смуги й було видно прироблений до нього (прапора) хрест». Варто звернути увагу й на другу корогву, котра була при Хмельницькому під час другої облоги Львова 1655 р., яку описали сучасники: на прапорі зображувався св. архістратиг Михайло, який пространлював списом змія. На жаль, про кольори даного прапора історичні джерела мовчать.

Слід зазначити, що тут ідеться про кольори головного прапора козаків, оскільки кожен полк чи сотня,

кожен курінь чи паланка мали свої стяги, при виготовленні яких вживалася найрозмаїтіша гама кольорів, але з урахуванням традицій конкретного регіону. Одначе особливо часто бачимо синій, жовтий, малиновий або червоний, потім білий, чорний та зелений кольори. Серед малюнків найчастіше можна було зустріти сонце, місяць або півмісяць, зірки (шести-, семи-, восьмикінечні), кола з зображенням святих, зброї тощо.

З середини XVIII ст. відомості про запорозькі прапори стають повнішими, збереглися врешті й деякі хоругви. Так, з 14 збережених січових прапорів доби Нової Січі можна судити про повне домінування синього та жовтого кольорів. Корогва кошового отамана Григорія Федоровича — Лантуха — була жовтого кольору й на ній було зображено шість восьмикінечних зірок. Можна вказати також на збережену з тих часів вузьку довгу корогву з тонкого шовку жовто-палевого кольору з синьою смугою (1772 р.), на довгий стяг із двома гострими кінцями червоного кольору. У двох колах на прапорі намальовано св. Георгія Побідоносця та св. архангела Михайла. Одяг цих святих витримано переважно у золотих (жовтих) та блакитних кольорах. Дуже цікавим є прапор останнього кошового отамана П. Калнишевського. Це був продовгуватий прямокутник, оторочений з боків золотими стрічками та золотими гербами. З недавно знайденого в архіві дослідницею Л. З. Гісцовою листа Калнишевського (1763 р.) видно, що отаман замовив цей прапор, орієнтуючись на старі зразки. Цікаві й зауваження кошового про зображення на гербах: тут мають бути намальовані святі апостоли Петро й Павло, між якими стоїть церква, а на другому гербі — орел та св. архістратиг Михайло з мечем. До цього часу відноситься й відома гравюра С. Калинського, на якій зображено січову раду й головний прапор запорожців. На жаль, малюнок не є кольоровим, і тому можна судити тільки про зображення на корогві. Отже, в його центрі було намальовано чотириконечний хрест, у верхньому кутку біля держака — півмісяць рогами до держака, а у іншому — сонце з променями, а можливо, й зірку з шістьма кінцями.

Варто згадати, що після ліквідації Запорозької Січі всі прапори були конфісковані царськими військами. Деякі з них потім повернув Олександр Суворов «Війську вірних козаків» 10.III /27.II./ 1788 р. Тоді кошовий

отаман Сидір Білий отримав від нього булаву, бунчук, велику хоругву (білу з синім хрестом) та кілька менших прапорів для куренів. Дуже важливими є описи стягів Чорноморського (Кубанського) козацького війська, які принесли з собою на Кубанщину колишні запорожці. Ці прапори зберігалися у Катеринодарському соборі до революції, а були описані ще 1847 р. Після громадянської війни їх було вивезено кубанцями в еміграцію і, за деякими даними, знаходяться вони в одному з музеїв США. Отже, перший прапор чорноморців було створено ще 1774 р., коли існувала Запорозька Січ. Його було пошито з ініціативи полковника Протовчанської паланки Кисляківського куреня Харлама Олексієва, писаря Данила Балицького, козака Менського куреня та осавула Івана Левицького, козака Поповичевського куреня, про що свідчить і відповідний напис на прапорі. Корогва мала блакитний колір, жовтого двоголового орла у червоному полі. Тут є і вензель Катерини II, зображення булави й зірки, місяця й хреста. На другому боці прапора намальований Георгій Побідоносець. Другий стяг було створено з ініціативи З. Чепіги 6 червня (26 травня) 1791 р. Він теж блакитного кольору, з двоголовим орлом, посередині прапора — хрест з променистим сонцем, а також довгий напис, де згадується Чепіга. На другому боці зображувалася Андріївська орденська зірка. Третій прапор, як і попередній, блакитного кольору, був створений з ініціативи того ж Чепіги, тільки місяцем раніше. Врешті, четвертий стяг був військово-морським. На ньому зображався св. Микола Чудотворець, очевидно на золотому тлі. Вгорі стояв напис такого змісту: «Сия риза морскому Николаю Чудотворцу зделана коштом войскового судії, армії полковника и кавалера Антона Андрійовича Головатого в Черноморскую флотилию. В Екатеринодарі 1794 года июля 10»[1].

Отже, головні запорозькі прапори (звичайно, власні, а не даровані монархами-протекторами) були витримані переважно у синіх та жовтих кольорах, принаймні еволюціонують у цей бік, що особливо помітно у період Нової Січі. Не випадково, що коли царський уряд розроб-

---

[1] **Мурзакевич Н.** Надписи в Екатеринодарском войсковом соборе черноморских казаков//Записки Одесского общества истории и древностей российских. — Одесса, 1850. — Т. 2. — С. 825—826.

ляв нову символіку замість козацької, української, то для земель колишнього Війська Запорозького він враховував певною мірою існуючі тут традиції. Так, на гербі Катеринослава, головного міста на теренах колишнього Війська Запорозького, домінували ці ж кольори: синій та жовтий. На синьому полі був намальований жовтим вензель Катерини II «Е. II», а угорі — срібні шестикінечні зірки. Отож, синьо-жовті кольори запорозького прапора були тими ж, що притаманні державному та національному прапору незалежної України.

ПЕРШІ КОЗАЦЬКІ ГЕТЬМАНИ

Історія зберегла деякі імена перших українських козаків та їхніх вождів: козаки Богдан, Голубець, Васько Жила, Митечко, Каленик, Карпо Масло з Черкас та ін.; керівники козацьких загонів, київські воєводи, князі Юрій Пац та Дмитро Путятич, князь Богдан Глинський, що був черкаським намісником, можливо, ротмістр Щур. А хто ж був першим гетьманом? Щоб відповісти на це питання, треба спочатку пояснити деякі обставини, пов'язані з формуванням козацтва.

Коли надзвичайно посилилися наскоки військ Османської імперії та Кримського ханства на Польсько-Литовську державу, насамперед на українські землі (згадаймо хоча б спалення ординцями Києва у 1482 р.), король та його уряд особливу увагу були змушені приділити обороні південних кордонів своєї держави. Провідниками урядової політики стали керівники прикордонних староств, перш за все старости канівські та черкаські, вінницькі, хмільницькі, кам'янецькі. Вони будували фортеці, формували війська, відбивали ворожі напади і, в свою чергу, чинили сміливі рейди у ворожі тили, нищачи турецькі твердині й ординські улуси, визволяючи з неволі українських, польських, молдавських та інших бранців. Старости й стражники прикордоння походили найчастіше з українських княжих родів, хоч були тут і білоруси, литовці, поляки, німці. Прикордонні старости чудово розуміли, яку силу має козацтво й намагалися тісно взаємодіяти з запорожцями. Найчастіше вони об'єднували свої загони з козаками й разом громили ворога. Коли ж вони й очолювали таке об'єднане військо, то громадська думка сприймала їх часом як природних козацьких ватажків. Перша половина XVI ст. дала світу плеяду визначних організаторів оборони південно-східних кордонів християнської Європи від агресії Османської імперії, діяльність яких була прогресивною і співпадала з прагненнями українського народу, який найбільше потерпав од ворожих нападів. До найзнаменитіших стражників кордону слід

перш за все віднести великого гетьмана литовського, князя Костянтина І Острозького; барського старосту Бернарда Претвича, який виграв 70 битв з ординцями і про якого казали «за пана Претвиця вільна від татар границя»; старост вінницьких і брацлавських, князів Семена Пронського, Федора Сангушка, Богуша Корецького, хмільницького старосту Юрія Язловецького, князя Миколу Сенявського, стражника Якуба Струся. Дуже велику роль відігравав один з перших урядових організаторів оборони Сенько Полозович, що походив з української православної шляхти на Київщині. Він обіймав посади київського ключника, овруцького намісника, річицького державця, врешті черкаського старости. Полозович став першим героєм прикордонної боротьби, блискучу перемогу якого над ординцями 1508 р. оспівали польські хроністи Деций та Бєльські, що називали його: «славний руський воїн»[1], «Полоз-русак, славний козак». На початку 20-х рр. XVI ст. він, а також чорнобильський державець, син черкаського намісника Кришгоф Кмитич вчинили з козаками сміливий похід нижче Тавані. Тут, на Дніпровській переправі, вони вели протягом тижня тяжкі бої з ординцями і врешті перемогли, перебивши та перетопивши чимало ворогів. З допомогою Полозовича та Кмитича король Сігізмунд І у 1523—1524 рр. навіть пробував створити перші регулярні козацькі полки на службі Польсько-Литовської держави, тобто реєстрове козацтво.

Але все-таки цих героїв боротьби проти агресії Османської імперії хоч і пов'язують з українським козацтвом, але не називають козаками. Українська літописна традиція називає першим козацьким гетьманом тільки хмільницького старосту Преслава Лянцкоронського, розквіт діяльності якого припав на першу третину XVI ст.[2] П. Лянцкоронський походив з відомого феодального роду Польсько-Литовської держави, пов'язаного з великим князем литовським Олександром та

---

[1] Терміном «руський» з давніх-давен означали українців Для росіян у той час обирали інше визначення «мосоковський» (московитський)

[2] Анонімний автор «Історії Русів» називає першим козацьким гетьманом Вещеслава Світольдовича, родича київського князя Олександра (Олелька) та князів Острозьких. Йому приписується розгром хрестоносців під Динабургом у 1401 р. (тут, мабуть, автор сплутав події з Грюнвальдською битвою 1410 р), у поході проти Туреччини на Балкани у 1439 р. Але ці повідомлення недостовірні, тим більше, що й про козаків до 1489 р. немає даних.

князями Острозькими. Сам Преслав Лянцкоронський був учнем у рицарських справах князя Костянтина І Острозького, здобував військовий досвід у різних країнах Європи та Близького Сходу, побував навіть у Єрусалимі. Свої знання він чудово застосував на практиці. Гучну славу принесла йому битва під Вишневцем на Волині у 1512 р., де разом з князем Костянтином І Острозьким Лянцкоронський на чолі українського війська вщент розгромив ординців, винищивши їх, за деякими даними, 24 тисячі. Та над усе українські літописці ставлять його похід на чолі козацького війська під турецьку фортецю Акерман (Білгород-Дністровський) у 1516 р. (деякі джерела датують цей похід 1506 р.). Тут козаки гетьмана Лянцкоронського розгромили ординське військо і взяли багату здобич. За ними рушила погоня і наздогнала сміливців під Очаковим. Спалахнув бій... Його коротко описано в Густинському літописі: «Наші поразили їх (ординців) і з великим добитком та в доброму здоров'ї повернулися». Захоплено свідчив про цю перемогу інший літописець Григорій Грабянка, який навіть вважав, що саме з цього моменту треба починати історію запорозького козацтва. Звичайно, це був не одинокий успіх Лянцкоронського, бо літописці згадують про його перемоги над турецькими, татарськими та волоськими військами, що нападали на Галичину та Волинь. У 1528 р. він разом з Остафієм (Остапом) Дашковичем здійснив похід на Очаків, тричі тричі битву з ординцями і врешті переміг. Остання згадка про П. Лянцкоронського датована 1531 р., на жаль, нічого не відомо про те, як скінчив він своє життя. Преслав обіймав урядову посаду хмільницького старости (від міста Хмільник на Поділлі), але, очевидно, він справді був якийсь час козацьким гетьманом. Слава його імені посилювалася в свідомості людей і тому , що в той же час успішно бився проти ординців його рідний брат Станіслав, що був старостою кам'янецьким.

Наступним козацьким гетьманом українські літописи часто називали якогось козака Венжика Хмельницького, який «розбив велику орду... під Заславлем» (сучасний Ізяслав на Волині, на території нинішньої Хмельницької області). За одними літописами, ця битва сталася у 1514 р., за іншими, достовірнішими, — у 1534 р. На жаль, більше про Венжика Хмельницького нічого не відомо, якщо не рахувати деяких подробиць. Так, у джерелах говориться про тріумфальну зустріч

гетьмана у Заславі, від якого він відвів ворожі орди, про те, що король надіслав йому листа з великою подякою[1]. Цікаво, що син Богдана Хмельницького Юрій, який був гетьманом України, вважав Венжика своїм предком і навіть долучив це ім'я до свого у 70-х рр. XVII ст.

Деякі літописи зараховують до числа перших козацьких гетьманів і князя Остафія Ружинського. Це — реальна особа. Ружинський обіймав посаду київського намісника у 1575—1581 рр., успішно разом з козаками громив ординців і турків під Акерманом тощо, але його аж ніяк не можна вважати одним з перших гетьманів, бо він діяв уже в інший період.

Говорячи про перші кроки українського козацтва, не можна обійти величної постаті Остафія Дашковича. Він походив з української православної шляхти з Овруча. Свою військову кар'єру почав, очевидно, в Сіверській Україні, відзначившись у боротьбі проти Московської держави. У 1503 р. під час замирення Дашкович, образившись на великого князя литовського Олександра, перейшов на службу до великого князя московського Івана III, а потім служив і його сину Василю III. Перейшовши на інший бік, він послався на старовинне феодальне право зміни васалом свого господаря-сюзерена. Тепер уже він воює проти Великого князівства Литовського, помагає українському повстанню на чолі з князем Михайлом Глинським у 1508 р. Але пізніше з невідомих причин він повернувся на батьківщину і був реабілітований. Ставши канівським, а потому черкаським старостою у 1514 р., присвятив своє життя боротьбі проти агресії Османської імперії, хоч його можна було побачити й на інших фронтах. Так, 1521 р. він разом з татарами вчинив напад на Москву. За короткий час Дашкович здобув репутацію «татарського лиха», досконало оволодівши способами боротьби проти загарбників. Ось як описав Дашковича один з його сучасників: «Багато мав побід над татарами, не раз також (був) провідником татар на Москву, пустошив московські землі на великі простори і татарське військо щасливо приводив назад додому, обтяжене величезною здобиччю. Хитрий, відважний і щасливий войовник, він був правдивим пострахом татар. Його лице, весь вигляд тіла й одежа— все було чисто татарське. Він знав їхню мову і, часто

[1] **Замлинський В.** Біля першовитоків слави запорозької//Дніпро. — 1989. — № 7. — С. 133.

буваючи на розвідках, він зоставався невпізнаним у їхньому таборі: його вважали за татарина, і завдяки тому, довідавшися про їхні справи, він розбивав їх ущент...»[1].

Для боротьби з ворогом Дашкович часто звертався до козаків і сам, і хоч був урядовою особою, покозачився. Разом з козаками Дашкович громив ординців і турків під Вишневцем (1512 р.), Києвом (1526 р.), Черкасами (1531, 1532 рр.), часто чинив успішні походи на турецькі фортеці й ординські улуси, особливо на Очаків. Доводилося Дашковичу на чолі козацького війська проходити з боями і Крим. Отже, не випадково деякі літописи вважають Дашковича запорозьким гетьманом. Цей герой українського народу високо цінував силу козацтва і першим висунув проект укріплення за допомогою запорожців пониззя Дніпра, щоб створити там непрохідний бар'єр для чужинців. На польському сеймі у 1533 р. він порадив держати «на Дніпрі повсякчас дві тисячі чоловіків, які б на чайках боронили перевози від татар, а кілька сот їзди на те, аби їм довозити поживу. Окрім того, на островах, яких багато на Дніпрі, побудувати замки й коло них аби обсаджено міста. Рада ця подобалася всім...» Смерть Дашковича у 1536 р. не дала йому змоги втілити цей проект у життя, але він став найяскравішою постаттю перед появою на Низу знаменитого Дмитра Вишневецького — Байди, який заснував першу Запорозьку Січ на Хортиці.

---

[1] **Грушевський М.** Історія української козаччини // Вітчизна. — 1989. — № 2. — С. 179.

ВІСІМ СІЧЕЙ ЗАПОРОЗЬКИХ

І. ХОРТИЦЬКА СІЧ

Історія українського козацтва налічує як мінімум 500 років, але дані про столицю козаків — Запорозьку Січ — відносяться до дещо пізнішого часу. Хтозна, чи не підтвердяться туманні згадки деяких джерел про існування Запорозьких Січей у Каневі, Черкасах та Переволочній, але на сьогодні можна вважати твердо встановленим існування тільки восьми дніпровських Січей: Хортицької, Томаківської, Базавлуцької, Микитинської, Кам'янської, Олешківської та Нової (Покровської, Підпільненської, Краснокутської). Перша з цих Січей стояла на острові Мала Хортиця, поруч з Хортицею Великою — найбільшим у світі річковим островом — у межах сучасного міста Запоріжжя.

Виникнення Хортицької Січі пов'язане з іменем видатного політичного та військового діяча України — гетьмана Дмитра Вишневецького, який походив зі знатного українського православного князівського роду, що володів землями в Галичині та на Волині, особливо у Крем'янеччині. Одні історики вважають, що рід Вишневецьких започаткував син великого князя литовського Ольгерда — Корибут, інші виводять його від самого Рюрика. На думку Михайла Грушевського, Вишневецькі походять від князів Збаразьких, потомків Федька Несвизького, славного героя повстання українського панства під прапором Свидригайла. Вперше ім'я Дмитра Вишневецького згадується під 1545 р. у матеріалах ревізій Волинського воєводства. У польських архівах нам пощастило знайти дані про нього 1548 р. Виявляється, того року Дмитро Вишневецький разом з князями Корецьким, Ярошем та Миколою Сенявськими, з барським старостою Бернардом Претвичем завдали потужного удару по турецькій фортеці Очаків та взяли велику здобич[1]. Цінуючи талант і авторитет Вишневецького як полко-

[1] АГАД — Ф. «Архів коронний у Варшаві (турецький відділ). — К. 68. — № 114.

водця, король Сігізмунд Август призначив його у 1550 р. старостою черкаським та каневським, тобто тих міст, які першими на «волості» приймали на себе удари ординців. У 1553 р. Вишневецький посварився з королем і подався у Стамбул до султана Сулеймана II Кануні— найславетнішого правителя Османської імперії за всю її історію, дружиною якого була добре відома в історії українка Роксолана. Важко сказати, якого характеру була місія Вишневецького: чи то дипломатична, ще й розвідувальна, чи то князь пропонував султану свої послуги як кондотьєр-наймаиець. На початку 1554 р. Вишневецький повернувся в Україну і король знову йому дав для управління староства Канівське та Черкаське. У 1556 р. він скористався з конфлікту, який виник між Московською державою та Кримським ханством, і взяв участь у ньому на боці Москви. У березні того ж року Вишневецький разом з Миною (Млинським) та ще 300 козаками об'єднався із загоном дяка Ржевського, взяв Іслам-Кермен, завдав удару по Очакову, відбився від татарської погоні на одному з дніпрових островів. Можливо, до цього часу належить знайдений нами в польських архівах лист короля Польсько-Литовської держави Сігізмунда Августа до кримського хана Давлет-Гірея I, який, на жаль, не має дати, але ясно, що його було писано у 50-х рр. XVI ст., не раніше 1551 р. Даний лист був відповіддю на посольство від хана, очолюване Антоном Чобаном, котре скаржилося на козацькі напади на Крим. Король випрадовувався, що ці напади вчинили «злыс люди, которые до Москвы обернулися.., кгдыш за Вышневецким... много их вышло до Москвы, которые перед каранем обернулися... Вси лихие люди з ним там пошли и оттол на Днепр приходячи, шкодять и до наших городов не ворочаючися. А однакож мы до воевод и старост украинных городов наших листи наши писати есмо казали, приказуючи им, абы они не допустили нашим подданным чинити шкоды, змовлятися з шкодниками панств твоих». Очевидно, для вирішення проблем, що виникли через дії Вишневецького, король послав до Криму посольство на чолі з чорнобильським старостою Скумином Львовичем[1].

Вишневецький чудово розумів роль запорозького козацтва у боротьбі проти турецько-татарсько-ногайської агресії і завжди намагався спертись на нього, врешті і

[1] АГАД .— Ф. «Архів коронний у Варшаві» (татарський відділ).

сам подався до козацького товариства. За свої заслуги він був проголошений ними гетьманом. Діяльність князя-гетьмана знайшла своє відбиття на сторінках багатьох джерел, у тім числі українських та російських літописах, польських хроніках, різноманітних документах польських і турецьких архівів, виявлених, зокрема, французькою дослідницею, проф. Ш. Лемерсьє-Келькеже. В ході боротьби проти агресорів Вишневецький особливу увагу приділив Хортиці, котра приваблювала до себе вигідним стратегічним становищем на дніпровому шляху, ще й поруч з однією з найкращих переправ (Кичкаською).

У 1554 р. запорожці з ініціативи гетьмана Вишневецького збудували на Малій Хортиці потужне укріплення — Січ. Сюди прибували козаки з різних кінців України, тут вони створили важливу базу, яка забезпечувала значну ефективність їхнім походам проти Османської імперії. За свідченнями польських хроністів, батька й сина (Марцина та Йоахима) Бєльських, ординці мусили рахуватися з побудуванням Хортицької Січі і не сміли так часто, як раніше, нападати на землі християн: «...є там між порогами один острів, вони (козаки) називають його Козання (Хортиця. — *Ю. М.*), тягнеться він на кілька миль завдовжки, і коли татари почують, що на ньому є козаки, вони не дуже охоче переправляються через Дніпро, особливо через Кременецький та Кусманський брід. Недалеко від цього острова на Дніпрі є й інший острів, який вони називають Хортичка (Мала Хортиця. — *Ю. М.*). На ньому донедавна жив Вишневецький, який стояв татарам на великій заваді. А через нього вони не наважувались так часто нападати на нас». Саме з Хортицької Січі Вишневецький вчинив свої успішні походи на Очаків, Перекоп, Іслам-Кермен (біля Каховки), тричі на Азов та ін. Двічі козаки тут відбивали наскоки хана Девлет-Гірея з численною ордою. Сігізмунд Август боявся конфліктувати через козаків з Туреччиною та Кримом і тому відмовився прислати на підмогу Вишневецькому на Хортицю свої війська. У травні 1557 р. Січ зазнала нападу з боку орди хана Девлет-Гірея, того самого, який пізніше двічі візьме Москву. 14 днів козаки відбивали ворожі атаки, а потім перейшли у наступ і завдали ворогові відчутної поразки, через що хан мав відступати «з великим соромом». Вишневецький же оволодів багатими кочовиськами у Причорномор'ї. Однак у жовтні 1558 р. Девлет-

Гірей I знову підійшов до Хортицької Січі з новим, ще сильнішим військом, до складу якого входили також турецькі й молдавські загони. Після тривалої облоги, коли скінчилися запаси провіанту, Вишневецький з козаками покинув Хортицю і відступив на північ до Монастирського урочища. Останнє могло знаходитися між сучасними Запоріжжям і Дніпропетровськом (скеля Монастирко на Дніпрі коло Ненаситця) або ж у сучасному Дніпропетровську (Монастирський острів напроти гирла Самари, який з примхи якогось мудрагеля назвали в радянські часи Комсомольським). Хан же розорив укріплення Хортицької Січі. Пам'яткою про ті бої є численні знахідки козацької та ординської зброї, куль, ядер тощо. Старожили розповідали у XIX ст. історикам про часті знахідки черепів, пробитих кулею чи стрілою. Кожної весни Дніпро вимивав чимало таких черепів з берегів біля Малої Хортиці. Втративши Хортицьку Січ, гетьман звертається до Івана IV Грозного. Той охоче погодився і навіть дав князю у володіння м. Бельов. Очевидно, припускає Лемерсье-Келькеже, цар хотів доручити Вишневецькому оборону південних кордонів, оскільки головні сили Московської держави були кинуті в Прибалтику, де 1558 р. вибухла Лівонська війна. Навесні 1559 р. війська Данила Адашева вдарили на Крим, а Вишневецький на чолі запорожців і донців здійснив перший в історії напад на турецьку фортецю Азов. Тільки прибуття під Азов турецького флоту на чолі з адміралом Алі Реїсом змусило Вишневецького зняти облогу фортеці. 22 листопада 1559 р. хан писав у Стамбул, що Вишневецький влітку того ж року на чолі 10 тис. війська знову вдарив на Азов; одночасно повстали на Таманському півострові його союзники-черкеси на чолі з Кансуком, сином володаря роду Жане. Потім був і третій удар на Азов... Через якийсь час Вишневецького запросили до Москви, але навесні 1560 р. його бачимо із запорожцями у боях проти турків у пониззі Дону. Були на його боці й донські козаки, й черкеси роду Жане. Але й Туреччина не спала й перекинула сюди величезну армію. Стривожений московський уряд відмовляється від війни на півдні, відмовляється допомагати Вишневецькому й навіть виказує туркам плани нападу Вишневецького на Азов. Гетьман, очевидно, зрозумів подвійну гру Москви і розірвав відносини з Іваном IV. Він повертається на батьківщину, де знов дістає прощення від короля, який повертає йому 5 вересня 1561 р.

маєтності й звання, в тому числі старости канівського та черкаського. Однак, захопившись боротьбою за Азов, Вишневецький втратив Хортицьку Січ, — у травні 1557 р. вона була захоплена ханом Девлет-Гіреєм.

Вишневецький не полишає спроб повернутися на Хортицю. Ще 1560 р. він побував тут, плануючи, вірогідно, відбудову Січі. У 1563 р. (за іншими даними — 1564 р.) князь-гетьман підтримав похід польських військ на чолі з Альбрехтом Лаським до Молдавії, котра була тоді у васальній залежності від Туреччини. За це йому в разі успіху було обіцяно корону молдавського господаря (правителя). Якби так сталося, туркам у Європі було б завдано надзвичайно тяжкого удару. Однак доля складалася інакше. Біля ріки Серет запорожці на чолі з Вишневецьким через зраду своїх союзників були змушені перейти до оборони, а потім і відступити. Вишневецький тоді захворів і не міг триматися на коні, через що їхав возом. Тим часом турки завдали потужного удару й козаки стали тікати. Вишневецький, відставши від своїх, заховався у копиці сіна, але був виданий якимсь молдавським селянином. Пораненого й хворого гетьмана привезли до Стамбула. Не зважаючи на всілякі обіцянки, погрози й тортури, він відмовився прийняти іслам і стати на службу турецькому султану Селіму II. Переконавшись у незламній силі духу, султан наказав скинути козацького гетьмана з фортечної вежі на сталеві гаки. Вишневецький зачепився ребром за гак і помер у тяжких муках через два дні. Але й перед лицем смерті він не втратив сили духу і, як свідчать численні джерела, проклинав султана. Польський хроніст Пясецький писав про надзвичайний подив турків героїчною поведінкою Вишневецького. За його словами, вони навіть вирізали серце героя і з'їли його, щоб отримати хоч частку мужності й незламності. Трагічна смерть Вишневецького відбилася у легендах, які додають, що Вишневецький перед смертю вбив з лука турецького султана та його сім'ю. Цей мотив знайшов відображення в українській народній думі, де гетьмана-князя виведено під іменем козака Байди («У Цареграді на риночку...»), історичній народній пісні, у хроніці Бєльських, у «Генеалогії» (1669 р.) Вишневецьких, складеній для праправнука гетьмана короля Речі Посполитої у 1669—1674 рр. Михайла Корибута Вишневецького. До героїчної постаті козацького гетьмана зверталися й пізніше українські письменники та митці. Досить назвати класика укра-

їнської літератури Пантелеймона Куліша, який написав про Байду п'єсу.

Після загибелі Дмитра Вишневецького Хортицьку Січ пробував відновити гетьман Яків Шах — сподвижник знаменитого Івана Підкови, який навіть став у 1577 р. молдавським господарем. Однак запорожці врешті вирішили перенести Січ на нове місце, на острів Томаківку, що знаходився при впадінні р. Томаківки в Дніпро (біля сучасного м. Марганець на Дніпропетровщині). На місці ж Хортицької Січі залишилися одні руїни. Їх бачив у 1594 р. Еріх Лясота — посол австрійського імператора Рудольфа II Габсбурга, направлений до запорожців на Томаківську Січ. Лясота зазначає при цьому, що Хортиця (Велика й Мала) продовжувала знаходитися в руках українських козаків: там вони полюбляли випасати своїх коней. Хортиця ж навіки залишилася пов'язаною з іменем князя-гетьмана. Не випадково Мала Хортиця й донині називається островом Байди, не випадково король Речі Посполитої Владислав IV надав на початку 1648 р. о. Хортицю «у Київському воєводстві» як маєтність у володіння саме правнуку князя-гетьмана Яремі Вишневецькому[1].

Хортицькій Січі «не пощастило» в радянській історіографії. Про неї замовчували тому, що гетьман Вишневецький був родовитим князем, значним землевласником, навіть тому, що його правнук Ярема став катом повсталого українського народу у середині XVII ст. Але ж хіба це визначило історичні заслуги князя-гетьмана, невтомного борця проти загарбників? Заснована Вишневецьким Хортицька Січ відіграла значну роль у формуванні Війська Запорозького, навіть і Війська Донського. На Малій Хортиці знаходилася резиденція гетьмана Війська Запорозького як мінімум п'ять років, звідси козаки чинили сміливі сухопутні та морські походи проти Османської імперії. Перебування на ній Січі стверджують і запорозькі перекази, записані на Новій Січі у 1736—1740 рр. князем Семеном Мишецьким, і дані сучасної археології... Хортиця міцно закарбувалася в свідомості українського народу як козацька земля, про що свідчать топоніми, легенди та перекази, записані ще у XIX — на початку XX ст. Дмитром Яворницьким, Яковом Новицьким та ін.

Хортиця є чудовою природною пам'яткою з унікаль-

[1] АГАД. — Ф. «Метрика коронна». — № 189. — С. 767.

ною рослинністю та тваринним світом. Вона завжди привертала до себе погляди видатних діячів української культури. Досить назвати імена Тараса Шевченка, історика Миколи Костомарова, які відвідували Хортицю, описували її у своїх творах, пов'язуючи з нею Запорозьку Січ. Згадайте хоча б знамениті шевченківські твори «Гайдамаки», «Гамалія», «Іржавець», «Не хочу я женитися», згадайте його рядки з «Гайдамаків»:

...кобзар вшкварив, а козаки —
Аж Хортиця гнеться —
Метелиці та гопака
Гуртом оддирають...

Нині на Хортиці проводяться археологічні дослідження Д. Телегіним, В. Ільїнським, Г. Шаповаловим... На Малій Хортиці виявлені залишки січових укріплень, на дніпровому дні коло неї — рештки козацьких чайок, гармати, ядра, шаблі... Нині Хортиця є історико-культурним заповідником, де проходять наукові конференції, присвячені історії українського козацтва. Тут стоїть музей історії козацтва. Нині розпочинаються роботи по реставрації Хортицької Січі. Сподіваємося, що ці плани будуть здійснені і ми побачимо відновлену Хортицьку Січ — орлине гніздо степових лицарів, які проливали кров за волю України...

2. ТОМАКІВСЬКА СІЧ

Острів Томаківку було свідомо обрано запорожцями для розташування там Січі. Сучасники описували його як чудове природне укріплення, відзначали, що тут легко може розміститися 20 тисяч людей та чимало коней. Згадані вище Бєльські безпосередньо пов'язували Томаківку з Запорозькою Січчю: «Є на Дніпрі й третій острів, який вони (козаки) називають Томаківкою. На ньому живе найбільше низових козаків, бо він править їм за найміцнішу фортецю». Взагалі варто процитувати уривок з розділу «Про козаків» із хроніки Бєльських, де описується запорозьке товариство у часи Томаківської Січі: «Цей посполитий люд, що живе на Низу, займається рибальством на річці, яка впадає у Дніпро. Рибу вони сушать на сонці без солі й нею влітку харчуються. На зиму вони повертаються до близьких міст, таких як Київ, Черкаси та інші, заховавши свої човни на дніпро-

вих островах у безпечному місці, а на Низу залишають кількасот чоловік, як вони кажуть, «при стрільбі»; є в них маленькі гармати, захоплені під час здобуття турецьких фортець, або відібрані у татар. Ще зовсім недавно їх було мало, але нині їх там збирається вже до кількох тисяч чоловік (Бєльські тут занижують чисельність козаків разів у десять. — *Ю. М.*). А надто багато їх стало останнім часом, і вони раз по раз завдають великої шкоди туркам і татарам; вже кілька разів спустошували Очаківську, Тягинську, Білгородську та інші фортеці і забирали в степах чимало татарської худоби. Цим вони відбили у татар і турків охоту пасти в степах отари своїх овець і підходити до Дніпра ближче, ніж на десять миль».

Історик XVIII ст. С. Мишецький Томаківку як місце-перебування однієї з Січей прямо запосить до свого реєстру козацьких столиць. Можна навести й опис острова, який подається у мемуарному творі французького мандрівника першої половини XVII ст. Г. Л. Боплана: «Томаківка — це острів, що має приблизно третину милі в діаметрі; він майже круглий, дуже високий, здіймається напівкулястою, поросло лісом формою. Коли сходиш на його найвищу вершину, бачиш весь Дніпро — від Хортиці до Таванського острова. Острів дуже гарний, не міг лишень я дізнатись, які його береги». До речі, ця місцина давно була в серці козацьких земель. Так, ще як мінімум у 1552 р. вздовж всієї р. Томаківки знаходився відомий козацький уход— місце поселень та промислів.

Томаківська Січ уже з перших днів свого існування голосно заявляє про себе. Щоправда, певний час після трагічної загибелі Байди-Вишневецького серед козаків не було рівнозначного йому ватажка. Частина козаків під керівництвом отаманів Карпа, Андруша, Лесуна й Білоуса діяла головним чином нижче Черкас, а інша — під командуванням отамана Андрія Ляха — на р. Самарі. До речі, на Самарі козаки громили ординців, а також купців і дипломатів з Османської імперії та Кримського ханства ще 1545 р. Діставалося й московським купцям та дипломатам, враховуючи те, що у Лівонській війні (1558—1583 рр.) запорожці звичайно виступали на боці Речі Посполитої. Оскільки не припинялися турецько-татарсько-ногайські наскоки на українські землі, то запорожці не барилися з віддачею «відмінним за добре». Так, у 1568 р. вони надали допомогу сину відо-

мого Б. Претвича, барського старости, та іншим магнатам у їхньому поході на Очаків. Два наймогутніших за всю історію Туреччини й Кримського ханства правителі — Сулейман II Кануні (1520—1566) та Девлет-Ґірей I (1551—1577) не припиняють скаржитися правителям Польсько-Литовської держави на запорожців, погрожують йти війною на Польщу й Велике князівство Литовське...

Люблінська унія 1569 р. й утворення Речі Посполитої спричинили до посилення колоніального гніту в Україні й Білорусії. Польський уряд прагнув узяти козаків під жорсткіший контроль і разом з тим краще використовувати в інтересах Речі Посполитої воєнний потенціал козацтва. Розвиваючи ідеї свого батька, Сігізмунд Август видав 5 червня 1572 р. універсал, котрий створив умови для формування великого загону реєстрового (від слова реєстр — список) козацтва на чолі зі «старшим», білоцерківським шляхтичем Яном Вадовським, але спочатку реєстровці нічим особливим не відзначились. На відміну від основної маси козацтва, реєстровці, а це були як правило найдосвідченіші козаки, отримували певну платню від уряду Речі Посполитої, велися переговори про надання їм «прав та вольностей» тощо. Водночас низовці-нереєстровці висунули зі свого середовища гідних спадкоємців слави Байди-Вишневецького — Івана Підкову та Якова Шаха, які рушили шляхом Байди на Молдавію.

У 1571 р. у Молдавії став панувати Йон II Воде-Лютий (Івоня), який був прихильником сильної, незалежної і централізованої Молдавії. Опозиція його діям у особі Петра Кульгавого, брата валаського господаря, знайшла підтримку Османської імперії. Опинившись у складному становищі, Івоня звернувся до сусідів, але ті, насамперед король Речі Посполитої Генріх Валуа (майбутній король Франції Генріх III, герой романів О. Дюма «Королева Марго», «Графиня де Монсоро», «Сорок п'ять»), боялися конфліктувати з турками. Зате на допомогу Івоні прийшли добровольці — загін української шляхти на чолі з Свірговським (Сверчовським). Оскільки серед цих воїнів були й запорожці, то, очевидно, не випадково Свірговського називають гетьманом деякі українські літописці. Головні сили козаків на чолі з кошовим Фокою Покотилом діяли проти турків на Чорному морі. Перемігши кілька разів Петра Кульгавого та його союзників-турків (під Бухарестом, Браїло-

вим та ін.), Свірговський зазнав поразки й потрапив у полон. У битві біля Кагульського озера 10 червня 1574 р. зазнав поразки й господар Івоня, нащадок Стефана Великого; він потрапив у полон і був забитий. Козакам тимчасово довелося відступати з Молдавії та Валахії... На деякий час вони змінили напрямок своїх походів, у жовтні 1575 р. гетьман — князь Богдан Ружинський, або ж гетьман Богданко, вдарив на Крим, завдав великих шкод татарам і визволив з полону тисячі християн. Потім він вийшов із флотом у Чорне море й спалив турецькі порти Трапезунд, Синоп, Кілію та ін. Богданко був першим із запорозьких гетьманів, хто завдав удару в саме серце Османської імперії — Стамбул. За деякими даними, він побував і на Північному Кавказі, навіть і в Закубанні. Загинув же при штурмі фортеці Іслам-Кермен у пониззі Дніпра. Український народ оспівав подвиги Богданка в думі, в якій, до речі, вказав на причину його особливої ненависті до мусульман: під час ординського наскоку загинула мати гетьмана, а наречену було забрано в неволю.

У 1577 р. в Україну до одного з керівників козацтва Івана Підкови (Нікоаре Крецула—Кучерявого, згідно з молдавськими літописами) прибуло таємне посольство з Молдавії, яке запрошувало його на престол в Яссах, оскільки він нібито був двоюрідним братом Івоні Лютого. Чи був він насправді братом господаря, сказати важко, бо деякі джерела вважають його виходцем з простолюду. Різні тогочасні пам'ятки, зокрема автор першої друкованої дисертації про запорозьке козацтво німець Йоганн Міллер (1684 р.) та автор дисертації про Степана Разіна німець Юст Марції (1674 р.), підкреслюють величезну силу Підкови й порівнюють його з німецьким імператором, учасником хрестових походів Фрідріхом Барбароссою, відзначаючи, що всі його називали прізвиськом, бо він легко гнув, ламав чи розривав, як папірець, сталеві підкови. З допомогою гетьмана Шаха, молдаванина Чапи, що жив у Брацлаві, та українського шляхтича з Бару Копицького Підкова швидко зібрав загін запорожців і всупереч протидії польської влади рушив на Молдавію. Перша спроба була невдалою, але наступна призвела до швидкого оволодіння Яссами — столицею Молдавської держави. Під час вирішальної битви запорожці застосували воєнну хитрість: побачивши запалені гноти ворожих гармат, вони кинулися на землю, уникнувши втрат. Коли ж турки, впев-

існі в успіху, пішли в атаку, козаки, у свою чергу, вдарили з мушкетів й поклали одним залпом 300 кіннотників, посіявши паніку серед інших. Петро Кульгавий пізніше спробував взяти реванш, але й цього разу програв, бо й тут козаки перехитрували його: у критичний момент вони погнали коней та худобу на вороже військо й зім'яли його. Молдавський народ з ентузіазмом зустрів переможця, який зайняв престол господаря. Підкова виявився гідним слави Івоні й продовжив його прогресивну політику. Однак, коли на допомогу Петру підійшли не тільки турецькі, але й трансільванські війська Криштофа Баторія, брата нового короля Речі Посполитої, козакам довелося покинути Молдавію. На початку 1578 р. на шляху в Січ козаки зупинилися у Немирові, де їх зустрів командуючий польськими військами. Він хитро вмовив Підкову поїхати до Варшави й помиритися з королем, невдоволеним самовільними діями козаків. Він же гарантував повну безпеку Підкові. Козаки продовжили шлях на Січ, а Підкова вирушив у інший бік — до Варшави. Там він всупереч обіцянкам та гарантіям. був заарештований і закутий у кайдани. Доки він перебував у в'язниці, козаки на чолі з його рідним братом Олександром знову захопили молдавський престол, скинувши господаря Петра. Цього разу турки кинули на Ясси потужне військо й розбили Олександра, якого стратили мученицькою смертю на палі. Полонені козаки потрапили на галери чи були піддані у Стамбулі тортурам. Порта, як називали Османську імперію сучасники, стала вимагати видачі або страти козацького ватажка, який тоді знаходився за гратами у Раві-Руській: «...знову велика громада цих зірвиголов, приблизно 3000, там (у Молдавії) з'явилася. Турецький чауш (посол) недавно приїхав і назавтра мав аудієнцію.., погрожуючи... Пише султан, щоб ми Підкову з Костянтином (сподвижником гетьмана. — *Ю. М.*) або живих видали, або їхні голови відіслали до Константинополя»[1]. Одночасно польські війська рушили на Низ, щоб у присутності кримського хана розбити козаків, стали вести розслідування проти козаків у Брацлаві, Вінниці, Немирові та інших українських містах. У середовищі польської магнатерії стали лунати голоси про повну ліквідацію козацтва, «щоб

[1] Наукова бібліотека у Курніку (Польща). Відділ рукописів. — № 279. — Арк. 23- 23 зв., 38 зв.

жодного (на Низу) не було, бо хоч і один там залишиться, то ніц не буде з перемир'ям (з Туреччиною»[1] За рішенням польського сейму та наказом короля Підкову стратили у Львові, щоб настрахати його прихильників, яких у цьому місті було чимало. Страта відбулася на одній з центральних площ Львова 16 червня 1578 р. у присутності турецького та молдавського (від господаря Петра) послів. Ось як описував реакцію львів'ян невідомий польський магнат у своєму листі від 3 липня 1578 р., писаному у Львові: «Гідно подиву, як його жаліє весь простолюд: книги, пісні друкують про нього, а художники зробили зображення стятого тіла. Не знаю, чи буде Олександер мати таку силу духу, як він, бо коли на смерть йшов, то багато промовляв (до людей)»[2]. Згодом козаки-побратими поховали тіло Підкови у Канівському монастирі. Пам'ять про славного ватажка донеслася і до наших часів. Великий Кобзар присвятив його подвигам поему «Іван Підкова», а відносно нещодавно у центрі Львова було встановлено величний пам'ятник на знак героїчної слави й загибелі великого сина України та Молдавії.

Недовго вороги раділи поразці козаків та смерті Підкови, бо вже на початку серпня 1578 р. племінник загиблого, син його брата Олександра, вирушив на Молдавію у супроводі великого козацького війська. Тільки спішна мобілізація турецьких, молдавських і навіть польських військ не дозволила цього разу козакам взяти гору.

Молдавські походи запорожців змусили уряд Речі Посполитої шукати якогось виходу, пом'якшення польсько-українського конфлікту, який посилювався на очах За ініціативою Стефана Баторія була проведена реформа козацтва, внаслідок якої було сформоване реєстрове військо. Реєстровці діставали широкі права й вольності, матеріальні вигоди, й це мало привернути їх до Речі Посполитої. Як побачимо далі, цей далекосяжний план Стефана Баторія виявився, однак, неспроможним розірвати зв'язок між різними категоріями козаків.

Як свідчив згаданий польський вельможа у своєму листі зі Львова від 19. IX. 1578 р., до короля прибуло запорозьке посольство у складі п'яти представників. Було досягнуто порозуміння, за яким на королівську

[1] Наукова бібліотека у Курніку (Польща). Відділ рукописів. — № 279. — Арк. 39 зв.

[2] Там само. — Арк. 30 зв. — 31.

службу стане 600 запорожців. Їм було обіцяно сплачувати щорічно по 6 литовських кіп. Ці козаки разом зі своїм старшим (гетьманом) мали присягати на день св. Миколи, тобто 6 грудня 1578 р.

Ще у 1524 р. польський король Сігізмунд I Старий запропонував створити для захисту південних кордонів держави наймане військо з запорозьких козаків. Вони мали бути перелічені на спеціально затвердженому списку (реєстрі), і тому їх називали реєстровцями. Вперше цей задум став реалізуватися за наступного короля — Сігізмунда Августа у 1572 р. Тоді було взято на службу, очевидно тимчасову, 300 козаків. Баторій не тільки збільшив кількість реєстровців до 600 душ, але й надав їм досить широкі привілеї, «права й вольності», право землеволодіння, право власної військової адміністративної та судової влади; передав у володіння реєстровцям м. Трахтемирів (нині — село на Київщині) з монастирем для розміщення арсеналу й шпиталю. Король вручив цьому війську декілька гармат, корогву (прапор) та литаври, затвердив герб Війська Запорозького, який зображував козака з мушкетом і шаблею, доручив нести службу в південних районах Наддніпрянщини за умови вірного послуху й припинення самовільних походів до Молдавії, Туреччини, Криму.

Чисельність реєстрового війська поступово зростала, сягнувши 6—8 тисяч, а у 1649 р. — навіть понад 40 тис. На відміну від низовців козаки-реєстровці організовувалися не по куренях, а по полках, котрі поділялися на сотні, а ті (на початковому етапі) — на десятки. Напередодні визвольної війни українського народу таких полків було шість: Білоцерківський, Канівський, Корсунський, Київський, Черкаський та Чигиринський. І в кожному з них було приблизно по тисячі козаків.

Першим гетьманом реєстровців мав стати родич знаменитого Байди — Михайло Вишневецький, староста черкаський та канівський. Вже 26 грудня 1578 р. король писав у своєму листі про свій наказ Вишневецькому зібрати козаків для походу на службу Речі Посполитій, очевидно, проти Московської держави [1]. Та й пізніше, як свідчить лист князя К. Острозького до одного з князів Радзівіллів від 25 травня 1579 р., запорозьким гетьманом був саме М. Вишневецький [2]. Дійсно трохи піз-

[1] Національна бібліотека у Варшаві. Відділ мікрофільмів. — № 36367. — Арк. 58 зв. — 59, 70—71.

[2] АГАД. — Ф. «Архів Радзівіллів», відділ 5. — Арк. 90.

ніше козаки на чолі з М. Вишневецьким дуже активно діяли у Сіверській Україні, а увійшовши до Московської держави, спалили Брянськ, Орел, Рильськ та ін., брали участь в облозі Пскова 1580 р. Щоправда, частина запорожців-нереєстровців тяжіла до донців і разом з ними воювала на боці Івана IV. Під час тієї ж облоги Пскова, боронячи місто, загинув керівник донців Мисько з Черкас. Запорожці були серед завойовників Сибіру, причому Іван Кільце був правою рукою Єрмака.

Слід зупинитися ще на одній особі з числа керівників реєстрового козацтва. Його навіть називають інколи першим їхнім гетьманом. Це Ян Оришовський, «королівський поручник запорозьких козаків», який часом виконував обов'язки гетьмана, тобто був наказним гетьманом. За деякими ознаками він мав контролювати від королівського імені дії козаків, утримувати їх від чинів, неузгоджених з урядом. У 1581 р. Оришовський командував частиною козацьких військ у Лівонській війні, брав Стародуб та Почеп. У першому відомому на сьогодні реєстрі Війська Запорозького, (1581 р.) він стоїть на першому місці, причому писарем показаний Янчі Бегер, який вербував реєстровців у 1578 р., а в 1583 р. за похід на Ягорлик та Бендери був страчений з 30-ма іншими козаками.

Після закінчення Лівонської війни Оришовський знову висувається на чільне місце серед реєстровців, бо у 1584 р. М. Вишневецький помер. 1585 р. Оришовський керував двома успішними походами на Крим, причому змусив хана Іслам-Гірея II (1584—1588) до вигідного миру. У 1590 р., коли старшим реєстровців був князь Микола Язловецький, а Оришовський — поручником, реєстровці заснували Кременчук. Остання звістка про Оришовського датована 1600 р. Тоді він був посланий коронним канцлером і великим гетьманом коронним у одній особі Яном Замойським до запорожців з наказом виступити у молдавський похід. На початку липня 1600 р. він зустрівся з гетьманом Самійлом Кішкою, а 26 числа козаки виступили в похід від Ненаситецького порога. Пройшовши пороги, 11 серпня вони стали в Білобережжі, в шести милях (в 48 км) від Черкас, і звідти написали спільного листа до Я. Замойського. Тут, зокрема, говорилося про маршрут походу: козаки мали дійти до Черкас, потім до Канева (13 серпня), а звідти через Білу Церкву й Брацлав досягти Кам'янця-

Подільського[1]. Зазначимо, що у листі Оришовського до короля Баторія (від 3 липня з Черкас), який нам вдалося виявити в архіві, розповідається про взяття козаками у полон на Низу двох кримських царевичів, молодших братів хана Мухамед-Гірея II (1577—1584 рр.) — калги-султана Аліп-Гірея та майбутнього хана у 1608—1610 рр. Шаламат-Гірея. Царевичі були взяті у полон на Носаківському острові біля відомої переправи через Дніпро напроти гирла р. Кінські Води (на Херсонщині). Хтозна, чи залишилися б у живих полонені, за яких козаки запросили великий викуп, якби не нагодився М. Вишневецький з військом. Пізніше, на початку 1583 р., царевичів було відправлено до Туреччини королем[1].

Поряд з Оришовським там відзначилися гетьман Богдан Микошинський, отамани Біруля Мадський, Франціск Сук, Микита та ін., що діяли під Полоцьком, Веліжем, Великими Луками, Невелем та ін.

Хоча реєстровці діяли в той час переважно на фронтах Лівонської війни, але вони не раз ходили проти Туреччини, Криму, ногайських орд, до васалів Туреччини — Молдавського та Валаського князівств. Для нереєстровців цей напрямок походів залишався домінуючим.

Стало ясно, що реформа Баторія себе не виправдовує, бо Січ далеко не в усьому слухалася короля й уряду Речі Посполитої. До Варшави йшов нескінченний потік скарг та погроз зі Стамбула та Бахчисарая. Це яскраво підтвердила історія з запрошенням на гетьманство магната, князя Самійла Зборовського. Той разом зі своїм братом чимало допоміг Баторію в оволодінні короною Речі Посполитої, але Баторій відплатив братам невдячністю, зробивши своєю правою рукою Яна Замойського. Тоді Зборовський втік на Січ, і у 1583 р. на о. Томаківці козаки обрали його гетьманом. Однак цей князь не став слухати порад і хотів піти не на Молдавію, а на Персію (Іран), щоб стати таким чином союзником Порти. Це тоді не входило до козацьких планів, і Зборовський довго не побув при булаві. Через деякий час він був арештований на Правобережній Україні, по тому за наказом короля 26 травня 1584 р. йому від-

[1] АГАД. — Ф. «Архів Замойських». — № 153.

[1] Національна бібліотека. у Варшаві. Відділ мікрофільмів. — № 2640. — С. 43.

рубали голову. У 1583 р. тільки втручання Варшави перешкодило козакам вдарити на Молдавію, щоб посадити на престол якогось козака, котрий оголосив себе сином Івоні Лютого. Тоді запорожці вдарили на Ягорлик і Тягиню (Бендери).

Коли Баторій спробував їх умовити не порушувати свого наказу й послав до них якогось Глубоцького, козаки втопили того у Дніпрі. Це, однак, призвело до першого серйозного розходження між старшиною та низами. Гетьман реєстровців князь Михайло Ружинський арештував тоді 11 винних і відправив їх до Києва.

У 1591 р. гетьман Язловецький, виконуючи волю уряду Речі Посполитої, арештував чергового самозванця серед козаків і привіз його до Мальборку, колишньої столиці хрестоносців, де того кинули у в'язницю. Але й такі суворі заходи не змогли припинити молдавських походів, не кажучи вже про морські експедиції. Досить згадати походи Богдана Микошинського, Криштофа Косинського, Северина Наливайка, Григорія Лободи, а пізніше — три походи в Молдавію Богдана Хмельницького та його сина Тимофія, похід 1660 р. Юрія Хмельницького, полковника Остапа Гоголя — предка великого письменника, врешті козацьких та гайдамацьких вождів XVIII ст.

Іноземці того часу влучно називали козацтво найнадійнішим щитом Речі Посполитої і водночас найсильнішою отрутою проти неї. Успішно боронячи південні кордони Речі Посполитої, козаки все рішучіше виступають проти зростаючого колоніального гніту з її боку. Перше могутнє національно-визвольне повстання в Україні підняли саме запорожці. Воно продовжувалося понад 5 років (1591—1596 рр.) і мало два етапи: 1591—1593 та 1594—1596 рр. На першому етапі повстання очолив К. Косинський, український православний шляхтич з Підляшшя (українські землі на лівому березі Західного Бугу, нині — у складі Польщі), на другому — уродженець Волині Семен[1] Наливайко. К. Косинський вчинив з Томаківської Січі ряд походів у Молдавію та Валахію, вийшов звідти у похід проти Речі Посполитої.

Незабаром повстання охопило всю Правобережну Україну. Влітку 1593 р. Косинський вийшов з Томаків-

[1] Саме так написано ім'я козацького вождя в одному з двох збережених оригінальних його листів.

ської Січі у свій останній похід. Його козаки обложили Черкаси, але в ході мирних переговорів його було зрадницьки взято, арештовано, а згодом і страчено. У відповідь велике козацьке військо обложило Київ, де знаходився польський гарнізон.

Однак під час облоги з півдня піднявся новий ворог. Військо кримського хана підійшло до Томаківської Січі й обложило її. Козаки, що були тут, відбивалися самовіддано. Коли ж закінчилися запаси провіанту, вони таємно вночі вийшли на човнах з оточення. Ординці ж на другий день захопили порожню Січ і знищили її. Ці події змусили повстанців зняти облогу Києва і поспішати до своєї столиці. Було вирішено не поновлювати Січ на о. Томаківці, а перенести її на нове місце, на острів у гирлі р. Базавлук на території нинішнього Нікопольського району Дніпропетровської області. Томаківський острів відігравав тепер другорядну роль, і тільки у 1647 р., коли сюди прибув Богдан Хмельницький, його син Тиміш та група прибічників, він знову став на короткий час центром запорозьких козаків. Тут Б. Хмельницький будував укріплення, тут закликав під свої прапори повстанців проти колоніального гніту Речі Посполитої.

У 1954 р. хвилі рукотворного гнилого Каховського моря поховали під собою майже весь Томаківський острів, лише верхівка його височіє над дніпровими хвилями. Досі там, на жаль, не проводили археологічних досліджень. Хтозна, які скарби лежать у землі другої Січі Запорозької — Томаківської?

3. БАЗАВЛУЦЬКА СІЧ

Період існування Базавлуцької Січі (1593—1638) був кульмінаційним в історії Запорожжя. В цей час запорозьке козацтво має найбільший вплив на Україні, є авангардною силою у національно-визвольній боротьбі за незалежну Українську державу, а слава козацька сягає найвіддаленіших куточків Європи, Близького та Середнього Сходу. Запорожці ні на мить не припиняють боротьби проти Османської імперії, український козацький флот веде невпинну війну проти турецької армади на Чорному та Азовському морях, на узбережжях цих морів не залишається жодного значного міста зі Стамбулом включно, на яке б не нападали козаки. Не випадково турецький султан казав

тоді: «Коли мене воюють різні народи, я сплю на обидва вуха (спокійно), а коли ж козаки, то мушу тримати одне вухо відкритим». Тоді запорозька піхота по праву була однією з найкращих у світі, деякі воєначальники вважали її найкращою у Європі.

Свої «входини» до нової столиці козаки відзначили перемогами над Туреччиною, вдалими походами на Акерман та Очаків у 1593 рр. Якраз у цей період зав'язалася могутня коаліція європейських християнських держав проти Порти, до якої римський папа Григорій XIII та австрійський імператор Рудольф II Габсбург запросили і запорожців. На Низ вирушили легації патера О. Комулео (Комуловича), потім Еріха Лясоти. Останній залишив чудовий опис подорожі на Січ, де йшлося про ряд українських міст, включно з Базавлуцькою Січчю. Його нотатки дають розгорнуту картину адміністративного ладу на Січі, характерний для запорожців спосіб обговорення важливих питань у «колі», звичаї та традиції, відносини між запорожцями. Тоді ж, у 1594 р., козаки дали згоду на участь у коаліції й направили до Відня свого представника. Невдовзі вони вчинили кілька походів до Молдавії, Валахії, на Чорне море. Там відзначилися Наливайко та Лобода, з іменами яких пов'язаний також другий етап повстання в Україні 1591—1596 рр. Тоді запорожці, до яких приєднувалися українські селяни й міщани, навіть шляхтичі, пройшли з боями Правобережну Україну, Білорусь, але врешті відступили під тиском карателів на Лівобережну Україну. На Солониці під Лубнами відбулася вирішальна битва. Лобода загинув, а Наливайко був зрадницьки взятий у полон і підданий жорстоким тортурам та лютій страті у Варшаві. Цей трагічний епізод відтворений М. В. Гоголем при описі страти Остапа Бульби. Щоправда, є й легенда, згідно з якою Наливайко був живцем спалений ляхами у мідному бику.

Після поразки першого потужного національно-визвольного повстання козаки здійснюють великі походи у південно-західному напрямку, на Молдавію, Валахію, на Бендери, Ізмаїл, Очаків, Кілію та інші турецькі фортеці. Вони б'ються під прапорами Михая Хороброго, видатного державного діяча й полководця, який об'єднав Молдавію та Валахію і прагнув повністю визволити батьківщину від турецького панування (1590—1602).

Воюють запорожці на боці Речі Посполитої проти Швеції у Прибалтиці у 1600—1603 рр. Тут на латвій-

ських та естонських землях відзначився козацький гетьман Самійло Кішка. Вперше його ім'я з'являється у джерелах під 1599 р. Тоді загинув під час морського походу оспіваний в «Історії Русів» гетьман Семен Скалозуб, а запорожці обрали на його місце Кішку (Кошку). Подальший період його життя до певної міри відбито у шести листах цього гетьмана до польських воєначальників. Він разом з Оришовським повів реєстровців у Молдавію проти Михая Хороброго у 1600 р. Користуючись нагодою, він прагне повернути козакам частину прав та вольностей, котрі уряд Речі Посполитої відібрав після поразки повстання Наливайка. Для полагодження цих питань Кішка посилає до Я. Замойського Івана Радкевича та Онопрія. Вони ж повезли й важливе розвідувальне донесення Кішки про дії кримського хана й турецького султана. У розпал походу в Молдавію частина козаків запідозрила Кішку у симпатіях до Михая Хороброго й скинула його з гетьманства, поставивши Гаврила Крутневича.

Після перемог у Молдавії козаки недовго відпочивали, бо у Прибалтиці вибухла польсько-шведська війна. Знову козаків повів у бій Кішка. Тоді запорожці відзначилися під Таллінном, Пярну, Тарту тощо, навіть взяли у полон Карлсона, позашлюбного сина шведського короля Карла IX. Одночасно Кішка добивається відновлення козацьких прав і вольностей, посилає до Варшави своїх представників Івана Радкевича, Івана Макаровича, Андрія Комиша. Але вже у березні 1602 р. листи до Варшави направляє новий гетьман Війська Запорозького Гаврило Крутневич. Очевидно, Кішка був поранений у бою, але автор Баркулабівського літопису повідомив навіть про його смерть. Однак інші, достовірніші, на наш погляд, джерела правильно вважають, що Кішка залишився живим після походу у Прибалтику і потім узяв участь у нещасливій для Польщі битві на Цецорських полях у Молдавії (вересень 1620 р). Саме тоді загинув польний гетьман коронний Жолкевський, батько Богдана Хмельницького — Михайло, а сам Богдан, як і Самійло Кішка, з багатьма іншими воякаами потрапили до турецької неволі. Але якщо Б. Хмельницький вже через два роки був вільний (його викупила з полону мати), то Кішка потрапив на турецьку галеру-каторгу. Опинившись у пекельних умовах, він, однак, не втратив духу й зумів увійти у довір'я до ворогів. У зручний момент він звільнив своїх товаришів-

невільників з кайданів і підняв у жовтні 1627 р. повстання, оспіване пізніше у думі «Самійло Кішка» та італомовній брошурі Томазо Марнавізіо, видрукованій у Римі 1628 р. (вона мала й інші італійські тогочасні видання, перекладалася німецькою та польською мовами).

Під час повстання, що відбулося на о. Лесбос у порту Мітіліні, була взята галера, визволено 220 рабів-веслярів, переважно українців та росіян, хоча були там і греки, англійці, італієць та 23 турки. Прибувши з трофейною галерою до Сіцілії та Південної Італії, повстанці побували у віце-короля Королівства Обох Сіцілій Філіппа III Габсбурга у Неаполі, потім у Римі, у папи римського Урбана VIII, врешті повернулися на батьківщину через Краків. Це вже було після травня 1628 р. Очевидно, невдовзі Кішка помер і, за даними деяких літописів, був похований у Каневі. Запорожці-невільники на турецьких галерах підняли як мінімум 10 успішних повстань, допомагаючи в антиосманській боротьбі Іспанії, Венеції, Франції, Неаполітанському королівству, Австрії... Запорозький гетьман Іван Сулима між 1605—1621 рр. був нагороджений римським папою медальйоном за визволення з турецького полону християн.

Не встигла завершитися війна у Прибалтиці, як на Січі з'явився Лжедмитрій I, закликаючи козаків помогти йому в поході на Москву. Існують цікаві легенди, записані, наприклад, видатним журналістом Володимиром Гіляровським (дядько Гіляй) на Кубані, згідно з якими кубанці вважали Лжедмитрія запорозьким козаком Грицьком. В ореолі слави царевича, котрий обіцяв захистити народні маси Росії від тяжкого гніту, Лжедмитрій з 20 тисячами українських козаків перейшов кордон, до нього стали прибувати величезні маси російських селян. Запорожці відіграли вирішальну роль у переможному поході Лжедмитрія на Москву.

Однак далекоглядні реформи Самозванця були припинені на самому початку, а він загинув у результаті повстання у Москві. З його смертю козаки не поспішали покинути землі Московської держави, де надали потім підтримку вождю селянської війни у Росії Івану Болотникову, потім Лжедмитрію II, Лжедмитрію III, врешті польсько-шведському королевичу Владиславу Вазі, сину короля Сігізмунда III. Владислав був, до речі, під час «смути» обраний російським царем. Тоді козаки пройшли з боями значну частину Московії, взяли

Смоленськ, Можайськ, Серпухов, Калугу, визволили з облоги під Москвою королевича Владислава, дійшли до Архангельська, Холмогор та Олонця. Найважливішу роль тут відіграли Петро Конашевич (Сагайдачний) та Михайло Дорошенко, про яких буде мова нижче. Тільки після підписання Деулінського перемир'я 1618 р. запорожці покинули цей театр воєнних дій, знову звернувши увагу на південь, а також на захід.

Січ налагоджує міцні контакти з правителями Грузії та Ірану з метою спільної боротьби проти Османської імперії, причому іранський шах навіть хоче поселити козаків у Абхазії, щоб мати могутній плацдарм на Чорноморському узбережжі Кавказу для боротьби проти Туреччини. Чимало важливих сторінок вписали козаки в історію Тридцятилітньої війни у Європі 1618—1648 рр., які, до речі, тривалий час замовчувалися в пожовтневій історіографії. Вже на початку війни у 1618—1620 рр. запорожці виступили на боці Католицької ліги, з боями пройшли Словаччину, Трансільванію (нині — регіон у складі Румунії), Угорщину, Чехію, Моравію, Східну Австрію, воювали під Віднем, ходили походами у Північну Італію (1625 р.), Францію тощо. Доводилося козакам битися і під прапорами протестантів. Як свідчать документи, вони вдосконалили тактику оборони з допомогою возів, воюючи на боці шведського короля.

В цей час запорожці мають цілу плеяду талановитих воєначальників, і варто розповісти детальніше про деяких з них, насамперед про Конашевича (Сагайдачного). Мабуть, усі знають українську народну пісню «Ой на горі та й женці жнуть», складену не пізніше 1621 р. Її героями є гетьман Михайло Дорошенко та Петро Конашевич (Сагайдачний). Мабуть, багато хто читав історичні романи та повісті про Конашевича, котрі написали Данило Мордовець («Сагайдачний»), Андрій Чайківський («Сагайдачний»), Осип Маковей («Ярошенко») та інші. Чим же уславився цей гетьман?

Власне, справжнє його прізвище — Конашевич. У цьому нам довелося зайвий раз пересвідчитися, коли ми знайшли лист гетьмана з його власноручним підписом. Сагайдачний — це прізвисько, що походить від слова «сагайдак» — шкіряна сумка або дерев'яний футляр для стріл; вживається також у значенні «лук». Сагайдачним Петро Конашевич був прозваний за відмінну стрільбу з лука, і навіть на єдиному його портреті він зображений з сагайдаком за спиною. Це зображення

дає можливість краще уявити зовнішність гетьмана в останні роки його життя. Йому на вигляд років 50. Довгасте обличчя, рівний ніс, густі вуса та борода. Від гетьмана ніби віє спокоєм та урочистістю, мимоволі згадуєш характеристику, дану Конашевичу одним сучасником: «Муж рідкісної мудрості та зрілого судження у справах».

Майбутній гетьман народився близько 1570 р. в Кульчинцях під Самбором, що на Львівщині, у сім'ї українського православного шляхтича. Відомий і герб Конашевичів, котрий називався «Побуг»: на червоному полі перекинута підкова, яку увінчує хрест. Рід Конашевичів здавна відомий на Західній Україні, але тільки Петру було дано увійти в історію. У 80—90-х роках XVI ст. він вчився у найавторитетнішому закладі тодішньої України — Острозькій академії, де одночасно з майбутнім гетьманом викладали або вчилися такі відомі політичні й культурні діячі України, як Герасим та Мелетій Смотрицькі, Василь Суразький, Дем'ян та Северин Наливайки...

Закінчивши академію, Конашевич переїжджає з Острога до Львова, де вчиться у Львівській братській школі (академії) й товаришує з учнем, майбутнім київським митрополитом Йовом (Іваном) Борецьким. Закінчивши й цю академію, Конашевич викладає у Києві у місцевого судді Ляксака. Очевидно, тоді ж він одружився з Настею Повченською. Важко сказати, як склалося його сімейне життя. Джерела називають рід Сагайдачних в середині та другій половині XVII ст., в тім числі й кошового отамана Григорія Сагайдачного (1687 р.), але навряд чи були вони нащадками гетьмана. Можливо, не випадково народна пісня іронічно відзивається про сімейне життя гетьмана, котрий «проміняв жінку на тютюн та люльку». Звичайно, такий «бартер» не чинився гетьманом, але відомо й те, що все майно він передав заповітом насамперед майбутній Києво-Могилянській академії (тоді ще братській школі), Львівській братській школі, на благодійні заходи, а своїй дружині не залишив майже нічого. Але й Настя недовго була вдовою: вже у 1624 р. вона вийшла заміж за шляхтича Івана Піончина.

Наприкінці XVI ст. Конашевич з'являється на Січі Базавлуцькій і робить тут блискучу військову кар'єру. З 1605 по 1621 р. під його керівництвом були здійснені десятки козацьких походів проти Османської імперії та

Кримського ханства. Під ударами козаків не встояв жоден великий центр на узбережжі: Очаків, Кафа (Феодосія), Гезлеве (Євпаторія), Кілія, Ізмаїл, Варна, Трапезунд (Трабзон), Синоп та ін. Навіть Стамбул був об'єктом походів козаків, і не раз султану доводилося тікати подалі від Босфору, де висаджувалися козаки. Видатний італійський вчений та мемуарист П'єтро делла Валле писав у 1618 р.: «Турки не мають на Чорному морі жодного міста, котре б не взяли козаки... В усякому разі вони сьогодні на Чорному морі є такою значною силою, що коли додадуть більше енергії, то будуть його повністю контролювати».

Здійснив Конашевич й чимало сухопутних походів, не раз відбивав ворожі набіги. Так, у 1613 р. він з козаками розбив ординців на берегах Самари і тому очевидно не випадково є легенда, котра пов'язана з іменем гетьмана і з нашим краєм. Не тільки на південь ходив Конашевич. Під час «Смути» він з боями пройшов Московську державу, брав Ливни, Єлець, Калугу, штурмував Москву біля Арбатських воріт, оволодів Донським монастирем...

Конашевич уславився як видатний державний діяч та дипломат. У 1617 р. Військо Запорозьке увійшло до Європейської ліги для боротьби проти Порти, Конашевич встановив дипломатичні зв'язки з Московською державою, Грузією, Іраном, прагнув створити могутню антитурецьку коаліцію. До неї мали увійти Австрійська імперія, Московська держава, Річ Посполита, Ватікан, Грузія, Іран, Абхазія та ін., але провідну роль Конашевич призначав Війську Запорозькому. Та створити повноцінну коаліцію не вдалося через колоніальну політику Речі Посполитої на Русі (Україні й Білорусі), протидію Варшави козакам, у котрих небезпідставно вбачали ініціаторів нових національно-визвольних повстань. Конашевич неодноразово відправляє козацькі місії до Варшави, іноді й сам бере в них участь, добивається важливих поступок на користь української православної церкви, запорожців, в цілому для українського народу. У цьому гетьман чимось нагадує пізнішого Бісмарка, видатного державного діяча й дипломата Німеччини, який був надзвичайно наполегливим та мудрим у своїй політиці об'єднання батьківщини. Саме Конашевич врятував від катастрофи православну церкву України й Білорусі, коли її верхівка прийняла унію. Він запросив на Україну єрусалимського патріарха

Фсофана, який під захистом запорожців висвятив нового київського митрополита (Борецького), ряд єпископів. Могутній козацький ескорт не дав можливості польській владі арештувати Феофана, і той, завершивши свою шляхетну місію, був з почестями проведений до молдавського кордону.

Величезну роль відіграв Конашевич, підтримуючи матеріально й морально, а якщо потрібно, й збройною рукою православні братства, котрі були надійною опорою українського народу у боротьбі проти іноземних колонізаторів. Тоді Військо Запорозьке стало колективним членом Київського братства. Цікаво, що в ході дипломатичної боротьби за права українського й взагалі православного населення Речі Посполитої Конашевич діє разом з протестантами, котрі також дискримінувалися у даній державі.

У 1620 р. польське військо зазнало тяжкої поразки під Цецорою. Дорого коштувало небажання Жолкевського звернутися за допомогою до козаків. Наступного року турецька армія на чолі з султаном Османом II разом з союзними їй ординцями знову рушила на Україну й Польщу. Тепер уже король Сігізмунд III благає козаків про допомогу. Обравши з двох бід найменшу (Річ Посполита), забувши про недавню спробу замаху на своє життя з боку польського агента, Сагайдачний сприяє походу козаків на молдавський кордон. Він пізніше прибуває до війська, повернувшись з дипломатичної місії у Варшаві. Козаки скидають гетьмана Якова Нероду (Бородавку) й проголошують замість нього Конашевича. Саме він привів понад 40 тисяч козаків під Хотин, де восени 1621 р. розгорнулися тяжкі бої. Тут, під Хотином, найповніше виявився талант Конашевича як полководця. Завдяки його керівництву насамперед запорожці зробили вирішальний внесок у перемогу. Осман II був змушений піти на мирову.

Звістка про перемогу під Хотином облетіла всю Європу, і на її честь у християнських церквах та костьолах били у дзвони, відправляли служби. Тоді ж були видані сотні брошур у прозі та віршах, які оспівували перемогу під Хотином, віддаючи належне й козакам. Можна згадати, наприклад, поему хорвата Гундулича «Осман». З перемогою Конашевич повернувся до Києва, де продовжив активну дипломатичну діяльність, вимагаючи від короля виконання обіцянок. Але Варшава зволікала з позитивною відповіддю, а тим часом життя Конаше-

вича закінчувалося. Ще на початку боїв під Хотином він був поранений в ногу ногайською стрілою. Рана була незначною, але стріла виявилася отруйною. Не допомагали жодні ліки, здоров'я гетьмана тануло на очах. Передбачаючи кінець, він гідно зустрів його. Конашевич зробив необхідні розпорядження, написав листи, віддав майже все своє майно на благо українського народу...

20 квітня 1622 р. Петро Конашевич (Сагайдачний) помер і був похований у Братському монастирі, де існувала школа, котра через 10 років стане колегією, потім академією. Вість про смерть гетьмана була сприйнята в Україні зі скорботою, про що свідчать українські та зарубіжні літописи. Пам'яті гетьмана було присвячено друкований збірник віршів, складених ректором Братської школи Касіяном Саковичем та рядом студентів.

Могила Сагайдачного з часом поступово руйнувалася, а недавно в місці, де вона знаходилась, було збудоване військово-політичне училище. Тепер увесь комплекс будинків перейшов до відродженої Києво-Могилянської Академії, про славу якої так дбав старий гетьман.

Вірним сподвижником Сагайдачного був гетьман Михайло Дорошенко, про якого теж ідеться у народній пісні, причому його названо попереду старого вождя. Де й коли народився М. Дорошенко, з якого стану походив, немає даних у джерелах. Виходячи з того, що його онук побачив світ у 1627 р., ясно, що М. Дорошенку було тоді навряд чи менше 40 років, а ймовірніше, близько 50. Отже, можна припустити, що М. Дорошенко народився у 70-х роках XVI ст. Прізвище гетьмана не є типово шляхетським, хоч в одному з його листів воно подане як Дорошевич. Усе-таки гетьман був, на нашу думку, з козацького роду й, мабуть, з Наддніпрянщини. Тяжіння Дорошенка до Канева посередньо це стверджує. Не можна, однак, відкидати версію про шляхетське походження Дорошенка, про що може свідчити і його шляхетський герб [1].

Без сумніву, Дорошенко був здавна на Січі, займав посаду курінного отамана, ходив у морські походи... Не виключено, що він збагатився воєнним досвідом під час повстань кінця XVI ст., молдавських походів запорожців. Перша згадка про М. Дорошенка датована 1618 р.

---

[1] **Лукомский В. К., Модзалевский В. Л.** Малороссийский гербовник. — К., 1993. — С. 47.

Тоді на Москву рушив з Смоленська польський королевич Владислав, якому на допомогу виступив у серпні 1618 р. Конашевич, іншим маршрутом на Москву пішов з козаками Дорошенко. Він взяв Лебедянь, Данков, Скопин, Ряжськ, грасував на Рязанщині, а потім штурмував Переяслав-Залеський (у нинішній Ярославській області), врешті пішов на Єлець та Москву. Здобуті трофеї Дорошенко передав під Москвою Владиславу.

Після Деулінського перемир'я запорожці вийшли з Московії, і ось уже бачимо Дорошенка як дипломата, посланця до польського війська. З ним вів переговори Якуб Собеський, батько майбутнього польського короля Яна Собеського, і занотував у своїх спогадах про Дорошенка: «Полковник з доброю репутацією за свою хоробрість і завжди зичливий королю й Речі Посполитій». Дорошенко чудово зарекомендував себе під Хотином, і навіть турецький хроніст Наїма написав про нього: «Славний і хоробрий вождь». По смерті Сагайдачного гетьманували Олефір Голуб, Яків Бородавка, а вже по смерті останнього, як подають деякі джерела, у 1623 р. — М. Дорошенко.

Період гетьманування М. Дорошенка припадає на 1623—1628 рр., хоч інколи він поступався булавою на користь Богдана Конші, Олефіра Голуба та Марка Жмайла. Після поразки повстання 1625 р. під проводом М. Жмайла гетьманом знову було обрано М. Дорошенка. Не суперечили цьому представники польського уряду, бо знали поміркованість новообраного гетьмана, який, як і Сагайдачний, вважав недоцільним передчасне повстання проти Речі Посполитої. Саме Дорошенко підписав Куруківську угоду 5. XI. 1625 р. і мусив як гетьман втілювати у життя її тяжкі для козаків умови. Він енергійно заходився впорядковувати новий реєстр Війська, побував з цією метою в ряді міст України, зокрема в Лубнах, Ніжині, Прилуках, часто бував і на Січі, де врешті полишив своїм наказним гетьманом Івана Петрижицького-Кулагу; мабуть, встиг Дорошенко повоювати і в Прибалтиці проти шведів, 9—11 жовтня 1626 р. об'єднане військо запорожців Дорошенка та старости Стефана Хмельницького розгромило під Білою Церквою ногайські орди. Дорошенко виявив тут себе як талановитий полководець і мужній та безстрашний воїн.

Останній період життя М. Дорошенка пов'язаний з кримськими та ногайськими справами. У 1623 р. в Кри-

му спалахнула усобиця між Джанібек-Гіреєм (правив у 1610—1623, 1627—1635 рр.) з одного боку та спадкоємцями хана Саадат-Гірея братами Мухамед-Гіреєм III (хан у 1608—1610, 1623—1627 рр.) та калгою-султаном Шахін-Гіреєм — з другого. Тоді у критичний момент запорожці, які поверталися з морського походу повз Керч, запропонували свої послуги Шахін-Гіреєві, який вигідно відрізнявся від свого брата рішучістю, послідовністю та прихильністю до козаків. Шахін-Гірей радо погодився, і 300 козаків схилили на свій бік перемогу. Джанібек утік тоді до Туреччини, а козаки з щедрою винагородою, на подарованих до того ж Шахін-Гіреєм возах доїхали до Січі. Так започаткувався українсько-кримський союз. Восени 1624 р. сам Шахін-Гірей, набравши вози різних подарунків, прибув на Базавлуцьку Січ і уклав усну домовленість про взаємодопомогу. З січня 1625 р. на о. Каратепе на Низу було остаточно укладено українсько-кримський союз, котрий козаки прагнули використати у боротьбі проти Речі Посполитої, а кримські татари — у боротьбі проти Порти. Обидві сторони не виключали й можливих дій проти інших держав. Але на початку даний союз не був переведений у практичну площину, і тільки у 1628 р. він запрацював.

Перед тим у Криму знову почалися усобиці. Джанібек-Гірей, спираючись на мурзу білгородської ногайської орди Кантемира, прагнув взяти реванш. Мухамед та Шахін знову опинилися у скрутному становищі, бо, покинуті мурзами, вони з кількома сотнями своїх прихильників зайняли оборону у Бахчисараї. Облогу вів Кантемир, до якого прибуло ще й 500 сейменів на чолі з пашою, які несли прикордонну службу на Дунаї.

Джанібек прагнув добути турецької допомоги і писав у Стамбул про це, додаючи, що Шахін-Гірей «покозачився». Останній же послав на Січ своїх представників, благаючи про допомогу. Швидко зорієнтувавшись, Дорошенко негайно вирушив з козацьким загоном майже в 4000. Ще така ж кількість козаків вийшла в море проти турків. Були тільки добровольці, основна маса козаків вирішила не брати участі у цій надто ризикованій операції. Дорошенко блискавично дійшов до Перекопу, де були зовсім не готовими зустрічати козацьку силу й змушені були пропустити їх у Крим. Але звістка про прихід козаків донеслася до Кантемира, і той кинув свої головні війська з-під Бахчисарая під Перекоп. Відносно невелику відстань від Перекопа до Бахчисарая

(120 км) козаки долали під прикриттям рухомого табору цілих шість діб, безперервно відбиваючись від ординців. Про безугавність боїв писали й самі козаки, вони ж зазначали, що тоді втратили близько 1000 своїх товаришів. Чимало було й поранених, в тім числі й полковник Олефір Голуб.

Але найтяжчої втрати зазнали козаки на підході до Бахчисарая. У бою загинув від рук сейменів гетьман Дорошенко. Важко сказати, де його могила. Чи поховали його козаки під Бахчисараєм, чи син гетьмана Дорофій, котрий теж брав участь у поході, вивіз тіло на возі у солі, поки що не вдається встановити. Хоч Дорошенко загинув, але облога Бахчисарая була знята. Українсько-кримське військо рушило навздогін за Кантемиром на Кафу. На місце Дорошенка козаки обрали Мозирницю (Мозирю), батька майбутнього корсунського полковника в часи Визвольної війни середини XVII ст. Під Кафою Кантемир був розгромлений вщент і змушений був ховатися за стінами фортеці. Тепер уже козаки з кримцями облагають турецьку базу не менше, ніж півтора місяці. Тільки прихід великого турецького флоту, зрада деяких татарських мурз, втеча хана до Бахчисарая змінила хід кампанії. Козаки, відчувши зраду, відступили разом з Шахін-Гіреєм через Арабатську стрілку на Січ, ще й знищили на зворотному шляху фортецю Іслам-Кермен. Потім запорожці вчинять ще кілька походів на Крим, пробуючи відновити на престолі Шахін-Гірея (Мухамед-Гірей загинув у 1628 р.), але без особливих успіхів. Цікаво, що один з цих походів почався 1629 р. від Микитиного Рогу, про що свідчить і лист самого Шахін-Гірея. Не виключено, що останній, який довго потім перебував на Базавлуцькій Січі, став корсунським полковником на початку Визвольної війни і склав голову за волю українського народу у 1648 р.

Похід М. Дорошенка до Криму є однією з найяскравіших сторінок воєнної історії козацтва, й не випадково пам'ять про нього довго жила в Україні. Досить, що Богдан Хмельницький під час переговорів із кримським послом Алкас Кегіто (20.V.1654 р.) у відповідь на погрози посла казав: «а преж того гетман Дорошенко... весь Крым выходил, никакого дурна ему не учинили есте», а тепер, за словами Хмельницького, ханство може опинитися ще в гіршому стані. Ще пізніше внук гетьмана, гетьман уже України, а не тільки Війська Запорозького, у 1665—1676 рр. Петро Дорошенко погрожу-

вав перевернути Крим догори ногами, як це робив його дід.

Слід сказати, що в листах М. Дорошенка вперше згадується посада кошового отамана, причому вона існувала поряд з урядом гетьмана й була нижчою. Кошовий у той час, очевидно, керував справами на Січі, коли гетьман був відсутній.

Прославився Михайло Дорошенко й своїм потомством. Його син Дорош (Дорофій), онуки Андрій та Григорій були козацькими полковниками, а онук Петро — гетьманом України. У подальших поколіннях бачимо одного з лідерів Центральної Ради та Української Народної Республіки, міністра закордонних справ України в часи гетьманату Петра Скоропадського, видатного українського історика Дмитра Дорошенка, кров гетьмана текла в жилах Олександра Пушкіна, Миколи Гоголя, Наталі Гончарової...

В роки існування Базавлуцької Січі продовжуються походи запорожців проти Порти й Криму, ногайських орд, ходять запорожці з польським королем на Смоленськ у 1632—1634 рр., причому в даному поході брав участь і Богдан Хмельницький; воюють козаки у різних країнах Європи. Все активніше діють запорожці на рідній землі, прагнучи скинути іноземний гніт й збудувати незалежну Українську державу. Досить назвати найпотужніші повстання на чолі з Марком Жмайлом (1625), Тарасом Федоровичем — Трясилом (1630—1631), Іваном Сулимою (1635), Павлом Павлюком (1637—1638) та ін. Прикметно, що Павлюк уже називав себе королем України, продовжуючи тим самим традицію, яка йшла від часів Київської Русі і Галицько-Волинського королівства...

Після поразки нового повстання 1637—1638 рр. уряд Речі Посполитої значно обмежив права й вольності козаків-реєстровців і змусив їх перенести свою столицю з гирла Базавлука (за деякими останніми даними Базавлуцьку Січ влаштовують біля гирла р. Чортомлик) на менш захищений природою півострів Микитин Ріг (нині — Нікополь Дніпропетровської обл.) під контроль урядових військ...

4. МИКИТИНСЬКА СІЧ

Столиця Запорожжя знаходилася тут недовго, всього 14 років (1638—1652 рр.), але й за цей період козаки добилися великих успіхів на марсовому полі. Так, у 1637 р. запорожці й донці взяли потужну турецьку фортецю Азов і протрималися там аж п'ять років. Знамените «азовське сидіння» стало відомим усій Європі. Тільки категорична вимога царя Михайла Романова, який боявся, що через це спалахне війна з Портою, змусила козаків вийти з Азова, знищивши перед тим його укріплення.

У 1645 р. загін запорожців на чолі з Богданом Хмельницьким, Іваном Сірком та Іваном Золотаренком прибув до Північної Франції, подолавши тяжкий морський шлях Балтикою (з Гданська). Тут козаки допомагали принцу Конде облягати фортецю Дюнкерк, де засів іспанський гарнізон. Цікаво, що в лавах військ Конде воював тоді й шевальє д'Артаньян, котрий став пізніше прототипом знаменитого роману Олександра Дюма-батька «Три мушкетери». Цікаво і те, що частина козаків у цій кампанії повоювала й проти Франції на іспанському боці. Повернувшись з Франції, Хмельницький на прохання короля Владислава IV (того самого королевича Владислава, який взаємодіяв із Сагайдачним та Михайлом Дорошенком) готується до великої війни проти Османської імперії та Кримського ханства. Але феодали Речі Посполитої відмовили у підтримці королеві, посилили й без того тяжкий колоніальний гніт в Україні. Від тяжкого національно-релігійного та економічного гноблення страждав практично весь український народ, причому особливо нестерпне становище було у селян, міських низів та рядового козацтва. Козаки болісно реагували на втрату своїх прав і вольностей, здобутих великою кров'ю, на образу їхньої національної гідності, на дискримінацію православної віри. Отже, не випадково вибухнула Визвольна війна українського народу у 1648 р., й запорожці знову стали авангардною силою, повівши за собою у бій селянство та міщан. Видатна роль у підготовці Визвольної війни належить Богданові Хмельницькому. Він встановлює зв'язки з найважливішими центрами України, веде секретні переговори з урядами Османської імперії, Кримського ханства, керівниками донських козаків. Чутки

про підготовку повстання дійшли до вух польського уряду. На Хмельницького було вчинено замах, потім на його хутір Суботів напав з намови магната О. Конєцпольського шляхтич Чаплинський, пізніше було заарештовано майбутнього вождя Визвольної війни. Але Богдан Хмельницький втік з в'язниці, а потім з малим загоном своїх прибічників дістався на о. Бучки поблизу колишньої Томаківської Січі. Тут він починає будувати укріплення, сюди прибувають повстанці з земель Війська Запорозького і всієї України. На початку 1648 р. Хмельницький вигнав урядову залогу з Микитинської Січі й оволодів козацькою столицею. Тут його було проголошено гетьманом, і звідси в усі кінці нашої Батьківщини полетіли його закличні універсали з закликом до повстання; звідси рушили його полки під Жовті Води та під Корсунь, де були розбиті польські каральні війська у травні 1648 р.; звідси розпочався переможний похід, котрий призвів до визволення більшої частини України від іноземних загарбників та відродження незалежної Української держави — Української Козацької Республіки (Гетьманщини).

Після завершення походу 1648 р. під Замостям, коли передові українські загони вже напували коней у Вісли, Хмельницький повернувся до Києва, де його зустрічали як нового Мойсея, що врятував свій народ від іноземного рабства. Свою столицю гетьман (тепер уже гетьман України, а не тільки запорозьких козаків) переносить до Чигирина. Україна була поділена на полки та сотні (військово-територіальні одиниці), почала створюватися за січовими зразками Українська держава... Взагалі, Запорозька Січ передає естафету державобудування Гетьманщині, а сама поступово відходить на другий план, зосереджуючись насамперед на боротьбі проти агресії Османської імперії.

Оскільки влада Речі Посполитої була знищена на значній території України, в т. ч. на січових землях, запорожці вирішили покинути Микитин Ріг і повернутися на старі місця. Це сталося у 1652 р. неподалік від Базавлуцької Січі, у гирлі р. Чортомлик при її впадінні у Дніпро була поставлена Чортомлицька Січ, яку інколи називали й Старою. Цікаво, що і в часи існування Базавлуцької Січі запорожці тяжіли до цієї місцини, відомі, наприклад, гетьманські універсали 20-х рр. XVII ст., дані «Кошу на Чортомлику». На місці ж Микитинської

Січі залишився великий населений пункт Микитин Ріг (майбутній Нікополь). Щоправда, значну частину місця, де стояла Січ, затопили хвилі Каховського моря.

5. ЧОРТОМЛИЦЬКА СІЧ

Початок Чортомлицької Січі (1652—1709 рр.) дав колишній осавул реєстровців, кошовий отаман Лютай. Січові укріплення постійно зростали, й дуже швидко запорозька столиця стала потужною фортецею. Кошовий отаман Овсій Шашол, побувавши у Москві у 1672 р., описав Січ, що й зафіксували на папері московські дяки: «Город де Сеча... стоит в устьях у Чертомлыка и Прогною над рекою Скарбною; в вышину тот вал 6 сажен; с поля — от Сумской стороны и от Базавлука на валу строены пали и бойницы; а другой стороны — от устья Чертомлыка и от реки Скарбной — на валу сделаны коши деревянные и насыпаны землею. А в том городе башня, поля мерою кругом 20 сажен, да в той башне построены бойницы, а перед тою башнею за рвом сделан земляной городок, кругом его мерою 100 сажен, а в ней окна для пушечной стрельбы. Да для ходу по воду сделано на Чертомлыке и на Скарбную восемь форток (пролазов), и над теми фортками бойницы; а шириною де те фортки только одному человеку пройти водою. А мерою тот город Сеча, с поля от реки Прогною до речки Чертомлык, сто ж сажен, да с правой стороны речка Прогной, а с левой речка Чертомлык, и впали те речки в реку Скарбную, которая течет позади города подле самой ров. А мерою же весь Сеча-город будет кругом около 900 сажен... А неприятельского прихода к городу Сечи можно ожидать в летнее время только с поля, от реки Базавлука с крымской стороны, а с трех сторон промысла над ней никакого чинить нельзя. В зимнее время запорожцы на тех реках беспрестанно скалывают лед».

За життя Богдана Хмельницького Січ надійно охороняла тодішні південні кордони України. Запорожці брали участь у походах гетьмана, відзначившись у битвах під Жванцем (1653 р.), Городком (1655 р.), під час другої облоги Львова (1655 р.) та ін., у переможних битвах у Білорусі (Гомель, Бихів тощо), Литві (взяття Вільнюса), Латвії (облога Риги разом з царськими військами), Польщі (взяття Любліна), здійснювали

успішні походи проти Порти й Криму, проти ногайських орд. У 1654 р. був укладений союз між Україною та Росією. Хоч даний договір був незавершений і недосконалий, він, однак, привів до рівноправного військово-політичного союзу між двома незалежними державами. На жаль, у такому вигляді союз проіснував недовго, і вже у 1656 р. російський уряд грубо його порушив через Віленське перемир'я. Зрештою у 1658 — 1659 рр. він був розірваний обома сторонами. Були втрачені добрі перспективи на звільнення від польського панування всіх українських земель. Білорусі довелося відкласти широкомасштабні плани Б. Хмельницького щодо визволення з-під іноземного панування південних та західних (чехи) слов'ян. Підписання Віленського перемир'я між Московською державою та Річчю Посполитою (1656 р.) суперечило не тільки договору 1654 р., але й корінним інтересам російського народу, не кажучи вже про український чи білоруський. Це перемир'я зірвало плани визволення всіх українських земель, дало можливість Речі Посполитій вийти з нокдауну й завдати пізніше тяжкого удару по Україні й Білорусі, а певною мірою і Росії. Своїми діями російський уряд довів, що він розглядає Україну не як рівноправну державу, а як свою власність. У відповідь на це українська сторона уклала пакт зі Швецією, Трансільванією, а пізніше до цього воєнного союзу долучиться й Бранденбург. Війна проти Речі Посполитої була продовжена. Козаки разом зі шведськими, німецькими й трансільванськими військами брали в 1656—1657 рр. Варшаву, Краків та інші польські міста. У цей момент помер Богдан Хмельницький, смерть якого стала величезною втратою для українського народу. Смерть гетьмана образно описав невідомий літописець: «Лемент і плач челяді гетьманської і постріл з домової гармати сповістили в місті про смерть гетьмана. Військо й народ усякого рангу і стану виповнили враз дім гетьманський і його оточили. Плач і ридання роздирали повітря, і журба продовжувалась повсюди і була невимовна. Всі оплакували його, як рідного батька свого, всі кричали: «Хто тепер пожене ворогів наших і захистить нас від них? Згасло сонце наше, і ми зосталися в темряві на поталу вовкам ненажерливим!» [1].

По смерті Богдана Хмельницького загострилися суперечності між різними класами та станами українсько-

[1] Історія Русів. — Київ, 1991. — С. 190.

го суспільства, посилилася боротьба між різними політичними течіями та угрупованнями, чим одразу скористалися сусідні держави, ще й умисне роздмухуючи усобиці в Україні. Новим гетьманом України став тоді Іван Виговський. Досвідчений політик, прекрасний дипломат, хоробрий воїн, він, однак, поступався Богданові Хмельницькому як державний діяч, а до того ж і правити Україною йому випало в тяжчий час. Виговський став проводити жорсткішу соціальну політику, що викликало зріст невдоволення селян, запорозьких низів. Цим скористався кошовий отаман Яків Барабаш, демагог та політичний авантюрист. Звернувшись за допомогою до царського уряду, Барабаш дав зайвий привід для втручання у внутрішні справи України іноземної держави. Барабаш втягнув у конфлікт полтавського полковника Мартина Пушкаря, і вже вдвох вони розв'язали громадянську війну, яка переплелася з війною російсько-українською 1658—1659 рр. Виговський розгромив під Полтавою Барабаша з Пушкарем, пізніше (1659 р.) знищив під Конотопом цвіт московського війська, але громадянська війна загострилася.

Гадяцький договір з Річчю Посполитою, за умовами якого Україна («Велике князівство Руське») утворювала рівноправну федерацію з Польщею та Литвою, не зменшив, а посилив протиріччя між різними станами та політичними угрупованнями України. Чергову хвилю повстань проти центрального уряду підняли в Чигирині полковники Іван Богун та Іван Сірко, а їхнім кандидатом на гетьманську булаву став 18-річний Юрій Хмельницький. Невдовзі Виговський пішов у відставку, а Юрій Хмельницький був проголошений гетьманом. Останній під тиском обставин був змушений підписати новий договір з Росією (жовтень 1659 р.), який суттєво відрізнявся від договору його батька, бо не був рівноправним і перетворював Україну з незалежної держави в автономну одиницю у складі Російської імперії. З цього моменту біди посипалися на Україну як з дірявого диявольського лантуха. Україну рвуть на шматки іноземні війська, вона все глибше занурюється у вир громадянської війни, слабнучи на очах. Не випадково друга половина XVII ст. увійшла в історію нашої Батьківщини під сповненим трагічного змісту терміном «Руїна»...

Січ не стояла осторонь подій, але тепер не завжди була на висоті вимог часу, що власне довели дії січо-

виків та І. Сірка у 1658—1659 рр. Про це свідчить і підтримка запорожцями Івана Брюховецького, який став кошовим отаманом, а потім і гетьманом Лівобережної України. Брюховецький висунув демагогічні гасла й привернув на свій бік симпатії простолюду. Однак, взявши до рук булаву і розправившись зі своїми суперниками після «Чорної ради» 1663 р. (страта наказного гетьмана Якима Сомка, ніжинського полковника Василя Золотаренка та ін.), Брюховецький навіть посилив визиск в Україні, став торгувати волею України, перетворився, за словами Шевченка, в «грязь Москви». Він навіть дістав боярський титул, чого ніколи не бувало на Січі, одружившись на родичці князів Долгоруких. Після його візиту до Москви були підписані «Московські статті» 1665 р., котрі мали наслідком обмеження автономії України і як результат загальне погіршення стану всього українського народу.

Тяжким ударом по Україні було Андрусівське перемир'я 1667 р. Дві імперії, Російська та Річ Посполита, розділили між собою українські землі, розколовши державу й народ на дві частини, загострivши міжусобну боротьбу. Щоправда, це перемир'я створювало ширші можливості для антиосманської боротьби, в якій важливе місце відводилося Запорозькій Січі.

У цей час безумовним авторитетом на Січі користувався видатний діяч запорозького козацтва Іван Сірко (поч. XVII ст. — 1680 р.). Прикметно, що Сірко обирався кошовим отаманом 15 разів як мінімум, встановивши тим самим своєрідний рекорд. Він був видатним полководцем, який провів понад 60 битв проти військ Османської імперії, Кримського ханства та ногайських орд і жодного разу не зазнав поразки. Він вів широке листування з гетьманами України, монархами Росії, Речі Посполитої, Криму та Османської імперії, про його діяння писали європейські газети, насамперед польські, німецькі, швейцарські та ін., літописці й хроністи ряду країн, їх оспівували українські й зарубіжні поети. Сірко є героєм багатьох українських народних легенд і переказів, досить згадати хоча б переказ про його участь у написанні листа турецькому султану. Гідними І. Сірка були його сини Петро та Роман, які загинули в битвах проти ординців. Цікаво, що молодший син кошового отамана був по його смерті взятий під опіку королем Речі Посполитої Яном III Собеським. Звичайно, були й помилки у діяльності лідера запорожців, однак не вони визна-

чають його роль в історії України. Сірко виступає як провідна постать у антиосманській боротьбі, має заслуги і в антиколоніальній боротьбі проти імперій на сході й на заході. Не міг він змиритися і з погіршенням становища народних мас. Не випадково він повставав проти Російської імперії на Слобідській Україні у 1668 р., а також підтримував Селянську війну у Росії під проводом Степана Разіна (1667—1671 рр.). У 1672 р. Іван Сірко з волі царського уряду опинився у сибірському засланні.

Із заслання кошовий отаман вийшов завдяки заступництву Яна Собеського, а це заступництво було викликане необхідністю гуртувати козаків для оборони від нової хвилі турецької навали. Таким чином, він став першим українським засланцем у Сибір, який звідти повернувся. Кошовий отаман, знову опинившись на Батьківщині, з головою поринув у вир воєнних дій козацтва і невдовзі навіть оволодів молдавським престолом. Змушений покинути трон, він завдає дошкульних ударів мусульманським агресорам, бере турецькі фортеці, переправляється у Крим через Сиваш, першим в історії воєнного мистецтва вчинивши переправу через Гниле море...

Не варто, однак, думати про Сірка як про фанатичного ворога Кримського ханства. Джерела свідчать про гнучку дипломатичну діяльність кошового отамана, про його прагнення налагодити нормальні мирні відносини з ханством в останні п'ять років життя. Сірко таким чином продовжував традиції Михайла Дорошенка й Богдана Хмельницького. 11 (1) серпня 1680 р. Іван Сірко помер на своїй пасіці у Грушівці поблизу Січі, не встигши реалізувати нові політичні задуми. По смерті Сірка на Січі вже ніколи не було вождя, який би дорівнював йому своєю славою.

Через два роки після цієї події запорожці знову прогриміли гучними діями по всій Європі. Вони відзначилися під стінами Відня, де німецько-польське військо боронило столицю Австрійської імперії від турецьких полчищ. Про оборону Відня збереглося чимало свідчень. Був там, наприклад, відомий вождь антипольського повстання на Правобережній Україні у 1702—1703 рр. Семен Палій (Гурко). У відділі рукописів Дніпропетровського історичного музею ім. Яворницького зберігається «атестат» (1744 р.) козака золотоніської сотні Андрія Синьоока, де згадується про його участь в обороні

Відня[1]. Найвідомішим тоді стало ім'я українця Юрія Кульчицького, про подвиги якого писали європейські газети, спеціальні брошури з портретом героя. Кульчицький чудово знав турецьку мову і кілька разів, перевдягнувшись турком, пробирався у ворожий табір і повертався назад з важливими даними. Після перемоги під стінами Відня австрійський та польський монархи на знак вдячності подарували Кульчицькому трофейні турецькі вози з кавою. Кульчицький тоді відкрив у Відні першу у християнській Європі кав'ярню, поклавши тим самим початок вживанню даного напою.

Наприкінці XVII — на початку XVIII ст. козаки відзначилися під час кримських походів 1687 і 1689 рр., азово-дніпровських походів 1695—1696 рр., помагали Яну III громити турків та ординців у Подністров'ї та Нижньому Подунав'ї. На той час Правобережна Гетьманщина вже була роздавлена Туреччиною та Польщею, але запорожці надавали велику допомогу правобережним козакам, котрі очолили повстання 1702—1703 рр. Січ надала велику підтримку вождю Селянської війни у Росії 1707—1708 рр. Кіндрату Булавіну, якого у деяких джерелах називають Булавенко. Останній, до речі, бував на Січі, формуючи тут полки з козаків-добровольців для походу на Дон.

На жаль, в цей час існували певні розходження між Січчю та Гетьманщиною, черговим гетьманом якої став Іван Мазепа (з 1687 р.). Запорожці навіть надали певну підтримку виступу проти гетьмана Петра Іваненка (Петрика) у 1692 р. Однак, коли російський трон зайняв Петро I, який посилив колоніальний гніт в Україні й ще більше обмежив її політичну автономію, викачуючи з України матеріальні та людські ресурси для зовсім непотрібної українському народу Північної війни, це викликало значне невдоволення, наслідком чого було антиколоніальне повстання проти Російської імперії, котре очолив Іван Мазепа. Його підтримали й запорожці, кошовим отаманом яких був Кость Гордієнко, а потім — Сорочинський.

Однак повстання зазнало поразки... Каратели Меншикова і Яковлева з вогнем та мечем пройшли Україною, знищивши Батурин, Беледин, Переволочну, Маячку, Нехворощу, Кодак (Старий та Новий), ряд ве-

[1] Дніпропетровський історичний музей. Відділ рукописів. — № КП—38628 /Арх. — 640/1.

ликих козацьких сіл у Надпоріжжі... На Чортомлицьку Січ карателів полковника Яковлева провів зрадник Галаган. 24 травня 1709 р. Чортомлицька Січ була взята штурмом, з обох боків полягло чимало людей. Взяті у полон козаки, навіть ті, які не брали участі в обороні Січі, а були арештовані на хуторах та зимівниках, зазнали жахливих тортур та мученицької смерті. Каратели ще довго займалися пошуками запорожців... Було навіть опоганене січове кладовище, бо каратели викидали з могил тіла запорожців. Довелося перепоховати в іншому місці й тіло отамана Сірка...

У червні 1709 р. відбулася Полтавська битва. Українсько-шведське військо, у лавах якого було й 8000 запорожців, зазнало поразки від армії Петра І. Це мало тяжкі наслідки для всієї України і насамперед для запорожців. У рідному краї на них чекала смертельна небезпека, тому вони були змушені податися на землі кримського хана Девлет-Гірея, котрі у свою чергу були під зверхністю турецького султана. У верхній течії р. Кам'янки, котра впадає у Дніпро з правого боку (біля нинішнього села Милового Бериславського району Херсонської області), була заснована чергова Запорозька Січ.

6—7. КАМ'ЯНСЬКА ТА ОЛЕШКІВСЬКА СІЧІ

Засновниками Кам'янської Січі виступила частина козаків на чолі з Яковом Богушем. Інша частина на чолі з Костем Гордієнком опинилася разом з Мазепою в Бендерах. Невдовзі Мазепа помер, і його наступником було обрано Пилипа Орлика, який не міг поширити владу на Україну, доки там стояли російські війська. На Лівобережній Україні в умовах терору царських військ гетьманом було проголошено Івана Скоропадського. Орлик та Гордієнко стали готуватися до визвольного походу в Україну. Характерно, що обрання Орлика супроводжувалося його присягою на вірність конституції, котра була написана з участю запорожців 16 квітня 1710 р. Конституція відрізняється республіканським і демократичним духом, вона є прогресивним документом для того часу, випередивши до того ж знамениту конституцію США на шість десятків років. Тут стверджувалися права і вольності козацтва, союз Війська Запорозького з Кримським ханством, ряд статей

було присвячено питанням соціального захисту простого люду.

Похід Орлика та Гордієнка був невдалим. Вони дісталися Білої Церкви, але союзник — кримський хан Девлет-Гірей, дійшовши до Водолаг на Харківщині, самочинно повернув назад. Це багато в чому спричинило невдачу Орлика й Гордієнка. Пізніше на Кам'янську Січ рушили війська Бутурліна та Скоропадського, і запорожці були змушені відійти далі на південь до Олешок, котрі ще у XI ст. були важливим центром Русі — України у Північному Причорномор'ї. Це місто знаходилось поблизу нинішнього Цюрупинська Херсонської області.

Поразка Петра I у Прутському поході дала новий шанс запорожцям. Землі Війська Запорозького перед тим були приєднані за наказом Петра I до Миргородського полку на Гетьманщині. Запорожці продовжують боротьбу, нападають на царські війська, на міста Царичанку, Келеберду та ін. Після виходу шведського короля Карла XII з Молдавії у 1714 р., а разом з ним і козаків-емігрантів на чолі з Орликом, запорожці згортають військові дії проти Російської імперії, продовжуючи дипломатичні акції. Разом з Орликом вони підтримують контакти з урядами ряду держав (Туреччина, Кримське ханство, Молдавія, Франція та ін.), прагнучи створити коаліцію проти Російської імперії.

Кам'янська та Олешківська Січі відрізнялися від попередніх. По-перше, вони знаходилися у малозахищених природою місцях, серед піщаних кучугур, по-друге, існували недовго і тому там не виникло значної системи укріплень, через те, що хан обмежував у цьому запорожців, навіть забороняв їм тримати на Січі артилерію. Врешті, вони не були затопленими водами Дніпра, що дало змогу недавно розпочати археологічне дослідження. Так, археологи виявили залишки тих самих 38 куренів, котрі здавна існували на Січі, збройрень тощо.

У Січі, як і раніше, проживав відносно невеликий гарнізон, у даному випадку близько 1500 душ. Інші ж мешкали на хуторах та зимівниках. Козаки продовжували залюднювати південноукраїнські степи, особливо територію нинішньої Херсонщини, чумакувати, торгувати хутром, рибою тощо, тримати у руках Казікерменську переправу через Дніпро, беручи податки з українських, російських, польських купців. В міру освоєння

козаками краю зростав неспокій хана і особливо ногайських мурз. Протектори Січі боялися, щоб запорожці не закріпилися в цих краях і не виступили згодом проти ординців. Ханство змінює свою політику. Ногайці починають відтісняти козаків з гирл Дніпра та Південного Бугу. Запорожцям було заборонено торгувати з Росією, були введені обмеження на торгівлю з Кримом, через що у передмісті Січі стали домінувати грецькі, вірменські, єврейські купці тощо.

Запорожців втягують в усобиці між різними феодалами ханства, що мало для козаків негативні наслідки. Хани вимагають також участі запорожців у своїх походах на Північний Кавказ. Особливо тяжко сприймалася запорожцями дискримінація у ханстві православної віри, про що згадується у народних піснях і у смутному вірші Шевченка «Іржавець». Усе це призвело до вибуху невдоволення. У травні 1728 р. запорожці скинули кошового отамана Гордієнка, а на його місце обрали Івана Гусака, котрий, як і Іван Малашевич, був прихильником орієнтації на Росію і здійснив певні заходи по зближенню з російським урядом. Пізніше він вивів козаків з Олешківської Січі і спробував закласти новий Кіш на місці Чортомлицької Січі. Однак Петербург боявся, що через це може вибухнути нова війна з Туреччиною і тому не дав згоди на такі дії. Ця вість викликала новий вибух невдоволення, і свій гнів козаки обернули проти Гусака, який через це втік до Києва, а запорожці знову зайняли Кам'янську Січ.

У 1732 р. тут побував інкогніто син Пилипа Орлика— Григір, який був правою рукою гетьмана-емігранта і помагав йому у дипломатичних заходах заради відновлення незалежної України. Під час бесіди з кошовим отаманом Іванцем Григір запитав про ставлення козаків до свого батька, на що отаман відповів: «Ми й досі вважаємо його своїм вождем, і досі щодня в наших церквах моляться за нього...»

Тим часом міжнародна ситуація у Східній Європі змінилася. Смерть польського короля Августа II розв'язала війну за польський трон, на черзі була й нова війна між Російською та Османською імперіями. Саме у цей час помер найзапекліший противник Російської імперії кошовий отаман Кость Гордієнко (15 травня 1733 р.), який був похований на січовому кладовищі. До речі, ця могила збереглася до наших днів разом з кам'яним хрестом на ній. Дуже активну діяльність розгорнула

російська дипломатія, пропонуючи, зокрема, запорожцям повернутися на береги Чортомлику. За таких умов на Січі взяли гору прихильники проросійської орієнтації. 10 квітня 1734 р. понад 30 тис. запорожців на чолі з кошовим отаманом Іваном Білицьким повернулися на Стару Січ і у семи кілометрах від неї, в гирлі р. Підпільної заклали Нову Січ. Мазепинці-емігранти намагалися вплинути на запорожців, бо Січ, як писав Григір Орлик, «це захист і промінь для всієї української нації». У своєму меморандумі, поданому на ім'я короля Франції Людовіка XV, Григір Орлик запропонував план організації Січі у Франції і переселення запорожців на береги Рейну, на кордон з Німеччиною (козаки мали пропливти чайками Чорним та Середземним морями). Французький уряд прийняв цей документ, однак через протидію Туреччини він залишився на папері. У 1742 р. помер гетьман-емігрант Пилип Орлик, а у 1759 р. і його сподвижник, син Григір, генерал французької армії, який був хрещеником Мазепи, другом Вольтера. Батько й син Орлики до самої своєї смерті прагнули відродити незалежність України й велику роль у досягненні даної мети відводили Запорозькій Січі.

8. НОВА СІЧ

Нова Січ має й деякі інші назви. Її інколи називали Підпільненською, оскільки вона стояла на берегах річки Підпільної, що впадала в Дніпро поруч із Чортомликом; Покровською чи Краснокутською, бо поруч з Січчю виникло пізніше велике село з такою подвійною назвою. На жаль, місце цієї Січі затоплене водами Каховського моря, а перед тим воно ніколи не досліджувалося археологами.

Майже одразу після повернення запорожці взяли участь у російсько-турецькій війні 1735—1739 рр. і відзначилися при взятті Перекопа, Кінбурна, Очакова, Гезлева, врешті й Бахчисарая. Вкрили себе славою запорожці і під час російсько-турецької війни 1768—1774 рр., внаслідок якої Російська імперія здобула вихід до Чорного моря. При цьому відзначилися кошовий отаман Петро Калнишевський, полковники Опанас Колпак, Михайло Порохня, старшини Антін Головатий, Сидір Білий, Харько (Захар) Чепіга. Брали участь запорожці і в інших військових кампаніях, але головна енергія

Січі в останній період її існування була спрямована на господарський розвиток багатющих земель степової України.

Запорожжя залишається останнім оазисом волі, куди втікали кріпаки з усієї України і навіть з-за її меж. Хоча на Січі була багата старшина, між якою та рядовим козацтвом посилювалися суперечності, однак на землях Війська Запорозького ніколи не було кріпацтва і це вигідно відрізняло козацьку республіку від сусідніх держав та й взагалі більшості європейських країн. Такі умови на землях Війська Запорозького сприяли розвитку прогресивних для того часу капіталістичних відносин, насамперед у сільському господарстві.

Для періоду Нової Січі (1734—1775 рр.) характерним є швидкий розвиток паланок. Так називали фортецю, а також і місто навколо неї, і центр самостійної округи чи області Війська Запорозького, і саму округу. Спочатку паланок було п'ять, потім вісім, а за деякими джерелами—й дев'ять. Шість паланок знаходилися на лівому березі Дніпра (Кальміуська, Личківська, Орільська, Прогноївська, Протовчанська, Самарська), а три — на правому (Бугогардівська, Інгульська і Кодацька).

Найважливішими та найбагатшими паланками були Кодацька та Самарська. Перша йшла широкою смугою уздовж правого берега Дніпра від Мишуриного Рогу до самої Січі, сягаючи на заході верхів'їв рік Домоткань, Самоткань та Саксагань. Столицею паланки було м. Новий Кодак, засноване 1645 або 1650 р. (нині — Нові Кайдаки — район Дніпропетровська). Самарська паланка лежала у межиріччі Самари та Вовчої, а також на землях по лівому березі Самари. Столицею даної паланки було місто Самара, котре згадується у джерелах другої половини XVI ст.

Важливе стратегічне положення займала Прогноївська паланка, котра виходила до Чорного моря по лівому березі Дніпра. В цілому ж землі Війська Запорозького займали величезну площу степової України. На них знаходиться нині майже вся Дніпропетровська область, за винятком Царичанського району, що входив раніше як однойменна сотня до Полтавського полку Гетьманщини, значна частина Донецької, Запорізької, Кіровоградської, Луганської, Миколаївської та Херсонської областей; вони сягали навіть протилежного берега Азов-

ського моря (Єйська коса у нинішньому Краснодарському краї).

У містах — центрах паланок — знаходилися органи влади, котрі обиралися паланковою радою, суд, церкви, школи, ремісничі майстерні, тут часто були річкові паромні переправи, проводилися ярмарки тощо. Одним словом, паланки-міста дуже нагадували собою станиці, типові для Донського, Кубанського та інших козацьких військ.

Адміністративний апарат паланок був невеликим: полковник, писар, суддя та ін., а також отамани слобід, які входили до даної округи. У паланках поряд з козаками жили й селяни, котрі мали право обирати всіх отаманів. Кожна паланка мала свій герб, свою особливу печатку. Крім міст-паланок, на територіях округ виникли сотні й тисячі зимівників, хуторів, сіл... Часто їхні назви доносять до нас імена їхніх «осадчих» — засновників, запорозьких козаків. Так, нинішній райцентр Петриківка бере свою назву від імені Петра Калнишевського, села Ковпаківка, Опанасівка — від запорозького полковника Опанаса Колпака і т. д. Нерідко ці хутори виростали як фортеці. Так, на старовинному плані зображено не менше 13 фортець між Мишуриним Рогом та обома Кодаками: Діївка, Сухачівка, Таромське, Карпаухівка, Тритузне, Кам'янське (нині — Дніпродзержинськ), Романкове, Герасимівка, Пушкарівка, Домоткань... Інколи на землях Війська Запорозького цілими селами поселялися втікачі-кріпаки чи залежні селяни з інших регіонів України. Так, у 1771 р. на Лівобережжі кріпаки графа Милорадовича підняли повстання, спалили свої хати й перейшли на землі Коша. Той же крізь пальці дивився на поповнення племені козацького у такий спосіб і неохоче виконував грізні укази царського уряду про видачу втікачів. Багатющі матеріали щодо заселення нашого краю в добу Нової Січі містять у собі документи архіву Коша XVIII ст. Ось, наприклад, висвітлення історії одного з млинів кошового Калнишевського у документах справи № 354, вивчених студентом історичного факультету Дніпропетровського університету В. Петренком[1]. Відносно даного млина вели жваве листування сам кошовий, військовий суддя Іван Глоба, орільський полковник Пархом Яко-

[1] Центральний державний Історичний архів України у Києві. — Ф. 229, оп. 1. — № 354.

венко, полковник Григорій Попович та ін. Вони були адресовані самарському полковникові Федору Гневошу, бугогардівському полковнику Пугачу, полковникам Опанасу Чорному, Куцому, Поповичу, полковому старшині Данилу Галицькому та ін.

Цей млин Калнишевський вирішив збудувати навесні 1774 р. на р. Інгулець біля слободи Петровської. Були дані накази про допомогу «виконробу», вживаючи сучасний термін, козаку Федору Мірочнику. У лісах понад Самарою на спеціальній ділянці велась заготівля дубового лісу, його обробка. З Нового Кодака везуть каміння, яке доставлялося на береги Інгульця. Вози для цього дав орільський полковник П. Яковенко. Всього возів було 155, а потім полковник дав ще кілька десятків. Бугогардівський полковник забезпечив велику кількість людей для будування греблі, причому тут були як чоловіки, так і жінки. Козак Михайло Тиндевський залучив до цього людей не тільки з військових земель, але й з сіл, що формально були під владою Речі Посполитої. Оплата праці велася за рахунок скарбу двох слобід, котрі параховували не менше 100 господарств. Будувати млин Мірочнику помагали козак Марко Карнаух, який став першим мельником на ньому, козак Микола Заславський, майстер Карпо Малий.

Подібних історій відбилося у джерелах чимало. Взагалі напередодні ліквідації Січі у 1775 р. на її землях проживало понад 100 000 дорослих жителів чоловічої статі, що для того часу було немало. Ще 10 років по тому на землі Січі не можна було завозити кріпаків, тільки потім такий дозвіл був даний царатом, але за подальші 40 років (до 1825 р.) було завезено близько 15 000 кріпаків, головним чином з українських губерній.

Активне освоєння степів дозволило Кошу відмовитися від закупівлі хліба, а згодом навіть продавати свій хліб за кордон. На чорноземах вирощували практично всі культури, типові для України XVIII ст., з тютюном включно. Велика увага приділялася розвитку садівництва та городництва. Як і раніше, дуже любили козаки мисливство, рибальство, чумакування. Вози з сіллю та рибою наповнювали тоді Гетьманщину і не лише її. А про те, наскільки добре у запорожців було розвинуте тваринництво, свідчать дані щодо маєтку Калнишевського, конфіскованого у 1775 р. царатом: 639 коней, 1076 голів худоби, 14 045 овець та кіз, 106 свиней, 9 буйволів та 5 ослів. За рік перед цим Калнишевський про-

дав до Італії близько 12 000 коней. Розвивалися в Запорожжі й ремесла, головними центрами яких були Січ та міста-паланки. Але не були осторонь й інші містечка та села. Так, у козака Дерев'янківського куреня Лазаря Глоби, який заснував два найбільших парки сучасного Дніпропетровська (нині — парки Шевченка та Глоби), було 3 водяних млини і сукновальня. З виробленого сукна 15 кравців глобиної артілі шили у Новому Кодаку одяг на продаж.

Січ вела широку торгівлю, а також здійснювала посередницьку діяльність. Прибували великі партії українських, російських, польських, татарських, ногайських, турецьких, молдавських, грецьких, єврейських купців. Регулярно до січової пристані причалювали купецькі кораблі з Туреччини, Криму, Росії та інших країн. Вони привозили сюди з півдня шовк, вино, родзинки, пряноші, оливки тощо. Цікаво, що часом виникали навіть купецькі об'єднання для торгівлі з Січчю. Так, єврейські купці з Умані утворили для цього артіль. Характерно, що Кіш посилав їм назустріч озброєну сторожу, щоб без перешкод хури діставалися від кордонів до Січі й назад.

Січ була й значним культурним центром. Тут існували школи, майстерні по переписуванню книг та їх оформленню. У школах навчали писати, читати, рахувати, співати по нотах, церковній службі. Тут викладали освічені люди, зокрема улюбленець Калнишевського Михайло Казма (Кафизма). Колишній дяк з Переяслава, талановитий музикант і співак, він був керівником школи у с. Орловщині під Самарою, яку перевели сюди з Січі 1770 року.

Великий матеріал щодо рівня культури запорожців подають книжкові зібрання Дніпропетровського історичного музею, описані науковцем Світланою Абросимовою. Тут бачимо чимало книг XVI—XVIII ст., в тому числі й видання Івана Федорова («Апостол», «Біблія»), твори Петра Могили, Лазаря Барановича, Антонія Радивиловського, св. Дмитрія Ростовського (Дмитра Туптала) та ін. Ці книги здебільшого походили з бібліотеки козацького Пустинно-Миколаївського монастиря у Самарі, зібрань козацьких церков, з приватних козацьких бібліотек.

Про імена козаків-книголюбів говорять надписи на книгах, що належали таким запорожцям, як Дем'ян Легуш, Андрій Сопчій, Стефан Лубенський, отаман Сергіївського куреня Леонтій Облуповський, Самійло Они-

симович, Лук'ян Білий, Леонтій Праник, Микола Тараш, Остафій Недужко, Никифір Рябошапка та ін. Вони дарували свої книжки церквам та монастирям або приватним особам. Це зайвий раз засвідчує високий культурний рівень запорожців, переконливо спростовує примітивні уявлення про них як про темних та неписьменних гультіпак, а до того ж і злодійкуватих п'яничок. Так, козак Крилівського куреня Мосій Крилович купив за 5 злотих «Акафіст» (Київ, 1674) і подарував брату, який був писарем у Самарі. «Євангеліє» (Москва, 1745) було подароване козаком Полтавського куреня, колишнім полковником Нового Кодака Гнатом Губою новокодацькій церкві св. Миколи. Цікаво, що ця книга була передана новокодацьким священиком І. Терпилу та його зятеві 28 травня 1747 р. у присутності свідків— козаків Полтавського та Щербаківського куренів Кіндрата Чудного, Дениса Сивокобильського, Григорія Шабини та його сина Семена Молодика. У 1774 р. нове «Євангеліє» було придбано вже іншим священиком тієї ж церкви Федором Войничем.

Та не тільки книги дарували козаки церквам та монастирям. Так, у 1750 р. козак Лаврентій Плиха пожертвував Троїцькому собору в Самарі «Євангеліє», а козак Іван Терещенко у 1774 р. — ікону, козак Федір Колотнеча у 1768 р. — срібну чашу тощо.

Дуже цікава й історія самого Троїцького собору. Коли стара дерев'яна церква зогнила, було вирішено збудувати нову. Козацька громада зібрала гроші для цього, причому великі пожертвування зробили майбутні засновники Чорноморського Кубанського війська—знамениті Антін Головатий та Захар Чепіга. Будівничим став майстер з Водолаг на Харківщині Яким Погребняк, який у 1773—1778 рр. спорудив дев'ятибанне (дев'ятикупольне) чудо, прекрасну пам'ятку козацького барокко. І досі цей собор є у центрі Самари (Новомосковська), милуючи око кожного, хто прибув до міста. Цікаво, що за зразком цього собору за рекомендацією Д. І. Яворницького була збудована церква в селі Плішевець коло Гадячого [1].

Та чи вичерпується вищезгаданими пам'ятками внесок запорожців у культуру України? Звичайно, ні. Мож-

---

1 **Чабан М.** Вічний хрест на грудях землі. — Дніпропетровськ, 1993. — С. 18—21.

на згадати, наприклад, славетні петриківські розписи, українські народні думи та пісні, запорозькі танці з характерними назвами «козачок», «повзунок», «гопак», котрі мають у собі й елементи бойових мистецтв... Перелік славних культурних здобутків запорожців можна вести й далі, та для цього не вистачить і дуже товстої книги. Та чи все ми знаємо про цю сторінку історії України? От, наприклад, відомо, що всесвітньовідомий астроном Ейлер не тільки бував на Січі, але й у 1770 р. увійшов до лав січового товариства. Скільки цікавого вдалося б взнати, якби коли-небудь у архівах було знайдено джерела до перебування Ейлера на Січі!

Що далі у Російській імперії йшов процес закріпачення народу, то більшу ненависть викликала до себе Січ, де знаходили притулок втікачі з панської неволі. А запорожці брали активну участь у національно-визвольному та антифеодальному русі в Україні та за її межами. Так, багато хто з козаків, насамперед Максим Залізняк, Семен Неживий, Микола Швачка та інші, були учасниками гайдамацького руху. Засланий до Сибіру Залізняк долучився пізніше до загонів Омеляна Пугачова у 1773—1775 рр... Тим часом Російський уряд скористався перемогою у війні проти Порти та придушенням Селянської війни під проводом Пугачова, щоб покінчити з Січчю. Головним ініціатором таких заходів була цариця Катерина II, а також її фаворит Григорій Потьомкін. Вже 4 травня (23 квітня) 1775 р. доля Січі була вирішена на так званій раді при високайшому дворі. 15(4) червня 1775 р. війська генерала Текелія раптово оточили Січ, де стояв тільки невеликий гарнізон, і зажадали його капітуляції. Після бурхливої військової ради, зваживши сили сторін (3000 запорожців проти 10 000 царського війська) козаки вирішили скласти зброю. Наступного дня за наказом Текелія з Січі було вивезено боєприпаси, артилерію, скарб, клейноди і прапори, архів тощо. Всі будівлі на Січі, крім укріплень, зруйнували, а тоді там було 500 козацьких майстерень та торговельних будинків. 10 липня (29 червня) 1775 р. вийшов сенатський указ, який поклав край надіям козаків на відродження Січі. Запорожцям навіть запропонували записатися до селянського та міщанського станів, а ряд старшин було піддано репресіям. Кошовий отаман Калнишевський був засланий на Соловки, де провів 25 років у земляній в'язниці. Військовий писар Іван Глоба був засланий у Тобольський монастир. Під

суд з конфіскацією майна потрапили Степан Лелека, Архип Паролих, Іван Кулик, полковники Мусій Чорний, старшини Андрій Порохня, Степан Гелех, Іван Гараджа, курінні отамани Осип Паралич, Мусій Головко, пушкар Смола, писар Жидківський, колишній орільський полковник Сава Циподрига. Щоправда, частина старшин дістала дворянство, але майже всі землі Війська Запорозького царат почав щедро роздавати поміщикам.

Головною причиною ліквідації Запорозької Січі була колоніальна антиукраїнська політика царського уряду, бо інші козацькі війська (Донське, Уральське), хоч і зазнали репресій після поразки Пугачова, але не були ліквідовані. Звичайно, відіграли певну роль і класова політика царату й перемога Росії над Портою, бо після здобуття нею виходу до Чорного моря Січ опинилася вже не на самому кордоні з Портою, а далі від нього.

З ліквідацією Запорозької Січі закінчилася важлива і яскрава сторінка в історії України. Січ навіки залишилася у пам'яті народній, ставши уособленням духу свободи й боротьби українського народу проти іноземних загарбників:

Ой, летить бомба та до кошового,
Та посеред Січі впала.
Ой пропало Запорожжя,
Та не пропала слава!

УКРАЇНСЬКІ ГЕТЬМАНИ ТА КОШОВІ

Чи не найяскравішою ілюстрацією недослідженості історії українського козацтва є відсутність достатньо повного, не кажучи вже про вичерпний, списку гетьманів України та кошових отаманів Запорозької Січі. І це при тому, що такі списки (реєстри) пробували укладати ще українські літописці XVII—XVIII ст., орієнтуючись на усну традицію, зрідка залучаючи документи. Тому ці списки є надто лаконічними, рясніють неточностями. Пізніше такі реєстри укладали відомі українські історики М. Максимович, А. Скальковський, Д. Яворницький, М. Грушевський та ін., але їхні відомості є неповними й на сьогодні застаріли, бо пізніше були відкриті нові документи, з'явилися важливі уточнення. На жаль, і досі в історії козацтва є чимало «білих плям», особливо щодо раннього періоду. Ми знаємо ряд відомих організаторів та діячів козацтва, наприклад, князів

Юрія Паца, Сенька Полозовича, Дмитра Путятича, Богдана Глинського, Костянтина Острозького, Богуша Корецького, Семена Пронського, Федора Сангушка, Юрія Язловецького, Якова Струся, а також барського старости Бернарда Претвича, козака Андрушка з Брацлава та інших (кінець XV — перша половина XVI ст.), але й досі неможливо сказати, хто з них був, хоча б формально, гетьманом козаків. Тільки згодом українські літописці почали вирізняти з цієї когорти гетьманів і, звичайно, відкривали свої списки іменами Преслава Лянцкоронського та Остапа (Остафія) Дашковича. Не порушуємо дану традицію і ми, хоча б тому, що немає важливих підстав на сьогодні для перегляду звичних уявлень стосовно цього.

При укладанні даного реєстру нами були використані, крім археографічних публікацій і праць попередників, архівні джерела, що дало змогу у ряді випадків внести певні корективи та уточнення, відкрити нові імена, наприклад, кошового отамана Яцини, подати нову хронологію каденції того чи іншого гетьмана чи кошового. Однак і цей список ми розглядаємо як попередній, оскільки максимально повний і точний може бути укладений тільки після тривалої цілеспрямованої роботи в архівах. Але й у такому вигляді список дає важливий матеріал для роздумів та узагальнень. Так, перечитуючи імена й прізвища, легко переконатися у тому, що майже всі вони — українські. Окремі винятки, як кажуть, погоди не роблять. Це є важливий аргумент, який зайвий раз стверджує той факт, що запорозькі козаки були переважно українцями, а не турками, росіянами, поляками тощо або якоюсь сумішшю націй чи особливим народом. Думаємо, що чимало українців знайде своїх тезок чи однофамільців серед вождів козацтва, зазначених у даному списку. Впадає у вічі й значна ротація найвищих представників державної влади, що вже само по собі доводить відсутність на Січі диктаторських режимів чи «культів особи».

Зазначимо насамкінець, що нижче буде вказуватися тільки ім'я та прізвище особи, зрідка й відоме прізвисько чи друге прізвище. Коли неможливо встановити точні дати чи дату каденції, тоді вказуються роки першої та останньої згадок про гетьмана (кошового), але проставляється тире з одного чи двох боків.

І. Запорозькі гетьмани (до 1648 р.)

Преслав Лянцкоронський	— 1506—1531 (з перервами)
Венжик Хмельницький	— 1534 —
Остап (Остафій) Дашкович	— 1517—1536
Дмитро Вишневецький (Байда)	30—І рр. XVI ст.— 1556 (з перервами), 1556 — жовтень 1564 (або 1563)
Іван Свирговський	— 1574
Богдан Ружинський (Богданко)	1575—1576
Яків Шах	1576—1577
Іван Підкова	1577 — після 16.VI.1578
Лук'ян Чорнинський (?)	1578
Олександр Вишневецький	кінець 1578—1581
Самійло Зборовський	1581
Михайло й Кирик Ружинські	1583
Захар Кулага (?)	1585—1586
Богдан Микошинський	1585—1586
Лук'ян Чорнинський	1586
Матвій Кулага	1589
Микола Язловецький	1590
Войцех Чановицький	1590
Криштоф Косинський	1590—1593
Семен Наливайко (гетьман «люду рицарського»)	1593—1596
Григорій Лобода	1593—1596 (з перервами)
Богдан Микошинський	літо 1594
Федір Полоус	весна 1595
Матвій Шаула	початок 1596
Кремпський	літо 1596
Криштоф Нечковський	літо 1596
Гнат Василевич	—10.VIII.1596— 1597
Тихон Байбуза	—14.X.1598
Федір Полоус (кошовий)	1596—1599
Семен Скалозуб	—1599
Самійло Кішка	—11.VII.—6.X 1600—
Гаврило Крутневич	—19.XI.1600—

Самійло Кішка	—I.II.1601—28.I, 1602—
Гаврило Крутневич	—1602—
Іван Куцкович (Куцка)	—21.V.—30.XII. 1602
Гаврило Крутневич	—9.VI. 1603—
Іван Косий	друга половина 1603
Григорій Ізапович	кінець 1606
Зборовський	1609—1610
Олевченко	1609—1610
Каленик Андрієвич	1609—1610
Григорій Тискиневич	травень 1610
Петро Конашевич (Сагайдачний)	1610—1617
Дмитро Барабаш	березень 1617
Петро Конашевич (Сагайдачний)	1617—1619
Яків Нерода (Бородавка)	—23.XII. 1620—VIII. 1621
Петро Конашевич (Сагайдачний)	VIII. 1621—20.IV. 1622
Олефір Голуб	22.IV—VII. 1622
Богдан Конша (Копча)	—29.VII. 1622—
Яків Нерода (Бородавка)	кінець 1622—
Михайло Дорошенко	кінець 1622—початок 1623
Богдан Конша (Копча)	—8.I. — V. 1623
Михайло Дорошенко	—30.V. — 3.VIII. 1623
Марко Жмайло	—13.II. 1624 —
Олефір Голуб	до 5.IX. 1624
Григорій Савич (Чорний)	—15.IX. 1624—
Каленик Андрієвич	кінець 1624 — початок 1625
Войцех Порський	початок 1625
Марко Жмайло	—VI—13.XI. 1625
Михайло Дорошенко	15.XI. 1625—V. або VI. 1628
Мозиря (Мозирниця)	V. або VI. 1628
Іван Сулима	—8.I. 1629
Яцина (Кошовий)	—10.IV. 1628—
Левон Іванович	—11.XII. 1629—
Григорій Савич (Чорний)	—XII. 1629 —
(старший реєстровців)	середина III. 1630
Тарас Федорович (Трясило)	середина III.—VI(?). 1630

Антон Конашевич (Бут)	VI(?)—VII. 1630
Тиміш Михайлович (Орендаренко)	—7.VII. 1630—1631
Іван Петражицький (Кулага)	1631—9.VI. 1632
Андрій Діденко	після 9.VI. 1632
Арлам (кошовий)	1632
Тиміш Михайлович (Орендаренко)	—19.VI. 1633—1634
Гиря Канівець (кошовий)	—27.VI. 1633
Іван Сулима	—1635
Василь Томиленко	1636—1637
Сава Кононович	VI.—X. 1637
Павло Павлюк	I. 1637 (формально — з X. 1637)—30.XII. 1637
Дмитро Гуня	IV.—VIII. 1638
Яків Острянин	1638
Ілляш Караїмович	V. 1638 (формально).

II. Гетьмани України (Української держави, Гетьманщини)

Богдан Хмельницький	початок 1648—6.VIII. 1657
Іван Виговський	VIII. 1657—X. 1659
Іван Безпалий (претендент)	VI.—VIII. 1659
Юрій Хмельницький	19.X. 1659 — весна 1663
Яким Сомко (претендент)	весна 1662 — 27.VI. 1663
Іван Брюховецький (лівобережний)	27.VI. 1663—17.XI. 1668
Павло Тетеря (правобережний)	початок 1663 — весна 1665
Степан Опара (претендент, правобережний)	VI—X. 1665
Петро Дорошенко	11.X. 1665—19.VI. 1676
Степан Вдовиченко (претендент)	початок X. 1668—
Петро Суховій (претендент)	—1668—VI. 1669, літо 1681
Михайло Ханенко (правобережний)	VI. 1669—1674

Остап Гоголь (правобережний)	1674—1675 (як наказний), 1676—1678
Юрій Хмельницький (правобережний)	1678—1681, 1685
Стефан Куницький (правобережний)	1683—1684
Андрій Могила (Могиленко) (правобережний)	1684—1688
Дем'ян Многогрішний (лівобережний)	13.III. 1669—23.III. 1672
Іван Самойлович (лівобережний)	17.VI. 1672—31.VII. 1687
Іван Мазепа (лівобережний)	4.VIII. 1687—22.VIII. 1709
Петро Іваненко (Петрик) (претендент)	1691—1696
Пилип Орлик (в еміграції)	5.V. 1710—26.V. 1742
Іван Скоропадський (лівобережний)	17.XI. 1708—3.VII. 1722
Павло Полуботок (наказний, лівобережний)	VII. 1722—29.XII. 1723
Данило Апостол (лівобережний)	I.X. 1727—17.I. 1734
Кирило Розумовський (Розум)	початок 1750—21.XI. 1764

III. Кошові отамани Запорозької Січі

Гуцький	IV. 1650
Лютай	1652
Яків Барабаш	—19.X. 1656—24.VIII. 1658
Шкурко	30.III. 1658—
Павло (Гомон)	друга половина 1658
Іван Сірко	1659—1660
Петро Суховій	—1660—
Іван Брюховецький	—1662—20.IV. 1663—
Сацько Туровець (Яцько Торський)	—24.VI. 1663
Іван Сірко	—4.VIII. 1664—1665

Іван Щербина	—18.XI. 1664—
Лесько Шкура	—1665—
Іван Куриленко (Ждан, Ріг)	II. 1665— 22.V. 1667
Іван Донець	—11.VI. 1665—
Іван Величко-Білковський	—27.IX. — 25.XI. 1666—
Пластун	—9.XII. 1666
Остап Васютенко (Чемерис)	22.V.—28.VI. 1667—
Іван Величко-Білковський	—17.I. — 18.III. 1668—
Петро Кіхотський	перша половина 1669
Курило	1668 або початок 1669
Лук'ян Мартинович	VI. 1669
Григорій Пелех	друга половина 1669
Михайло Ханенко	—20.VI. 1669— 7.VIII. 1670—
Іван Сірко	1670—29.IV. 1672—
Денис Кривоніс	1672
Овсій Шашол	IV.—17.X. 1672—
Микита Вдовиченко	—27.X.1672 —
Лук'ян Андрійченко	20.X. 1672— IV. 1673
Іван Сірко	—IX. 1673— 11.VIII. 1680
Григорій Шиш	—29.VII. 1678—
Іван Стягайло	—29.VIII. 1680— V. 1681
Трохим Волошин (Костянтинович)	—8.VIII. 1681— 10.V. 1682—
Григорій Єреміенко (Іванович)	—20.XI. 1682
Василь Олексійович	—2.V. 1682
Пасько Василевич	2.V. 1682—
Григорій Єреміенко (Іванович)	20.XI. 1682
Григорій Сагайдачний	—1686
Федір Іванник	—11.V. 1686— 5.I. 1687
Григорій Сагайдачний	—22.IX. 1687— VII. 1688—

Филон Лихопой	кінець VII.—20.XII. 1688
Іван Гусак	20.XII. 1686—25.V. 1691—
Федір (Гусак)	—28.V. — 6.VI. 1691—
Іван Гусак	—15.VI. 1691—I. 1693
Василь Кузьменко	I. 1693—24.I. 1693
Іван Гусак	VI.—VII. 1693
Семен Рубан	13.VII. 1693—10.V. 1694
Іван Шарпило	літо 1694
Петро Прима (Примис)	літо 1694—18.II. 1695
Максим Самійленко	—V.—VIII. 1695—
Іван Гусак	—XI. 1695
Яків Мороз	—XI. 1695
Григорій Якименко	—I.VIII. 1696
Яків Мороз	—17.IV. 1696—17.II. 1697—
Йосип Федоренко	—13.III. 1697—
Григорій Якименко	—13.III. 1697—12.XI. 1698
Мартин Стук (Стукало)	—14.V. 1698—12.VI. 1699
Петро Прима	—5.VIII. 1699—13.II. 1700—
Герасим Криса	—27.II. 1701—
Петро Сорочинський	28.VI. 1701—3.X. 1702—
Кость Гордієнко	XII. 1703—27.V. 1706
Лук'ян Тимофієнко	—8.IX. — XII. 1706
Петро Сорочинський	6.VI.—XII. 1707
Кость Гордієнко	XII. 1707—IV. 1709
Петро Гордієнко	1709—IV. 1710—
Йосип Кириленко	—13.VI. 1710—
Кость Гордієнко	—29.XI. 1710—1713—
Іван Малашевич	1713—1714
Василь Йосипович	—13.VIII. 1714—23.II. 1715—

Іван Малашевич	—VII. 1716—
	6.VI. 1720—
Павло Федорович	—17.VII. 1725—
	1727—
Павло (Пасько) Сидоренко	—13.III. 1728—
Кость Гордієнко	3—4.VI. 1728
Іван Гусак	VI.—VII. 1728
Кость Гордієнко	VII. 1728
Іван Малашевич	—VIII. 1731—
Іван Білицький	—VIII.—22.XII.
	1733—
Іван Малашевич	1734—1735
Іван Білицький	—III(?). 1735—
Іван Малашевич	1736—1737
Іван Білицький	1738
Кость Покотило	1739
Яків Туркало	1739—1740
Степан Гуманський	—26.XI. 1740—
Степан Гладкий	1741
Семен Єремієвич	1742
Іван Малашевич	1743
Яким Ігнатович	1744
Василь Сич (Григорович)	1745—23.V. 1747
Павло Козелецький	1747
Данило Гладкий (Яковлев, Яковенко)	I—XII. 1748
Яким Ігнатович	1748—1749
Олексій Козелецький	літо 1749—
	12.I. 1750—
Іван Кажан	1750
Василь Григорович	1751—25.VII.
Яків Ігнатович	1752—
Павло Іванович	—2.XI. 1752—
	25.II. 1753
Григорій Федорович (Лантух)	—25.VI. 1753—
Семен Тимотій	1753 (у цей рік він названий вже колишнім кошовим)
Данило Гладкий (Стефанович)	—22.X. — 25.XII.
	1753—
Яків Гнатович	1754
Григорій Федорович (Лантух)	1755—20.VI.
	1756—
Данило Гладкий	1757

Григорій Федорович	—20.XI. 1758—
Іван Білицький	—25.IV.—14.XI. 1760—
Степан Рудь	23.VIII. 1762 р. (названий вже як колишній кошовий)
Петро Калнишевський	1762
Григорій Федорович	—16.IV.—22.VIII. 1763—
Пилип Федорович	1764
Іван Білицький	—27.III. 1765—
Петро Калнишевський	1765—14.VIII. 1775

НАЩАДКИ ЗАПОРОЖЦІВ

ЗАДУНАЙСЬКА ТА БАНАТСЬКА СІЧІ

Ліквідація Запорозької Січі не означала, однак, повного знищення козацтва в Україні. Воно відроджується як в тих чи змінених дещо формах на широких степових просторах між Дунаєм та Кубанню. Частина запорожців залишилася на землях колишнього Війська Запорозького, ставши селянами та міщанами, а частина старшини поповнила офіцерський корпус царської армії або легіон в'язнів царських каторг. Але найнепокірніші запорожці покинули Російську імперію і втекли за Дунай, на землі, що знаходилися під панування турецького султана Абдул-Гаміда І. Тут у гирлі великої європейської ріки вони заснували Задунайську Січ на лівому березі Дунаю, а пізніше за наказом турецького уряду перенесли її на правий берег. Турецький уряд прагнув тим самим віддалити козаків від України. Кажуть, що коли султан звелів присягати на вірність Порті, то козаки насипали у свої чоботи принесену з собою рідну землю і вивівши та гордо вимовляли слова присяги: «На чиїй землі стоїмо, тій і служити будемо».

Задунайська Січ була майже точною копією Запорозької і продовжувала залишатися магнітом для всіх, хто прагнув свободи в Україні. Однак згодом задунайцям усе важче ставало нести службу Порті, бо султан намагався використати козаків для придушення національно-визвольних рухів греків, сербів, румун, болгар та інших народів Балканського півострова. Частина козаків через це покинула Задунайську Січ і звернулася з проханням до австрійського імператора Йосифа, щоб той дозволив їм жити у його володіннях. Такий дозвіл було дано, і колишнім запорожцям австрійський уряд виділив землі у провінціях Банат та Бакча — на берегах Тиси в її нижній частині (нині це територія Сербії). 1785 року 8 тисяч запорожців осіли там, ставши австрійськими підданими. Вони зберегли виборний устрій, причому їхній кошовий дорівнював полковникові австрій-

ської служби, дістали землі і платню від імператора. Життя й побут Банатської Січі описав німецький історик Гандльовік, який у 1789 р. видав про них брошуру, де вмістив кілька цікавих малюнків, наприклад зображення кошового отамана банатців у видовженому капелюсі з пером, з рушницею в руках. З невідомих причин більшість козаків-банатців стали повертатися до Задунайської Січі у 1811—1812 рр., але частина з них залишилися, а потомки останніх живуть там і донині. Повернувшись за Дунай, частина козаків-банатців з'єдналися зі своїми братами на Січі й витіснили з Понизя Дунаю своїх суперників-конкурентів некрасовців — колишніх донських козаків.

У 1827 р. значно погіршилися відносини між Російською та Османською імперіями. Посилалася агітація на користь Росії серед задунайців, а стривожений цим турецький уряд задумав перевести задунайців кудись у Малу Азію, подалі від кордону. Коли ж у 1828 р. вибухнула чергова російсько-турецька війна, задунайці опинилися між двох вогнів. З цього становища вони знайшли вихід, але занадто дорогою ціною. Кошовий отаман Йосип Гладкий перейшов на бік Росії з 500 однодумцями, та ще й прихопивши військові клейноди. Тут задунайці добре прислужилися російському війську, вказавши йому найкращі переправи через Дунай. За це Микола I щедро винагородив Гладкого. Але інші задунайці стали жертвою цих дій кошового отамана. Дві тисячі задунайців, котрі стояли у Силистрії разом із турецькою армією, були заарештовані. Турки спалили Задунайську Січ й вирізали всіх, кого там застали. Розгорнувся погром українського населення у Добруджі... Тільки після закінчення війни у 1829 р. задунайці були випущені з в'язниць у Андріанополі. Їм дозволили поселитися на берегах Дунаю, але вже не як козакам, а як простим селянам. Їхні потомки й досі живуть у цих краях (нині — на території Румунії), а ще до другої світової війни там була навіть церква, де служба правилася українською мовою. Але частина задунайців таки знайшла спосіб відродитися як окрема козацька частина. Після поразки польського повстання 1830—1831 рр., спрямованого проти Російської імперії, до Стамбула прибув відомий діяч польського національно-визвольного руху Михайло Чайковський (Садик-паша). Прагнучи визволення своєї батьківщини, він надавав великої ваги союзу з Туреччиною і заходився

формувати військові частини на її території для боротьби проти Російської імперії. До його козаків прилучилося чимало колишніх задунайців. Вони брали участь у Кримській війні 1853—1856 рр. на боці Туреччини, а потім — (на тому ж боці) у російсько-турецькій війні 1877—1878 рр. Вони билися на Балканах проти царських військ, а припинили своє існування як окрема військова частина після взяття царськими військами фортеці Плевен у Болгарії.

АЗОВСЬКЕ КОЗАЦЬКЕ ВІЙСЬКО

У 1831 р. царський уряд наказав поселити колишніх задунайців, що перейшли на бік Росії з отаманом Гладким, на північному узбережжі Азовського моря, від Маріуполя до Ногайська (Приморська) та Бердянська, щоб краще забезпечити цей відрізок прикордонної смуги від можливого турецького нападу. Так було створене Азовське козацьке військо. Азовці заснували тут чимало хуторів, сіл, станиць, навіть кілька містечок, збудували Азовську флотилію. Ці козаки були звільнені від податків та повинностей, за винятком військової служби. Першим кошовим отаманом козаків став Йосип Гладкий, але верховне керівництво у військових питаннях належало новоросійському генерал-губернаторові, а у громадянських — бессарабському.

У середині XIX ст. становище азовців погіршало. Тут встановлювалися кріпосницькі порядки, російський уряд намагався переселити частину козаків на Північний Кавказ, де завершувалася кривава загарбницька війна Російської імперії проти вільнолюбивих племен горців. Це викликало значне невдоволення азовців, чимало з яких повернулося до Туреччини. Тисячу сімей азовських козаків у 1862—1864 рр. було силоміць перевезено до станиць Анапської округи (між Анапою та Сухумі) та Закубання. Невдоволення політикою російського уряду, тяжкою та невдячною службою призвело до повстання азовців, яке було жорстоко придушене. Після поразки повстання цар Олександр II видав указ від 23(11) жовтня 1865 р., за яким Азовське козацьке військо було ліквідовано, рядових козаків обернули на селян, а старшині пожалували дворянство. Зброю, клейноди, флотилію азовців було передано Кубанському козацькому війську.

КАТЕРИНОСЛАВСЬКЕ КОЗАЦЬКЕ ВІЙСЬКО

Частина колишніх запорожців влилася до Катеринославського козацького війська, створеного за царським указом 14(3) червня 1787 р. для боротьби проти Османської імперії. Створене на кшталт Війська Донського, воно мало у своєму складі 10 полків. Останні поповнювалися як із колишніх запорожців, так і українських козаків з полків колишньої Гетьманщини та Слобожанщини. Були тут і російські поселенці. Царський уряд виділив Катеринославському війську землі у межиріччі Інгулу та Південного Бугу. Після закінчення російсько-турецької війни 1787—1791 рр. Катеринославське військо було ліквідоване (1796 р.), а його полки, за винятком Бузького, стали регулярними частинами російської армії.

БУЗЬКЕ КОЗАЦЬКЕ ВІЙСЬКО

Ще у 1769 р. з українських козаків було утворено полк, який відзначився у російсько-турецькій війні 1769—1774 рр. Після ліквідації Запорозької Січі цей полк було поселено на берегах Південного Бугу. Разом з ними дістали землі й так звані арнаути (вихідці з Балкан). У 1784 р. було створене особливе Бузьке козацьке військо, на основі того ж таки полку. Землі новому війську були дані ще й на берегах Дністра. Певний час Бузьке козацтво діяло у складі Катеринославського (в роки війни 1787—1791 рр.) і дещо пізніше, але потім остаточно відокремилося. По ліквідації Катеринославського козацького війська Бузький полк існував певний час, але потім був ліквідований (1797 р.). У 1803 р. Бузьке козацтво було відновлене, а його столицею стало місто Вознесенськ (у сучасній Миколаївській області). Бузькі козаки брали активну участь у російсько-турецькій війні 1806—1812 рр. та російсько-французькій війні 1812—1814 рр. У 1817 р. Бузьке козацтво було ліквідоване, а козаків примусово обернули на військових поселенців. Це спричинило до повстання, яке очолили козаки П. Бабиченко та Г. Гетьманенко. Царські війська (до 10 тисяч) придушили цей виступ і змусили козаків коритися й жити як військові поселенці.

КУБАНСЬКЕ КОЗАЦЬКЕ ВІЙСЬКО

Ліквідувавши Запорозьку Січ у 1775 р., Російський уряд невдовзі зрозумів, що без такої ідеальної військової сили у черговій війні з Османською імперією йому прийдеться нелегко. Довелося піти на відновлення козацьких військ із колишніх запорожців, але без жодних згадок про Січ. Майже одночасно з вибухом російсько-турецької війни 1787—1791 рр. було сформоване Військо вірних козаків, кошовим отаманом якого було обрано Сидора Білого. Генерал-аншеф О. В. Суворов згідно з царською волею мав повернути цьому війську частину прапорів Січі, конфіскованих у 1775 р. На звістку про виникнення козацького війська, яке очолили відомі запорозькі старшини (С. Білий, А. Головатий, З. Чепіга, Г. Федорович-Лантух), до його лав ринуло чимало колишніх запорожців, козаків з колишньої Гетьманщини та Слобожанщини. Нове козацьке військо зберігало старий запорозький устрій, навіть назви куренів, одяг тощо. Воно спочатку отримало землі між Південним Бугом та Дністром, де заснувало ряд поселень з центром у Слободзеї (нині — у Молдавії).

Бойове хрещення Військо вірних козаків, котре дещо пізніше стало називатися Чорноморським, прийняло у війні 1787—1791 рр. Особливо воно відзначилося при взятті Очакова та о. Березань, Кінбурна, Ізмаїла та ін. Активно діяла й Чорноморська козацька флотилія, якою командував Сидір Білий. Цікаво, що поруч з козаками на чайках билися проти ворогів і корабельні священики — Михайло Стрельбицький та Іван Ковалевський. Останній був, до речі, священиком Троїцького собору в Самарі. Архівні джерела приносять нові й нові дані про видатну роль козаків у російсько-турецькій війні 1787—1791 рр. Ось, наприклад, звичайний «атестат», даний козакові Канівського куреня Олексію Лалиму 9 травня (28 квітня) 1794 р. у Катеринодарі (нині знаходиться у Запорізькому краєзнавчому музеї). Тут виразно говориться, що він бився в лавах кінноти при облозі турецької фортеці і «поступал храбро и мужественно так, как долг ему повелевал».

За успіхи у війні Військо вірних козаків було перейменоване у Чорноморське і йому надавалися землі на півдні України між Південним Бугом та Дністром з центром у Слободзеї. Тут стали потроху обживатися чорноморці, будувати хати й церкви, мріючи про розши-

рення своїх володінь аж до Дону за рахунок колишніх земель Війська Запорозького. Це занепокоїло Російський уряд. До того ж поселення чорноморців уже ставали своєрідним мостом між наддніпрянською Україною та Задунайською Січчю. Цим шляхом могли легко втікати кріпаки, тут у разі вибуху антиколоніального повстання легко міг би утворитися його могутній центр. Тому царський уряд змінив своє попереднє рішення і дав згоду поселити чорноморців між Кубанню та Доном. Там вони мали зайняти землі винищених армією Суворова ногайців і створити своєрідний буфер між Військом Донським та горянами Кавказу, а до того ж заселяти й освоювати край.

5 вересня 1792 р. (за новим стилем) на Таманському півострові вийшли на берег 3847 козаків-чорноморців на чолі з полковником Білим. У 1911 р. тут встановили пам'ятник — бронзову скульптуру запорожця з прапором в руках (за проектом П. Косолапа). На постаменті був барельєф із зображенням чорноморської козацької флотилії і рядки з козацької пісні. У жовтні 1792 р. на Єйську косу прибула друга партія козаків на чолі з кошовим отаманом З. Чепігою (отаманував у 1788—1791 рр., замінивши смертельно пораненого під Очаковом Сидора Білого). У наступному році багато козаків-чорноморців привіз на Кубань А. Головатий, який пізніше (1797 р.) і сам стане кошовим отаманом. Новоприбульці заснували 40 великих поселень, дещо пізніше названих станицями. Всі вони отримали назви колишніх куренів Запорозької Січі, а також двох нових: Березанська (на честь взяття о. Березань у 1788 р.) та Нова Січ, потім перейменована в Катеринінську на честь Катерини II, яка видала грамоту з дозволом на їх поселення. Станиця Катеринінська згодом стала столицею кубанського козацтва під назвою Катеринодар (нині Краснодар). На нових місцях чорноморці зберігали все, що нагадувало їм про рідну Україну: клейноди, книги, прапори... Цікаво, що в Катеринодарському соборі поруч із прапорами, вивезеними з України, зберігалося євангеліє, видане у Львові 1644 р. Воно належало колись подільському полковникові, потім гетьманові (певний час він був наказним гетьманом Правобережної України) Остапу Гоголю, який був, до речі, предком великого письменника. У цьому євангелії є й запис про О. Гоголя: «Літа от создания мира 7187, а от воплощения Христа Бога 1679 місяця геваря дня 3 погребен в монастырі общежителном Межи-

горском киевском в церкви Господни Преображения, в склепі, благочестивый православный раб Божий Евстафий Гоголь, гетман Войска его королевской милости Запорозкого; до которого монастыря вышреченный небіжчик за отпущение гріхов своих надал напрестолнос и другое евангелие, обидві і напрестолние и оправние, и келих, и крест, и кадилницу, и чарки дви, ризы, епитрахиль, аер, нарукавниці гафтование, булаву гетманскую золотую, бунчук и корогов войсковую, шаблю, каптур войсковый, и образ пресвятой Богородицы окладний перлами при державе короля полского Яна III, при игумене Межигорскому иеромонахе Феодосии Васьковком»[1].

Зберегли запорожці-чорноморці і свої традиції, звичаї, українську мову... Щоправда, і тут не обійшлось без змін. Через деякий час для них завели нову форму, хоч традиційна для Кавказу черкеска не дуже відрізнялася від запорозького верхнього одягу, було заборонено носити запорозькі «оселедці»*. Однак не всі корилися цим наказам.

Найвідоміший історик кубанського козацтва Ф. А. Щербина згадував про своє дитинство у 50-х рр. XIX ст. і знайомого свого діда, який жив у станиці Новощербинівській, велетенського козака Кобидського**. «Запорожець голив голову і носив товсту чуприну, завиваючи її за вухо. Жартуючи, він казав моєму дідові: «Чом ти, отче, не заставиш свого хлопця носити таку чуприну, як у мене?»[2].

Вже через рік після переселення на Кубань чорноморці під проводом Чепіги ходили походом на Польщу,

---

[1] Записки Одесского общества истории и древностей российских. — Одесса, 1850. — Т. 2. — С. 825.

* Зазначимо, що «оселедці», носили ще в часи Київської Русі, зокрема київський князь Святослав (964—972). «Осселедець» дуже часто плутають з «чубом». Останній являв собою іншу зачіску, типову більше для «городового» козацтва: високо виголювалися потилиця та скроні, а волосся на маківці відпускалося дуже довге. Коли козак мчав на коні, «чуб» од вітру високо підіймався, і ця грива надавала козакові дуже грізного вигляду.

** Щербина оповів також один факт з життя Кобидського, який засвідчив мужність та силу волі козаків. При штурмі Кілії чи Бендер Кобидського було поранено в ногу. Почалася гангрена. Щоб не загинути, хоробрий козак двічі сам собі відпилював заражені частини ноги.

[2] **Щербина Ф. А.** Факты козачей идеологии и творчества // Казачество: Мысли современников о прошлом, настоящем и будущем казачества. — Париж, 1926. — С. 347.

брали з царськими військами Суворова Варшаву 1794 р., помагаючи придушувати повстання Тадеуша Костюшка. На жаль, цей епізод не належить до тих, якими треба пишатися. У 1797 р. чорноморці ходили походом проти іранських військ, що нищили Грузію та Вірменію. Вони брали участь і у війнах проти Порти у 1806—1812 рр. та Франції у 1812—1814 рр. До них приєдналася частина запорожців-задунайців, які перейшли на бік Росії у 1806—1807 рр., і навіть створили короткотривале Буджацьке, або Усть-Дунайське козацьке військо. Чорноморці, як і козаки в цілому, були неперевершеними майстрами війни. Взагалі військова служба була для них важливою справою життя і до того ж почесною. Як пригадує один козак-емігрант, ухилитися від військової служби було абсолютно неможливо, тому що це було б ганьбою для глибоко шановного козацького стану. Коли б сталося подібне, такий козак-дезертир жодного дня не зміг би залишитися у козацькому середовищі: його просто прогнали б козаки зі свого товариства, а козачки постійно презирливо-насмішкуватим переслідуванням зробили б його життя нестерпним. Усім козакам добре відомо, як незручно, морально важко почувалися випадково відсталі (не з їхньої провини) від своїх товаришів по набору, і які потрапляли до «другочергових»... На Кубані їм було дано неприємне прізвисько «димарі», щось на кшталт «коптильників неба». І це образливе ставлення оточуючих так гнітило їх, що вони звичайно подавали слізні прохання, щоб їх зарахували до першочергових полків[1].

Головним козирем чорноморського козацтва, як і запорожців, була піхота. Знамениті кубанські «пластуни» відзначалися у всіх війнах XIX — початку XX ст., що їх провадила Російська імперія. Не було кращих від чорноморців прикордонників, які щопочі пильнували у прикубанських плавнях та болотах, щоб не вчинили кавказькі горяни наскоку на станиці, не було кращих від них майстрів захоплення «язика». Але й чорноморська кіннота була неабияка! Огюст Мармон (1774—1852), французький маршал, близький сподвижник Наполеона, побував у травні 1834 р. на Тамані і занотував у своєму щоденнику: «Чорноморські козаки складають частину населення, взятих з козаків Дніпровських і Бузьких... Це населення в розцвіті». Коли

[1] Чаусов И. Н. Дух козачий // Казачество.., — С. 333.

йому син козацького полковника зі своїми товаришами показав своє мистецтво в їзді на конях, Мармон відзначив, що воно було «гідне подиву швидкістю й зручністю... Безперервні вправи розумових і фізичних здібностей протягом цілого життя творять з них незвичайних людей для служби легкого війська ...Перша-ліпша війна покаже їх вищість над донськими козаками...»[1] Ну, а щодо блискучих успіхів чорноморців на морі уже згадувалося. Особливо важливим був їхній внесок у перемогу над ворогом при взятті Березані, Очакова, Хаджибея (нині — Одеса), Ізмаїла... Але й у мирних заняттях чорноморці добилися надзвичайно великих успіхів, перемагаючи незвичний клімат, малярію тощо. Слід підкреслити, що у мирному житті чорноморці, як і козаки інших військ, особливої уваги надавали законності, піклуванню про громадське добро.

У 1841 р. в східних регіонах краю було створене Лінійне Кубанське військо, ядро якого склали колишні донські козаки. У 1860 р. обидва війська були злиті в одне, але зберегли свої особливості і навіть поглибили їх. Напередодні Жовтневої революції існувало вже чотири частини Кубанського війська: Чорноморія, Стара Лінія, Нова Лінія (Лабинська) та Закубання. Перші дві були значно багатшими. Але не тільки цим визначалася різниця, а й національними особливостями. Додамо, що й після заснування Чорноморського Кубанського війська на Кубань продовжувалося переселення великих мас українців, що посилювало зв'язок чорноморців та уряду інших станиць Кубанського війська з Батьківщиною. Не кажучи вже про постійні індивідуальні переселення та втечі, відзначимо три масових переселенських потоки з України у 1806—1811, 1820—1821, 1848—1849 рр. Тільки перший з них призвів до переселення на Кубань 41 534 душ українців. Отже, не випадково саме на Кубані народилося ряд українських пісень, наприклад «Розпрягайте, хлопці, коні...» Благодатну Чорноморію, яка не знала кріпацтва в таких масштабах на відміну від більшості районів імперії, згадують герої «Наталки-Полтавки» І. П. Котляревського, деяких поезій Т. Г. Шевченка. На Кубані жив друг Великого Кобзаря Яків Кухаренко, який був наказним отаманом Кубанського війська. У сім'ї сотника Чорноморського війська народився відомий український поет

[2] **Січинський В.** Чужинці про Україну. — Київ, 1992. — С. 203—204.

і драматург Василь Мова-Лиманський (1843—1891 рр.) Він походив з хутора Солоний Лиман біля станиці Стародерев'янківської. У своїх творах письменник часто торкався життя й побуту чорноморських козаків, наприклад, у п'єсі «Старе гніздо й молоді птахи». Подібних фактів можна наводити безліч, в тому числі й таких, що донедавна ретельно замовчувалися, наприклад, життя й діяльність на Кубані Симона Петлюри, про походження з кубанських козаків першого у XX ст. генерального писаря України Павла Христюка тощо.

Козацькі війська у царській Росії зазнали значної трансформації, бо мусили відігравати й негативну роль в історії, розширюючи кордони імперії в загарбницьких війнах, придушуючи всередині імперії національно-визвольні рухи. Всіма козацькими військами керував спадкоємець престолу, будучи формально їхнім отаманом, а безпосереднє управління здійснювали наказні отамани, часто призначувані царем. У Чорноморському Кубанському війську уряд кошового було ліквідовано одразу по смерті А. Головатого у 1797 р. Але царський уряд ніколи не довіряв по-справжньому козацтву, боявся його волелюбного духу. Тільки у другій половині XIX — на початку XX ст. уряд двічі намагався ліквідувати козацтво як стан і козацькі війська. Після загарбання Кавказу військовий міністр Мілютін прагнув скасувати козацтво, бо три козацьких війська опинилися всередині імперії, а не на кордоні, як раніше. Тривалий час не діяла козацька рада у Чорноморському війську й була відновлена тільки у 1906 р. Але все-таки царизм не пішов на знищення козацьких військ. Зате це зробили більшовики у 1918 р. Тоді було видано декрет за підписом Свердлова про ліквідацію козацтва. Під час громадянської війни козацтво у своїй більшості вороже сприйняло радянську владу. На Кубані було створено Кубанську козацьку раду, яка прагнула до створення незалежної Кубанської республіки. Чимало кубанців, особливо в Чорноморії, прагнули до союзу з Українською Народною Республікою і хотіли створити з нею федерацію. Однак членів ради на чолі з Бичем згідно з наказом Денікіна було страчено через повішення. Після перемоги «червоних» Кубанське військо, як й інші 12 козацьких військ (Донське, Терське, Астраханське, Уральське, Оренбурзьке, Семиреченське, Сибірське, Забайкальське, Амурське, Усурійське, Єнісейське та Іркутське), було ліквідовано. Тільки в роки другої світової війни було ство-

рено військові частини з кубанських козаків, насамперед кінний корпус генерала Доватора. Нині Кубань переживає часи відродження козацтва. Не зважаючи на штучний голодомор 1933 р., спрямований проти українських селян та кубанських козаків, масові депортації та терор у сталінські часи, тотальну русифікацію, чимало нащадків запорозьких козаків на Кубані зберегли у своїх серцях любов до України...

Після ліквідації Січі колишні запорожці брали участь у формуванні інших козацьких військ Російської імперії. Відомі факти, коли запорожці засновували станиці на Уралі, в ряді інших місць імперії, особливо на Кавказі. Ще 1831 р. онук останнього гетьмана Лівобережної України Кирила Розумовського князь Репнін затримав при собі два козацьких полки з полтавців та чернігівців, які поверталися додому після польської кампанії. Пішли чутки, що Репнін хоче стати гетьманом. Стривожений Микола I негайно віддав наказ послати ці два полки на Кавказ проти черкесів. Після війни їм не позволено було повернутися в Україну, а поселитися на західних землях Терської області (Владикавказький округ). Оскільки цим козакам бракувало жінок, бо майже всі вони пішли на службу неодруженими, то царський уряд звелів набрати для них тисячі дівчат з державних селян Полтавської та Чернігівської губерній. Так виникла ще одна гілка терського козацтва, близька до чорноморців...

Ідея створити таку ідеальну військову силу, як козацтво, час від часу зринала у планах відомих державних діячів Заходу. Вже згадувалося про схвалений урядом Людовіка XV план Орлика-молодшого поселити запорожців на берегах Рейну. Наполеон I Бонапарт цікавився запорожцями-задунайцями, і його представник генерал Себастіані зустрічався з ними. На початку XIX ст. у наполеонівському міністерстві закордонних справ виник план відродження козацтва й української державності, вчений Лесьюр на замовлення французького імператора написав книгу «Історія козаків» і надіслав її Бонапартові. Ці ідеї починали знаходити відгук і в Україні. Так, товариш І. П. Котляревського вів широку агітацію за Наполеона і хто знає, якби французьке військо рушило 1812 р. на Україну, чи не з'явився б тут другий Мазепа[1]. Дух козацтва не вмирав на

[1] **Федик І.** Україна — «Наполеніада» // Українське слово. 1992. — 28 січня.

Україні й тоді, й через багато років. Німецький вчений Гакстгавзен (1792—1866 рр.) писав у своїх «Студіях»: «Українці є протилежністю москалів. Українець є вдумливий, запальний, радо згадує минуле свого народу і кохається у спогадах про героїчні вчинки своїх предків. Коли його спитати: хто він, то відповість з радістю і гордістю:

— Я козак»[1].

Практично всі національно-визвольні, а то й соціальні рухи в Україні XIX—XX ст. супроводжувалися спалахом зацікавленості козацтвом або й безпосереднім його відтворенням.

Про такі сподівання промовив Тарас Шевченко, який мріяв про той час, коли:

...В степах України
О, Боже, мій милий,
Блисне булава...

У період Кримської війни 1853—1856 рр. поширилися чутки про те, що уряд відроджує козацтво, а тих, хто запишеться до його лав, буде звільнено з кріпацтва. На давній козацькій землі, на Київщині та Черкащині, на Катеринославщині стихійно виник рух селян, які разом із сім'ями пішли в Таврію за волею. Тільки силою уряд придушив ці поривання. Чутки про відродження козацтва виникали в часи російсько-японської війни 1904—1905 рр., революції в Росії 1905—1907 рр.

Для Галичини — українського П'ємонту — нинішнє століття почалося важливою прикметою. Вже на Різдво Христове 1900 р. відомий український громадський діяч Кирило Трильовський започаткував спортивно-громадське товариство «Січ», яке остаточно сформувалося 5 травня 1900 р. Тоді ж Трильовський написав марш «Січі», що починався такими словами:

Про Січ славну, Запороже,
Співав батько наш Тарас.
А ми тепер заложили
Над Черемошем «Січ» у нас

Хоч упала Січ Дніпрова,
І веселяться вороги,
То ми тепер за Черемошем
Кіш козацький завели...

---

[1] **Січинський В.** Чужинці про Україну... — С. 200.

Незабаром Галичина й Буковина вкрилися сіткою «Січей», а також осередків «Соколів» (засновано 1894 р.), «Пластів», що виховували молодь у дусі любові до батьківщини, готовності пожертвувати своїм життям в ім'я волі й незалежності України. Існували різноманітні «Січі» й у підросійській Україні, але тут через тяжкий колоніальний гніт вони не вийшли за межі переважно краєзнавчих та культурних товариств. Можна згадати, наприклад, про «Катеринославську Січ», що виникла 1917 року.

На Західній Україні, що була під владою Австро-Угорщини, «Січ» відіграла роль ядра майбутньої армії незалежної Української держави. З благословення Великого Каменяра Івана Франка, з ініціативи К. Трильовського, М. Павлика, К. Левицького, М. Ганкевича на основі «Січі» виник легіон Українських січових стрільців як окрема одиниця в австро-угорській армії. У чільних лавах УСС були Д. Вітовський, С. Горух, М. Галущинський, Р. Дашкевич, С. Галечко, Г. Коссак, Є. Коновалець, А. Мельник, О. Степанівна, К. Терлецький, сини Івана Франка — Петро й Тарас... Стрільці заплатили велику ціну своєю кров'ю на фронтах першої світової війни, але коли бійня народів кінчилася, коли розпалися Російська, Австро-Угорська та Німецька імперії, коли на їх уламках виникли незалежні держави, саме УСС стали найміцнішою опорою української держави. Не випадково видатний український письменник і політичний діяч Володимир Винниченко писав про них: «Таке військо трапляється раз на сотні років». Січові стрільці стали ядром збройних сил Західноукраїнської Народної Республіки, котра загинула, роздавлена польськими загарбниками. Вони ж утворили найбоєздатніші частини Центральної Ради та Української Народної Республіки. Тоді ж у Наддніпрянщині почало формуватися «Вільне козацтво», гайдамацькі загони, внаслідок українізації частини царської армії виникли полки імені Сагайдачного, Богдана Хмельницького, Петра Дорошенка... Збройні сили УНР та ЗУНР, об'єднаних внаслідок історичної злуки 22 січня 1919 р., чимало запозичили у запорожців, особливо, якщо говорити про бойові та патріотичні традиції. Формувалися козацькі частини і в Червоній армії (Червоне козацтво), керівниками яких були Віталій Примаков та Юрій Коцюбинський, син видатного письменника Михайла Коцюбинського. У кривавій війні Вільне козацтво та Червоне ко-

зацтво опинилися в різних таборах. Повторилася трагедія українського народу часів другої половини XVII ст. У ці роки біла Польща, червона й біла Росії знищили Українську державу... Зникло й козацтво, навіть червоне, ліквідоване в роки сталінських репресій 30-х рр.

Але і в роки бур і трагедій, котрих, на жаль, не бракувало в історії України XX ст., ідея козацтва зігрівала душу, надихала нові покоління на боротьбу за краще майбутнє. Не зважаючи на утиски, у Західній Україні у міжвоєнний період продовжували існувати різноманітні Січі. Аналогічні або культурно-просвітницькі організації виникли і за межами України. Так, у США була створена Пітсбурзька Січ, яку заснував (1925 р.) шанувальник козацтва та творчості Дмитра Яворницького серб М. Мілоєвич і його дружина — українка за походженням; група українських емігрантів створила в Маньчжурії Далекосхідну Січ. У Празі існував Український вільний університет, де працювали видатні історики козацтва Василь Біднов, Федір Щербина та інші. Там виходив журнал «Вільне козацтво», проходили наукові конференції, як-от 1925 року, присвячена сумній річниці ліквідації Запорозької Січі; досліджувалося й пропагувалося славне минуле України. Таких прикладів можна навести багато. Пророчо лунали слова стрілецької пісні-гімну Степана Чарнецького:

Ой, у лузі червона калина похилилася,
Чогось наша славна Україна зажурилася,
А ми тую червону калину підіймемо,
А ми нашу славну Україну, гей, гей,
розвеселимо!

У роки другої світової війни славні козацькі традиції жили у визвольній боротьбі українців у лавах Української повстанської армії... У період національного відродження України кінця 80-х — початку 90-х років запорозьке козацтво, його державні військово-патріотичні традиції знову привертають до себе увагу широкої громадськості. Всупереч перешкодам партноменклатури було відсвятковане 500-річчя запорозького козацтва у 1990—1991 рр., почали формуватися різноманітні організації, які грунтувалися на козацьких традиціях. Козацька слава наших предків є невичерпним джерелом натхнення у розбудові незалежної Української держави.

ЯК ВИНИКЛО НАШЕ МІСТО

До недавнього часу проблема виникнення нашого міста, відомого нині під назвою Дніпропетровськ, вирішувалася в руслі російської великодержавно-шовіністичної історіографії. Було, мовляв, у нашому краї «Дике поле», котре трактують ніби якусь пустелю Аравійську, а потім прибула сюди «матушка» Катерина II й заснувала разом зі своїм фаворитом графом Г. Потьомкіним місто, що дістало назву Катеринослав. Пропонувалися при цьому, щоправда, дещо розбіжні дати: 1783 р. (указ Сенату про заснування Катеринославського намісництва), 1784 р. (визначення центром даного намісництва м. Катеринослава на правому, а не лівому, як перед тим, березі Дніпра), 1787 р. (приїзд у наш край на шляху до Криму Катерини II й офіційне закладання Преображенського собору, а разом з ним і міста). В радянські часи розшукали ще одну дату з цієї ж серії — 1776 р. (цього року азовський губернатор Чертков рапортував Потьомкіну про виготовлення проекту майбутнього губернського центру, котрий мав стояти «на речке Кильчене, недалеко от впадении ее в реку Самару»[1]). Ясна річ, що про українських козаків офіційні історики мовчали, та й взагалі в сталінські й брежневські часи до цієї теми ставилися наче до «персони non grata». Але факти — річ вперта, і свій подальший виклад ми будемо вести на їх основі.

Територія, на якій нині розташований Дніпропетровськ, належить до числа п'яти зон України, заселених людиною найраніше, ще в часи палеоліту. На берегах Дніпра знайдено ряд стоянок первісної людини, пізніше й слов'янських поселень. За доби Київської держави повз територію майбутнього Дніпропетровська проходять торговельні шляхи світового значення (з варяг у греки, соляний), причому якраз тут, перед порогами знаходилися особливо важливі й складні відрізки цих шляхів. Про зону нашого міста, насамперед про перший поріг на Дніпрі — Кодацький, — згадував візан-

[1] Днепропетровску — 200 лет. — Киев, 1976. — С. 25.

тійський імператор Костянтин Багрянородний у 943—959 рр. Адже для тяжкого долання порогів мандрівники, купці, воїни, дипломати мали добре приготуватися. Тому не випадково на території нинішнього Дніпропетровська, у лівобережній його частині, на так званому Огрінському півострові при впадінні р. Самари в Дніпро, виникло перше велике поселення. Варто сказати, що у XIII ст. воно тяглося смугою понад Самарою на декілька кілометрів до так званого Попового мису. Тут були ремісничі майстерні (гончарні, майстерні по виготовленню бронзових котлів та ін.); знахідки, зроблені відомим археологом Дмитром Телегіним, виразно засвідчують велику роль Огрінського городища як торговельного центру[1]. Це городище не розвинулося у місто, насамперед через монголо-татарську навалу, але важливий крок на шляху освоєння зони майбутнього Дніпропетровська наші предки зробили.

Після ліквідації золотоординського іга в Україні внаслідок перемоги на Синіх Водах у 1362 р. військ Великого князівства Литовського, куди входила й більша частина України, було очищено від загарбників й зону нашого майбутнього міста. За князя Вітовта (1392—1430 рр.) кордони Великого князівства Литовського сягнули берегів Чорного моря між гирлами Дністра та Дніпра, а на лівому березі Дніпра вони проходили тоді приблизно по сучасній межі між Запорізькою та Херсонською областями. Потужним південним форпостом Великого князівства Литовського стала Тавань, що знаходилася біля сучасної Каховки. За Вітовта виникає ряд міст у Південній Україні, в тому числі Коцюбіїв (Хаджибей, сучасна Одеса), фортеця св. Іоанна (Херсон — ?) та ін. Як мінімум з XV ст. виникає запорозьке козацтво, яке активно включається в боротьбу проти агресії Османської імперії, в процес освоєння і заселення нашого краю. Козацькі уходи простяглися понад Дніпром аж до Тавані. Найважливішою ж зоною на дніпровському низу в економічному та військовому планах була територія біля гирла Самари, при її впадінні в Дніпро. Як говорилося вище, саме тут уходів було особливо густо, їх засновували козаки й міщани Черкас, Канева, ченці Києво-Печерської лаври та Пустинно-Миколаївського монастиря. Ці абсолютно точні дані стосуються щонаймен-

[1] **Телегін Д.** Русичі над Кодацьким порогом // Памятки України. — 1990. — № 2. — С. 23.

ше початку 1552 р.[1] Французький мемуарист Г. Л. де-Боплан, який був в Україні у 1630—1647 рр., довго жив на території нашого міста, будував Кодак, писав про острів Кінський, котрий знаходився трохи нижче Монастирського (біля сучасного парку ім. Шевченка): «Є на цьому острові рибалки, які за браком солі зберігають рибу в попелі, засушуючи її дуже багато. Вони ловлять рибу в річці Самарі, яка з другого боку впадає у Дніпро... Козаки називають її (Самару) «святою рікою», мабуть, через тутешні багатства. Я бачив, як тут навесні ловили оселедців, і осетрів...»[2]. Звичайно, можна говорити тільки про поселення, а не про місто, але наведених тут фактів достатньо, щоб відкинути міф про Дике поле у XVI—XVIII ст. принаймні в межах сучасного Дніпропетровська. Саме ж місто бере свій початок від фортеці Кодак (Старий Кодак), побудованої у 1635 р. Обставини закладення фортеці Кодак треба розглянути детальніше.

Після придушення національно-визвольного повстання українського народу 1630—1631 рр., очолюваного гетьманом Тарасом Федоровичем (Трясилом), Річ Посполита намагається посилити контроль над Запорозьким козацтвом, котре було авангардною силою українського народу у боротьбі за волю й незалежність в XVI—XVIII ст. До того ж, Річ Посполита прагнула зменшити небезпеку польсько-турецької війни, запобігаючи самовільним морським походам козаків і водночас набігам ординців з півдня. Одним з найважливіших заходів уряду Польсько-Литовської держави проти цього було спорудження потужної фортеці на берегах Дніпра, яка б мала перервати зв'язок Січі з Наддніпрянською Україною і водночас забезпечити надійну оборону від ординців. Власне, уряд Речі Посполитої у боротьбі з ординцями використовував досвід Московської держави, котра ще раніше почала будувати на своєму південному кордоні в кінці XVI ст. «Белгородскую черту» — обо-

[1] Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. — Киев, 1863. — Т. 1, ч. 7. — С. 84—86, 98. Можна назвати й володіння м. Черкаси, а саме Звонецький поріг з його околицями, про яке згадується як про споконвічне(!) вже у 1539 р.

[2] **Гільом Левассер де-Боплан.** Опис України. — Київ, 1990. — С. 39. До речі, Боплан пише й про Романів (Романкове) під сучасним Дніпродзержинськом, де «Збираються козаки, щоб провести свою раду», про о. Романів, де «збирається сила-силенна рибалок, які прибувають з Києва та інших довколишніх місць», про Таранський Ріг (сучасне Таромське).

ронну лінію з міст-фортець: Білгорода (1598 р.), Воронежа (1586 р.), Козлова (1636 р.) та ін.

У лютому 1635 р. король Речі Посполитої Владислав IV Ваза, який був, до речі, шведом за походженням, і сейм ухвалили спорудити фортецю біля першого дніпровського порогу — Кодацького. Дане місце було обрано цілком свідомо. Якби фортеця була поставлена вище, тоді вона не могла б перекрити вільного шляху козакам із Самари до Дніпра й зашкодити доланню ними порогів. Не треба забувати, що саме у самарських лісах козаки будували свій флот і спускали його на Низ. Якби фортеця була поставлена нижче, наприклад біля Хортиці, тоді було б дуже важко постачати її боєприпасами, провіантом тощо, а тим, хто робив би це, довелося б діяти в умовах постійної загрози ворожого нападу під час долання порогів. Отже, місце було обране ідеальне й до того ж на високому дніпровому березі, що робило фортецю неприступною з боку річки.

Варто сказати й про походження назви Кодак. Фортецю-місто було названо від імені порога, але щодо розшифровки. існують різні думки. Один із дореволюційних філологів виводив це слово з фінно-угорських мов, де воно означає «водоспад». Краєзнавець-любитель В. Фоменко з Запоріжжя пропонував тлумачити це слово «як бухта, захищене місце», перекладаючи його з тюркських мов. На наш погляд, має рацію дніпропетровський краєзнавець Іван Савельєв, який, теж заглибившись у тюркські мови, відкидає один з можливих варіантів як «бараняча гора», але пропонує інший: «поселення на горі» (кой-поселення; даг-гора)[1].

Кодацький поріг, хоч і не був найгрізнішим на Дніпрі, однак при його доланні. звичайно. доводилося виходити на берег й обережно тягти човни на линвах, йдучи берегом, ніби репінські бурлаки, ще й пильнуючи, щоб дно човна не було пробите підводною скелею. Ясна річ, що коли хтось намагався б пройти перший поріг, то ставав легкою мішенню для фортечних гармат.

Нагляд за спорудженням фортеці був покладений на знаменитого полководця Речі Посполитої Станіслава Конецпольського (1592—1646 рр.), який був тоді великим гетьманом коронним. Він брав участь у нещасливій

[1] **Савельєв І.** Кодак і Січеслав // Вільна думка. — 1992. — № 7. — С. 3. Очевидно, всім читачам відомі назви, що походять з кримсько татарської мови: Джанкой (буквально жіноче поселення) та Аюдаг (Ведмідь-гора).

для Речі Посполитої битві на Цецорських полях у Молдавії (вересень 1620 р.); за перемоги над шведами у Прибалтиці був прозваний Левом Півночі, громив турків, татар і ногайців, проявив себе і як каратель, придушуючи національно-визвольні повстання українського народу 1625, 1630—1631, 1635, 1637—1638 рр. Саме Конецпольський, прибувши на сейм 1635 р. з запізненням (у березні), наполіг на прийнятті ухвали щодо будування Кодака. Зазначимо, що ідею побудування фортеці чи лінії фортець на Дніпрі у нашому краї, щоправда, не проти козаків, а проти агресії Османської імперії та ординських набігів, висловлювали ще ряд видатних діячів української та польської історії, наприклад козацький вождь Остафій (Остап) Дашкович (1536 р.), біскуп Юзеф (Йосип) Верещинський (кінець XVI ст.) та ін.

Проект сучасної твердині з шести бастіонів був розроблений двома іноземними інженерами й картографами — німцем Фрідріхом Геткантом і французом Гійомом Боплапом. Останній, як уже зазначалося, написав згодом про своє перебування в Україні, про запорозьких козаків, згадав і про Кодак... До речі, саме його опис був використаний Гоголем при створенні повісті «Тарас Бульба», й сам Боплан був виведений у цьому творі великого письменника в образі іноземного інженера, який при облозі Дубна запорожцями дивується з їхньої військової кмітливості. Геткант перед цим склав ряд карт Балтійського узбережжя Польщі, а Боплан — України. Вони ж проектували й будували ряд фортець і міст, зокрема Боплан керував будівництвом фортець у Барі (1631), Бродах (1632—1633), Новому Конецполі (1634), Кодаку (1635), Кременчуці (1634—1638), укріплених таборів у Кам'янці-Подільському (1633), Старці (1638), замку-палацу в Підгірцях та ін. Щоб посприяти швидкому збудуванню Кодака, на місце прибув і сам Конецпольський, який навіть із власних коштів, додатково до державних, оплачував фортифікаційні роботи. Звичайно, безпосередньо фортеця будувалася руками українських селян і козаків, які прибули сюди з різних міст Наддніпрянщини. Її було зведено в рекордно короткий час: від весни до серпня 1635 р. Нову твердиню було споруджено у вигляді чотирикутника з бастіонами загальною довжиною по периметру близько 1800 м. З трьох боків її оточував оборонний рів, у дно якого були вбиті загострені дубові палі; з заходу вона

круто підносилася над Дніпром. Напроти єдиних воріт був перекинутий підйомний міст, з північного схилу був хід до Дніпра по воду. З півдня, де фортеця не мала природного захисту, перед нею розкидали металеві колючки, щоб завадити наскоку ворожої кінноти. У внутрішніх приміщеннях могло розміститися майже 1000 душ[1]. Кодак було збудовано за останнім словом європейського фортифікаційного мистецтва, тому був дуже тяжким для здобуття. Зазначимо, що Кодак одразу ж потрапив на європейські карти і мав позначку як місто у XVII—XVIII ст. У фортеці було споруджено католицький монастир, навколо Кодака виникло ремісничо-торговельне передмістя — Слобода. Потужна твердиня не тільки поклала початок нашому місту, але й сприяла інтенсивному заселенню його околиць. У безпосередній близькості від Кодака, нижче гирла Орілі, було збудовано невелику фортецю, яка, однак, існувала недовго. Цікаво, що її побудування здійснювалося з ініціативи Криштофа Арцишевського, про що пише відомий польсько-білоруський мемуарист Б. Маскевич (див. додаток № 3). К. Арцишевський (9.XII.1582 р. — квітень 1656 р.) походив з відомого польського шляхетського роду. Він зі своїм братом Іллею служив литовським магнатам князям Янушу й Криштофу Радзівіллам, європейським монархам. У 1619 р. інший брат Арцишевського став на голландську службу й відправився до колонії цієї держави у Латинську Америку (Бразилія). Там він став головнокомандуючим голландськими військами й уславився як засновник Ріо-де-Жанейро, Баії та Пернамбуку, про що навіть писав Ф. Булгарін у своєму романі «Мазепа». Повернувшись до Польщі, як генерал артилерії й адмірал голландського флоту, Арцишевський невдовзі став командуючим коронною артилерією (28.IV.1646 р. — 9.II.1650 р.), брав участь у битвах проти української армії Богдана Хмельницького. Ще пізніше, у 1645 р., за деякими даними — у 1650 р., виник Новий Кодак, котрий через певний час у XVIII ст. перевищить своїм значенням Кодак Старий, а у 1688 р. Мазепою буде збудована Новобогородицька фортеця на правому березі

[1] *Dubiecki M. Kudak.* Tweierdza krcsowa i jej ocolice — Krakow, 1879; Czolowski A. Kudak: Przyczvnki do zalozenia i upadku tej tweierdzy // Kwartalnik historyczny. — Lwow, 1926. — T. XL. — S. 181—189.

Самари при її впадінні в Дніпро (нині — територія селища ім. Шевченка, що входить до складу Дніпропетровська).

Першим комендантом Кодака було призначено французького офіцера Жана Маріона, «старого воїна», як назвав його відомий литовський мемуарист XVII ст., великий канцлер литовський Альбрехт Станіслав Радзівілл. Комісаром, який мав займатися козацькими справами, став шляхтич Пшиялковський. Сюди прибули два ескадрони драгунів, поповнення продовжували надходити. До серйозних сутичок з ординцями ще не дійшло, а козаків уже стали брати в шори. Надамо слово згадуваному А. С. Радзівіллу: «Конецпольський, щоб знищити вогнище конфліктів, вибрав найзручніше місце на острові на річці Бористен (тут Радзівілл помиляється, плутаючи Кодак з островом Кодачком, що стояв на Дніпрі біля фортеці), річищем якого звикли пропливати козацькі кораблі на шкоду туркам, й збудував на ньому прекрасну фортецю Кодак, зміцнивши її гарнізоном, званим драгунським, чисельністю в кілька сотень і дав гарнізону командира, старого воїна Маріона, що, пильно стережачи, перешкоджав козакам у переході. Той, власне, не тільки заборонив доступ козакам до ріки поза призначеними кордонами, але й наказав їм утримуватися від полювання та рибальства, а порушників заковував у залізні обручі на ногах і шиї. Льохи (Кодака) вмістили у собі вже 20 порушників, і можна було передбачати, що у майбутньому тут буде їх більше; Маріон також заборонив солдатам продавати козакам порох, а, підозрюючи нічну торгівлю, замкнув їх у підземному коридорі...»[1]

Свідчення визначного представника уряду Речі Посполитої доповнюється українською народною думою «Про Сулиму, Павлюка ще й про Яцька Остряпина», де жорстокий гніт польських загарбників було описано виразніше:

«Не схотіли пани-ляхи
Попустити й трохи,
Щоб їздили в Січ бурлаки
Та й через пороги —
Спорудили над Кодаком
Город-кріпосницю,

---

[1] *Padziwill A. S.* **Pamietnik** . — Warszava, 1980. — T. 1. — S. 493—496.

Ще й прислали в Кодак військо,
Чужу-чужаницю.
Йде бурлак чи комишник
Порогом-водою,
Його ловить чуже військо
Й оддає в невслю.
Зажурились запорожці,
Бо нема їм волі,
Ні на Дніпрі,
Ні на Росі,
Ні в чистому полі...[1]

Українські козаки, добре усвідомлюючи загрозу Кодацької фортеці, якщо вона залишиться у ворожих руках, чекали тільки слушної нагоди для оволодіння нею. Про це теж говорить народна дума, називаючи й вождів повстання — гетьмана Івана Сулиму та хорунжого Павла Павлюка — майбутнього ватажка національно-визвольного повстання 1637—1638 рр.: «Обізвався серед Січі курінний Сулима: «Гей, давайте хлопці, зварим вражим ляхам пива!..» Тут слід детальніше зупинитися на постаті гетьмана Івана Сулими. Він народився у селі Рогощі Любецького староства на Чернігівщині десь у другій половині XVI ст. в сім'ї дрібного українського православного шляхтича Михайла Сулими. Є дані про володіння І. Сулимою маєтністю поблизу Борисполя, де він служив урядником у коронного гетьмана С. Жолкевського. 1621 року він разом з отаманами Шилом та Яцьком, а також з донськими козаками на чолі з Василем Малигіним ходив в морський похід проти Османської імперії. А. С. Радзівілл писав, що свого часу Сулима був нагороджений римським папою Павлом V (1606—1621 рр.) медальйоном із зображенням папи за те, що захопив турецьку галеру на Середземному морі з 300 турками, яких було взято у полон. Очевидно, Сулима тут відзначився як керівник повстання невільників-гребців на турецькій галері. Восени 1628 р. козаки-випищики з реєстрового війська обрали Сулиму своїм гетьманом. 8 січня 1629 р. він відправив з Безавлуцької Січі посольство запорожців до Сігізмунда III відносно підтримки кримського царевича, калги-султана Шахін-Гірея, тобто нового походу на Крим для відновлення на престолі прихильного козакам хана. У 1633 р. Сулима водив козаків на Чорне море, штурмував Кілію, Ізмаїл, Азов. У сере-

[1] Украинские народные думы. — М., 1972. — С. 259.

дині квітня 1635 р. запорожці Сулими разом з донцями штурмували Керч[1]. Повернувшись з походу і довідавшись, що основні сили Речі Посполитої з С. Конєцпольським знаходяться у Прибалтиці, Сулима вдарив на Кодак, про що свідчить Львівський літопис, у ніч на 12 серпня 1635 р. (за новим стилем). Ось як описує взяття Кодака Радзівілл: «Козаки, нетерплячі до прикрощів, теж не привчені до євангельської покори, обрали собі вождем Сулиму. Постерігши, що солдати несуть сторожу, поринули в сон, вони в тиші опівночі по приставлених драбинах піднялися на вал і пройшли до самого укріплення. Поява гостей збудила сторожу, але запізно: доки схопилися за зброю і винесли з підземелля укритий там порох, фортеця опинилася у владі козаків...» Потім повстанці жорстоко винищили до ноги весь ворожий гарнізон, за винятком 15 кінних, котрі перед тим виїхали у степ на роз'їзд. Маріона взяли живцем, насипали йому в одяг пороху, приставили до стовпа й запалили. Вибух «втиснув (Маріона) у Дніпро»[2]. Після взяття Кодака Сулима піднявся Дніпром до Кременчука й Крюкова (Курукова), що стояв напроти Кременчука, й закликав народ до повстання. Розпочалися тяжкі бої з карателями. Сулима з повстанцями був обложений, і в ході тяжкої облоги частина козаків заколивалася. Зрадники схопили Сулиму з кількома однодумцями й видали польському урядові. У грудні 1635 р. Сулиму й ще чотирьох керівників повстання після тортур було страчено. Не врятував Сулиму й папський медальйон, котрий за його бажанням поклали йому до труни, не допоміг і перехід гетьмана в католицизм...

Невдовзі після придушення повстання уряд Речі Посполитої заходився ремонтувати Кодак. Вже 7 березня 1636 р. було видано універсал короля Владислава IV,

---

[1] **Мицик Ю. А.** Про Кодак, про Сулиму, про козацький Балтфлот // Борисфен. — 1993. — № 5. — С. 30; **Щербак В. О.** Антифеодальні рухи на Україні напередодні Визвольної війни 1648—1654 рр. — Київ, 1989. — С. 47—49.

[2] Можна навести уривок з недрукованого раніше джерела, що знаходиться у збірці Марцина Голінського, райці з Казимира, що нині входить до складу Кракова: «Запорозькі козаки збунтувалися проти короля і й. м. замок Кодак над Запорожжям зруйнували, вирубали місцеву піхоту (з війська), короля й. м. коменданта піддали різним жорстокостям, бо він їм із цього замку перешкоджав нападати морем на Туреччину. Було там (королівської) піхоти 1200...» (Наукова бібліотека ім. Оссолінських у Вроцлаві. — Відділ рукописів. — № 188. — Арк. 447 зв.).

оригінал якого з власноручним підписом короля можна й нині побачити в Головному архіві давніх актів у Варшаві (фонд «Архів Замойських». — № 3048. — Арк. 464). Цим документом наказувалося: «всім українським містам і містечкам.., аби з кожного міста для збудування й завершення згаданого замку (Кодака) дали й прислали стільки потрібних робітників із заступами й мотиками, скільки ясновельможний великий гетьман коронний (С. Конєцпольський. — *Ю. М.*) накаже й визначить з кожного міста або містечка». Одночасно універсалом наказувалося збирати з українських міст і містечок провіант для гарнізону. Відбудовою фортеці керували Ф. Геткант, І. Арцишевський та Ян Пляйтнер. Кодак розширили майже втричі, і вже під час розбудови він відігравав важливу роль у стримуванні втікачів на Січ. Цьому сприяв сам Конєцпольський, за наказом якого новий комендант Кодака мав пильнувати, аби «жоден з козаків без паспорту не наважувався ходити на Запороже, і якщо такого козака буде спіймано, то карати на горло».

Турбувався про відбудову Кодака й сам король. 30 квітня 1639 р. він писав сенаторові К. Денгоффу, що «Кодак... докінчення й спорядження гарнізоном, комендантом і боєприпасами потребує»[1]. Очевидно, король уже тоді подумував про плани широкої війни проти Османської імперії та Кримського ханства, в якій велика роль відводилася козацтву. Ці плани король став реалізовувати в середині 40-х рр. XVII ст.

У липні 1639 р. відбудову Кодака було завершено, а про вигляд фортеці можна судити хоча б з опису Б. Маскевича, що наводиться у додатку № 3. Губернатором Кодака Конєцпольський призначив Яна Жолтовського, а комендантом — свого племінника Адама Конєцпольського.

Обидва вважалися досвідченими офіцерами, бо тільки-но повернулися з-за кордону, де багато років служили у військах Католицької ліги під час Тридцятилітньої війни 1618—1648 рр. Пізніше губернатором Кодака став Криштоф Гродзицький, який разом зі своїм братом Павлом були сподвижниками Конєцпольського й відзначалися як прекрасні знавці артилерійської справи.

---

[1] Бібліотека Чарторийських у Кракові. Відділ рукописів — № 2755. — С. 57; Другий список даного листа нами було знайдено у бібліотеці Польської Академії наук у Кракові. Відділ рукописів. — № 348.

Після побудови фортеці її оглянув на власні очі сам Конецпольський. Їдучи до Кодака з Правобережної України з численним почтом, він по дорозі приєднав до нього чимало панства, представників влади, а також і козацької старшини, щоб зайвий раз продемонструвати останній зростання могутності Речі Посполитої. Ось так в оточенні Конецпольського опинився і чигиринський сотник Богдан Хмельницький. Якщо вірити українським літописам XVII—XVIII ст., Богдан Хмельницький був під час повстання 1637—1638 рр. генеральним писарем Війська Запорозького й, природно, був однією з чільних постатей серед козаків. Конецпольський залишився дуже задоволений грізним виглядом нововідбудованої фортеці й не пропустив нагоди поглузувати з козаків, підкресливши, що мовляв, тепер вже немає сенсу для нових повстань. Сотник Хмельницький, роблячи вигляд, ніби він і не помітив зловтіхи вельможного сенатора, пенароком зауважив латинською мовою: «Рукою створене, рукою й руйнується». Ці слова виявилися пророчими. Недовго залишилося панувати в Кодаку полякам...

Зазначимо, що крім Богдана Хмельницького, у Кодаку напередодні Визвольної війни українського народу середини XVII ст. були й деякі інші визначні вожді козаків. Так, тут служив, як мінімум з 1641 або 1642 рр. Іван Богун, одержуючи за службу від польського короля по 30 золотих щорічно, як й інша козацька старшина у Кодаку. Саме тоді Богун ходив походом з Кодака на Сіверський Донець, діючи то проти ординців, то проти московитів. 30 травня 1643 р. загін козаків з Хомутця, Сорочинець, Лубен і Кодака та інших міст Лівобережної України на чолі з Богуном та Федором Огієнком розбили на «Козацькому перевозі» московський загін Василя Струкова, посланий з Воронежа проти ординців. Через це на Богуна полетіла скарга з Москви до Варшави. Після перемоги на Дінці Богун зі своїм військом рушив проти татар на р. Міус. Навесні 1644 р. він знову виступив з Кодака і, пройшовши відомий Святогорський монастир на Дінці, вдарив на Середнє Поволжя (Мордовія, Шацьк, Алатир). У 1645 р. Богун знову діяв на Сіверському Дінці поряд з Семеном Забуським, прагнучи вдарити на Мордву[1]. З інших джерел можна довідатись, що у Кодаку служив драгуном Стефан Подобайло, май-

[1] **Флоря Б. М.** Молоді роки Івана Богуна // Україна у минулому — Київ; Львів, 1992. — Вип. 2. — С. 70—77.

бутній чернігівський полковник (липень 1651 р. — жовтень 1654 рр.) в Українській державі — Гетьманщині, замінивши на цій посаді загиблого героя Визвольної війни полковника Мартина Небабу. 1646 року з Кодака втік рейтар Венцер Ротмайстер, а в 1647 р. — лейтенант Рудольф Бендікс. Останній через кілька років стане полковником в українській армії Богдана Хмельницького[1].

Напередодні Визвольної війни українського народу командування Речі Посполитої, передчуваючи недобре для себе, послало на Кодак підкріплення. Крім поляків, тут служили також німці, під якими, власне, розуміли не тільки етнічних німців, а й шведів, голландців, датчан та ін. Командний склад Кодака був дуже сильний. Його очолював К. Гродзицький (помер у 1659 р.), який замолоду служив із братом Павлом у Голландії, де отримав неабиякий військовий досвід. Був тут і знаменитий у подальшому Стефан Чарнецький, чи не найкращий полководець за всю історію Польщі. Після Корсунської перемоги повстанців 26 травня 1648 р. він потрапив до татарської неволі, але зумів втекти з Криму й опинився на Кодаку. Побував тут і Марк Собеський, староста красноставський, брат майбутнього короля Речі Посполитої у 1674—1696 рр. Яна III Собеського. Крім згадуваного племінника С. Конецпольського — Адама, був тут і родич нового великого гетьмана коронного Миколи Потоцького — Ян, служили досвідчені офіцери: майор Юзеф Лончинський, шляхтичі Анджей Бужецький, Олександер Альберт, Вишинський, Томиславський та ін. Отже, Кодак був міцним горішком і йому відводилося значне місце в планах військового командування Речі Посполитої. Нагадаємо, що саме до Кодака прямували каратели навесні 1648 р., щоб тут з'єднатися і вдарити на Січ, яка знаходилася тоді на Микитиному Розі (Нікополь). У Кодаку до карального війська мали долучитися ще 200 драгунів із кодацького гарнізону. Але Богдан Хмельницький перехопив ініціативу. Він поставив свій табір на правому березі Дніпра вище Кодака, ймовірно, біля Нового Кодака, й вступив у контакт з козаками-реєстровцями, що пливли з Черкас Дніпром на Низ. На початку травня 1648 р. вибухнуло повстання реєстровців, які перебили ренегатів з числа старшини, а своїм вож-

[1] **Плохій С. М., Ковальов А. М.** Кодацька фортеця // **Мицик Ю. А., Плохій С. М., Стороженко І. С., Ковальов А. М.** «Її слави козацької повік не забудем...» — Дніпропетровськ, 1989. — С. 105—107.

дем обрали Филона Джеджелія, майбутнього кропив'янського полковника, й приєдналися до Хмельницького.

Після Корсунської битви до Кодака рушили тільки невеликі загони повстанців. Богдан Хмельницький слушно вважав, що не можна гаяти часу й займатися облогою фортеці, й тому свої основні сили він кинув у наступ на західному й північному напрямках. Блокада Кодака була тоді не дуже щільною, і тому гарнізон не втрачав епізодичного зв'язку з основними силами польського війська. У червні 1648 р. з секретною інформацією з Кодака вирушив до Варшави М. Собеський. Після тривалого й складного шляху він дістався до столиці й 21 липня 1648 р. розповів на сеймі про ситуацію на Кодаку. Саме через Собеського обложений гарнізон тримав зв'язок з головнокомандуючим польських військ. У своєму листі від 31 серпня Собеський доповів «нагору» про новини з Кодака. За його словами, Хмельницький уже посилав війська здобувати Кодак, але їм не вдалося цього зробити, тільки втратили 4 тисячі повстанців. Тут Собеський подав явно перебільшену цифру втрат повстанців. Інші польські джерела говорять, що Кодак штурмували всього тисяча повстанців. Вони хоч і втратили понад 60 козаків, однак і знищили 120 ворогів. Деякі українські літописи, наприклад «Історія Русів», котрою захоплювалися Пушкін та Гоголь, описують потужний штурм Кодака. Повстанці пішли на приступ з боку степу, але це був маневр, який відволікав увагу ворога. Головний удар було завдано з боку Дніпра. Проповзши берегом ріки під саму фортецю, козаки вдарили від причалу. Після цього посилили тиск й ті загони, що наступали з боку степу. Кодак було взято...

Однак «Історія Русів» помиляється, коли твердить про взяття Кодака з боку Дніпра та ще й датуючи цей штурм весною 1648 р. Ця помилка була, на жаль, повторена Дмитром Яворницьким у написі на пам'ятнику, поставленому у 1910 р. на честь взяття Кодака. Насправді ж, події розвивалися за іншим сценарієм... Марк Собеський вірно занотував у своєму листі від 31 серпня, що Хмельницький посилає на Кодак три козацьких полки, самовпевнено додавши, що й вони зазнають поразки. Однак польський вельможа рано радів. На Кодак дійсно йшли три полки, причому добірні. Одним з них командував Яків Вовченко (Володченко), про якого майже нічого невідомо. Можна припустити, що це був син славного Костянтина Вовка, який ще у 1635 р. воював

на чолі козацького флоту проти шведів на Балтиці. Другим полковником, формально главою всіх трьох полків, був Максим Нестеренко, на той час, мабуть, наказний корсунський полковник, відомий як один з організаторів розвідки Б. Хмельницького, займав важливі посади у Війську Запорозькому. Останні повідомлення про нього датовані 1655 р. Вся повнота влади у даному полку належала йому пізніше (1653 р.). Нестеренко відомий як український посол до Польщі у 1649—1650 рр., організатор української розвідки та контррозвідки. Послані ним 2 тисячі розвідників на початку 1649 р. доходили до Німеччини й Австрії, діяли у столиці останньої — Відні, у Чехії та Моравії, в самій Польщі, аж до прусських кордонів...

Та фактично керівництво належало найяскравішій постаті — Прокопові Шумейку (1571—1651), полковнику чернігівському й ніжинському на самому початку Визвольної війни. З липня 1648 р. він був тільки ніжинським полковником, віддавши чернігівський пірнач герою Визвольної війни Мартину Небабі. Шумейко походив зі старовинного козацького роду, брав участь у численних сухопутних та морських походах, відзначився як талановитий дипломат («Усі посольства з іноземними державами приймав»). Загинув 10 липня 1651 р., прикриваючи відступ повстанців від обложеного табору під Берестечком. Саме Шумейко командував наприкінці липня 1648 р. повстанцями, що брали Чернігів, визволяв від загарбників Сіверську Україну і навіть Білорусію, бо вже 27 серпня бачимо його у місті Лоєві, звідки він погрожує походом на Гомель. Але з волі Хмельницького йому довелося вирушити не на північ, а на південь. Вірогідно, що він зі своїм Ніжинським полком пустився човнами вниз Дніпром і приблизно в середині вересня 1648 р., а можливо, й трохи пізніше, став під стінами Кодака. Тут свідчення джерел уриваються[1].

Важко сказати про обставини облоги Кодака, але ясно, що вона не тривала довго. Попри всі хвальковиті заяви польських воєначальників вони швидко підняли білий прапор. До нашого часу дійшов текст угоди про капітуляцію кодацького польського гарнізону, що сталася 1 жовтня 1648 р., а також текст присяги М. Нестеренка й усіх козаків на вільний вихід гарнізону з фортеці

[1] Мицик Ю. Кодацький ювілей // Зоря. — 1993. — 23 верес.

(див. додаток № 4—5). 2 жовтня, а можливо, й трохи пізніше, максимум 8 жовтня, весь гарнізон разом із сім'ями, ксьондзами й ченцями, в тому числі й ігуменом кодацького монастиря, зі своїм майном, зброєю та прапорами мав покинути фортецю. Було дозволено взяти з собою й тіло Стефана Потоцького, сина польського головнокомандуючого, який помер від ран після Жовтоводської битви. Гармати мали залишатися у Кодаку. Пізніше більші з них козаки відвезуть до Чигирина, а менші — до Переяслава. Отже, на початку жовтня 1648 р. польсько-німецькі каратели назавжди залишили Кодак, і тут були поставлені українські війська, щоб надійно охороняти південні кордони Української держави, про що писав і сам Богдан Хмельницький...

Слід підкреслити, що про Кодак ідеться в останній з статей російсько-українського договору 1654 р., точніше частини останнього, відомого під назвою «Березневих статей». Цитату подаємо в російському варіанті, бо український не зберігся: «Кодак город на рубеже от Крыма, в котором гетман всегда по 400 человек держит и кормы всякие им дает, чтоб и ныне царское величество пожаловал кормами и порохом...»[1]

До 1656 р. Кодак був підпорядкований гетьманському урядові в Чигирині, насамперед — генеральному обозному Федору Коробці, що обіймав дану посаду у 1650 р., але потім перейшов у безпосереднє підпорядкування Кошеві Запорозької Січі. Крім залоги, тут було встановлено берегову лоцманську сторожу. Для неї було переведено похідну церкву св. архістратига Михайла, в котрій службу Божу відправляв іеромонах Пустинно-Миколаївського монастиря у Самарі (нині — Новомосковськ). Є дані, що пізніше (у 1736—1737 рр.) з ініціативи Павла Маркевича, іеромонаха Межигірського монастиря у Києві, було збудовано дерев'яну церкву у Кодаку (який все частіше називали Старим Кодаком) й Непаситецькому ретраншементі. Вона стояла аж до побудови нової у 1786 р. Крім того, у середині XVIII ст. було збудовано прекрасну Старокодацьку церкву в дусі козацького барокко, котра стояла аж до її знищення войовничими безвірниками в 1937 р. Близько 1760 р. було засноване Старокодацьке духовне намісництво на чолі з Григорієм Івановичем Порохнею, котре, однак, швидко перейшло до Самари, і саме По-

[1] Воссоединение Украины с Россией: Документы и материалы. — М, 1954. — Т. 3. — С. 564.

рохня став одним з ініціаторів побудови Троїцького козацького собору — перлини української дерев'яної архітектури XVIII ст.

У 1659 р. Київ посилив кодацький гарнізон та його озброєння. Після відставки гетьмана Юрія Хмельницького знову посилилися міжусобиці в Україні, інспіровані зовнішніми загарбниками. Значення Кодацької фортеці чудово усвідомлювалося всіма, бо, тримаючи в своїх руках цю твердиню, можна було взяти під контроль Січ, не допускати переходу туди втікачів, провозу боєприпасів та провіанту. У 1662 р. в Кодаку віддавали спочатку перевагу наказному гетьманові Якиму Сомку, але пізніше тут став популярнішим кошовий отаман Іван Брюховецький, майбутній гетьман Лівобережної України. Якраз Брюховецький поклав початок традиції щорічного привозу в Січ з Гетьманщини та Московської держави провіанту та боєприпасів, причому Кодак став останнім дніпровським портом для суден із верхів'їв рік. Тут відбувалося перевантаження суден, підготовка для переходу через пороги, а сам Кодак став великим складом товарів. Так, ще 24 вересня 1662 р. Брюховецький писав до царського полковника Г. Косагова, щоб той надіслав до Кодака борошно. Це, очевидно, було вчинено, бо пізніше перед наступом проти польських військ на Правобережну Україну Брюховецький наказав роздати борошно з Кодака своїм військам[1]. Хліб з Кодака й Січі надходив з військових млинів, розташованих над р. Ворсклою.

У 1663 р. на Кодак хотів ударити гетьман Правобережної України Павло Тетеря, якому мали помагати польські війська. Вістку про це дістав Іван Сірко і передав через Косагова цареві Олексію І. Тоді гарнізон Кодака значно змалів, і треба було негайно надати йому підтримку, що й було зроблено. Тетеря ж не тільки не облишив думку про взяття Кодака, а й хотів створити цілу систему фортець у нашому краї, щоб надійніше захистити його від ординських нападів. Про це свідчить, зокрема, інструкція від 20 листопада 1664 р., дана Тетерею своїм послам на сейм Речі Посполитої. Тут була також вимога, щоб на Самарі, Орілі та інших козацьких річках та ходах ніхто не наважувався перешкоджати Війську Запорозькому[2].

---

[1] Яворницький Д. І. История запорожских козаков. — Киев, 1990. — Т. 1. — С. 240.

[2] Мицик Ю. Дніпровська твердиня // Зоря. — 1991. — 26 січня.

У березні 1665 р. Брюховецький, побоюючись зростання опозиційних настроїв серед запорожців і можливої здачі кодачанами фортеці своїм противникам з Черкас та Крилова, висунув ідею постою в Кодаку та Кременчуці московських гарнізонів, по 1000 душ у кожному. Цей намір почали потроху реалізовувати. Кодацький полковник Харько (Захар) Кривий попросив прислати фортеці на зиму борошна, кожухів, чобіт, шапок, полотна, пороху. Наказний гетьман, переяславський полковник Данило Єрмоленко звернувся тоді до Брюховецького, бо сам зміг забезпечити Кодак тільки борошном та кожухами. Пізніше на Кодаку з'явився московський загін. Стривожені запорожці звернулися до Брюховецького. Кошовий отаман Іван Ріг (Ждан) у своєму в'їдливому листі до гетьмана прозоро натякнув на мінливість фортуни («щастя на швидкому колесі дуже швидко обертається»). І справді, промосковська політика Брюховецького викликала широке невдоволення, і скоро прокотилася хвиля повстань проти нього і московських військ. Січ тоді відкрила шлях на Низ Петру Дорошенку. Через це московський полковник Косагов мусив покинути Січ, а свій запас провіанту поспішити у Кодаку. Київський воєвода П. В. Шереметьєв, дізнавшись про це, у своєму листі вмовляв запорожців не допустити виходу московського війська з Кодака, бо «Кодак — крепость и защита всему Запорожью». Однак це прохання було марним...

У 1668—1669 рр. Дорошенко уклав союз з Туреччиною. Султан Мухамед IV вимагав тоді від нього поставити у Кодаку 300 яничар. Навіть якби Дорошенко і погодився на це, все одно запорожці не пустили б турків у свою твердиню. Туреччина одночасно налагоднила контакти з суперником Дорошенка — Петром Суховієм, причому й тут наполягала на оволодінні Кодаком.

Під час Селянської війни в Росії під проводом Степана Разіна у 1669—1671 рр. велика кількість запорожців зібралася біля Кодака з тим, щоб вирушити на допомогу повстанцям. У травні 1670 р. десь поблизу Кодака Іван Сірко зустрівся з Петром Дорошенком і вів з ним переговори про спільні дії.

У 1672 р. у зв'язку з посиленням турецької загрози Москва виявляє особливе зацікавлення станом укріплень Січі й Кодака. Розпитані щодо цього у Малоросійському приказі запорозькі посли (О. Шашол та ін.) дали досить детальний опис фортеці: «Місто Кодак з

його земляним валом стоїть над першим порогом Кодаком по той бік Дніпра, що й Київ; будували його за наказом польського короля Владислава німці років 40 чи й більше тому; його бійниці зроблені з землі; вхід у нього лише з одного боку між річками; паль і обламів у ньому немає; від порога навколо нього викопано обрізний рів, а в рів набито дубового частоколу. А навколо те місто Кодак має 900 сажнів. У ньому є дві залізні городові гармати й дві залізні пищалі, а скільки до тих пищалей ядер, зілля, гнотів й припасів — невідомо, в кожному разі небагато. А людей і хліба там тільки є, що присланих гетьманом Іваном Самойловичем... З Кодака, з огляду на прихід ворога, весь час пишуть у Січ про надсилання гармат та хліба, а з Січі старшина посилає у Кодак після розгляду. Місто Кодак збудовано для вільної дороги і для провезення припасів з міст боку Дніпра в Січ водяним шляхом. А якщо за указом великого государя у Кодаку посадити тисячу чоловік ратних людей з гарматами й припасами, то з того міста буде велика допомога Січі й усьому низовому війську, ворогові від того буде страшно і він не зважиться завдати якоїсь шкоди Кодаку... Коли Січ і Кодак, за указом государя, наповнять люди, то запорожці поставлять ще сторожу в урочищі Кичкасі, і тоді татарам зовсім не буде проходу...»

У 1673 р. гетьман Іван Самойлович послав у Кодак 400 козаків і 60 діжок борошна. Цареві Олексію І цього здалося замало, і він вирішив направити на Січ і на Кодак ще тисячу солдатів Білгородського полку з Слобідської України на чолі з князем С. С. Волконським і полковником Йоганном Купером. Запорожці розуміли необхідність цих заходів, але здогадувалися, що цар хоче взяти Січ під жорстокий контроль, як свого часу це чинив уряд Речі Посполитої. Тим часом на Січ повернувся І. Сірко, біля якого скоро з'явився самозванець Симеон Олексійович, нібито син Олексія І. Наляканий появою чергового самозванця на Січі, котрий міг спричинитися до нової смути у Московській державі, царський уряд направив на Січ своїх представників для видачі Сірком самозванця. Та до послів дійшла вість, що козаки хочуть перехопити їх у Кодаку й там повісити. Посли наказали схопити кількох запорожців як заложників і тільки після цього змогли чинити згідно з царською волею.

У 1677—1678 рр. йде нова хвиля агресивних війн Ос-

манської імперії проти України. Турки прагнуть оволодіти Чигирином, а відразу після цього хочуть дістати в свої руки Хортицю, Кічкас і Кодак. З огляду на це Самойлович значно зміцнює Кодак. 17 лютого 1677 р. гетьман писав кошовому отаману І. Сірку про те, що він уже послав на Січ борошно з Полтавського полку, а на Кодак — з Миргородського. Як тільки скресне крига, борошно буде доставлено по Дніпру за призначенням. У березні 1677 р. полтавський полковник Прокіп Левенець писав про взяття запорожцями турецького посла до кримського хана. З листів, які були при турецькому чаушу, козаки довідалися, що султан прагне посилити козацький гарнізон і послати до нього ще й козацький флот. Самойлович, розуміючи настрої запорожців, запевнив Олексія І, що про зміцнення Кодака вже потурбувався Сірко.

Програш Османською імперією війни у Європі 1683 р. призвів до укладення Вічного миру 1686 р., за яким Річ Посполита відмовлялася на користь Росії навіть формальних прав на Січ і Кодак. Після цього розпочалася тривала російсько-турецька війна 1686—1700 рр., в якій важливе місце належить Кодакам, як Старому, так і Новому.

У 1687 р. почався перший кримський похід. Величезні російські та українські армії рушили через наш край на Кримське ханство. Фаворит царівни Софії Олексіївни, бездарний головнокомандуючий князь Василь Голіцин не послухав перестороги гетьмана І. Самойловича, внаслідок чого кримська авантюра закінчилася провалом. Проте саме гетьман став козлом відпущення. 30 липня 1687 р. (за новим стилем) Самойловича було скинуто, наступного дня на раді козаки обрали гетьманом Івана Мазепу. Колишнього гетьмана за царським указом було заслано до Тобольська, а його сина Якова з дружиною — до Єнисейська, де вони й закінчили своє життя. Але на волі залишився старший син гетьмана — чернігівський полковник Григорій Самойлович, який стояв зі своїм полком коло Микитиного Рогу (Нікополя). 2 серпня Голіцин послав гінців з листом до командуючого ар'єргардом російської армії Л. Р. Неплюєва, щоб той негайно арештував Г. Самойловича, Леонтія Полуботка, батька знаменитого у майбутньому наказного гетьмана Павла Полуботка, а також Федора Сулиму, родича гетьмана І. Сулими, який взяв Кодак у 1635 р. Однак на момент отримання листа Неплюєвим гетьманич уже

дізнався про арешт батька й підняв бунт, рушивши зі своїм полком Кодацьким шляхом (саме так називався шлях, що з'єднував Микитин Ріг із Кодаком). Під Кодаком на берегах р. Сури (Суха Сура) Г. Самойлович з'єднався з головним козацьким військом. Тут прилуцький полковник Лазар Горленко порадив йому засісти у Кодаку, розіслати листи з проханням про допомогу у Січ, Гетьманщину, навіть у Крим. Однак звістка про падіння Самойловича й обрання новим гетьманом І. Мазепи вже розповсюдилася серед козаків і викликала серед них неоднозначну реакцію. Одні, в тому числі миргородський полковник, майбутній гетьман України у 1727—1742 рр. Данило Апостол, полковник компанійців (кінних найманих козаків) Ілля Новицький, стали на бік Мазепи, інші ж — Леонтій Полуботок, Ф. Сулима, полковники сердюків (піших найманих козаків) Гарасим Василенко, Степан Єзерський, прилуцький полковник Лазар Горленко — підтримали гетьманича. Почалися міжусобні сутички, внаслідок яких були забиті Л. Горленко та суддя Прилуцького полку. У критичний момент до табору підійшов Неплюєв зі своїм військом, і перевага противників Самойловича стала очевидною. 14 серпня на берегах Сури козаки після бурхливої ради видали Неплюєву Г. Самойловича, Л. Полуботка, Ф. Сулиму та ще 59 менш значних осіб. Діючи за наказом Голіцина, Неплюєв форсував Дніпро біля Кодака й дійшов до Лубен. Звідси Г. Самойлович був відправлений під посиленим караулом до Севська. Суд був швидким, але неправим. У такому його ході були дуже зацікавлені Голіцин і особливо Неплюєв, який встиг конфіскувати й привласнити величезні скарби гетьманича. Після тортур Г. Самойлович був звинувачений у дійсних та вигаданих провинах, говорилося, зокрема, про його перестороги щодо дій Москви, яка нищила політичну автономію України. 27 жовтня «слідство» закінчилося... 3 листопада гетьманича визнали винним й засудили до смертної кари й конфіскації усього майна. 21 листопада кат відрубав голову гетьманичу... Так закінчилися козацькі заворушення під Кодаком, так закінчив своє життя гетьманич Григорій Самойович, який зважився виступити проти волі тимчасових правителів...

У подальші роки, особливо під час другого кримського походу 1689 р., у Кодаку побували гетьман І. Мазепа, Данило Апостол, претендент на гетьманську

булаву Петро Іваненко (Петрик), бояри Шереметьєви, Долгорукі... У 1695 р. Мазепа вирішив збудувати флот для Петра I, щоб прискорити успішну розв'язку кампанії на Чорному морі. Цей флот з командою у 2 тисячі козаків мав пройти від Кодака до Очакова. Не зважаючи на підтримку Петра, цей план не вдалося здійснити у тому обсязі, як планувалося, але частина кораблів була спущена на воду у Новобогородицькій фортеці. Після взяття Азова у 1696 р. Мазепа послав до Кодака свого сподвижника полковника Чечеля, який став тут свідком переправи через Дніпро московських обозів, що прямували на Тавань. Він приєднався до них, поспішаючи до театру воєнних дій. 27 квітня 1697 р. кодацький (очевидно, новокодацький) полковник Федір Кармазин писав Мазепі, що на його прохання він зміряв води у Дніпрі і сповістив про умови переправи й плавання на Низ через пороги в той час, як військо на човнах для походу вже збиралося на Кодаку[1]. Російсько-українське військо виступило у похід під командуванням І. Мазепи, Я. Долгорукого та Л. Долгорукого. 4 липня Мазепа почав переправу через пороги біля Кодака. Операція затяглася на два тижні й супроводжувалася втратами човнів. На лівому березі напроти Кодака з'явилися кримські й білгородські війська, котрі полонили деяких козаків, що працювали на виготовленні селітри, захопили кілька табунів коней. Та все-таки головні сили війська подолали пороги, а 16 липня сам Мазепа переправився на правий берег Дніпра біля Кодака. Гетьман залишив у Кодаку гадяцького полковника Михайла Боруховича, а сам рушив на Тавань. Після закінчення походу Мазепа вернувся тим же шляхом і 14 вересня 1697 р. написав у таборі біля пристані Кодака великого листа про результати походу Петру I. До Москви цей лист було привезено Федором Топольницьким, значним товаришем[2].

1698 року Петро I послав 40 кораблів з припасами до Січі й Тавані, але через низьку воду вони були змушені стати біля Кодака. Тоді ж кошовий отаман Петро Прима сповістив Мазепу про рішення військової ради, згідно з яким із Коша було направлено двох полковників до Кодака й Тавані.

---

[1] **Заруба В.** Кодак // Собор — 1991. — 2 травня.

[2] **Яворницький Д. І.** История запорожских казаков. — Т. 3. — С. 196—198.

На початку XVIII ст. посилилась колоніальна політика Російської імперії по відношенню до України. Царат недвозначно прагне прибрати до рук запорозькі фортеці й поставити там свої постійні гарнізони, взяти Січ під надійний контроль. Сам же Кодак в очах російських правителів став джерелом всякого зла. Саме тут збиралися невдоволені козаки і йшли воювати проти урядових військ на початку XVIII ст., саме тут опинився наприкінці 1707 р. вождь Селянської війни у Росії Кіндрат Булавін. Зібравши кілька сот запорожців, він вирушив з Кодака на лівий берег Дніпра, де заснував укріплення коло Звонецького порога. У березні 1708 р. запорожці-булавінці штурмували Новобогородицьку фортецю, хотіли взяти Самару; звідси Булавін розсилав свої універсали, закликаючи повстанців збиратися у Терни (Тернівку. — *Ю. М.*) у верхів'ях Самари.

Коли спалахнуло антиколоніальне повстання гетьмана Мазепи проти Російської імперії, запорожці на чолі з кошовим отаманом Костем Гордієнком підтримали його. З Січі у Кодаки (Старий і Новий) було відправлено наприкінці 1708 р. спочатку 6 тисяч козаків, а потім ще 4 тисячі. Звідси запорожці вирушили на з'єднання з Мазепою, ведучи бої проти російських військ.

16 квітня 1709 р. з Києва на Січ виступило російське каральне військо на чолі з полковником Яковлевим. Воно спалило на своєму шляху Келеберду, Переволочну, Новий і Старий Кодаки. В останніх не було українського гарнізону, через що мешканці міст здалися без бою. Їх перегнали до Новобогородицької фортеці, а тих, хто пробував утекти, вбивали. Обидва Кодаки було спалено, щоб запобігти повстанню в тилу карателів. Біля Старого Кодака Яковлев зі своїм військом став спускатися через пороги. Козаки-лоцмани втекли, і вже на першому Кодацькому порозі каратели втратили два кораблі. Потім до них приєдналися нові царські війська, котрі, очевидно, мали своїх лоцманів, і подальші пороги були пройдені без втрат. Досягши Січі, Яковлев взяв її штурмом і зрадою, а потім влаштував запорожцям криваву баню, не зважаючи на те, брали вони участь у повстанні чи ні. Через поразку повстання в Україні і жорстокі репресії запорожці мусили покинути рідний край і втікати на південь під протекцію турецького султана і кримського хана. Але й тут Петру I не вдалося закріпитися. За Прутським миром 1711 р. прокладався новий російсько-турецький кордон (аж по Самарі). Ряд фортець, в тому

числі Старий Кодак і Новобогородицька мали бути зруйнованими. Фортеця Кодак перестала існувати... Однак запорожці не припинили своєї діяльності у нашому краї і зокрема, на Кодаку, де вони продовжували жити. Так, в інструкції польським дипломатам, послам до Криму йдеться про те, що «козаки запорозькі постійно наших власних підданих (тобто підданих феодалів Речі Посполитої на Правобережній Україні. — *Ю. М.*) виконують (переселяють— *Ю. М.*), нині осаджують ними кошові села.., а тепер Кодак ними населили»[1]. Була відновлена козаками й фортеця Кодак, але у 20-х рр. XVIII ст. її зруйнував, цього разу назавжди, кримський хан, а права на Кодак на певний час передав Речі Посполитій.

Подальша доля фортеці Старий Кодак трагічна. Її археологічні дослідження провадив тільки Д. І. Яворницький, але матеріали його пошуків майже повністю було втрачено в роки другої світової війни. У 1944 р. на території фортеці було закладено гранітний кар'єр. За подальші 50 років кар'єр знищив близько 90% фортеці і тільки в останні роки зусиллями громадськості рештки фортеці були врятовані від остаточної руйнації. Але й нині існує загроза втрати пам'ятки...

Зруйнування фортеці Старий Кодак не означало зникнення міста. Після повернення запорожців до гирл Чортомлика й Підпільної життя в ньому стає інтенсивнішим. Не випадково російський мемуарист князь Семен Мишецький, що побував у нашому краї у 1736—1740 рр., занотував про існування міста напроти гирла Самари й о. Кам'янського, де «имеется старинный город казацкий, именуемый Койдак»[2]. У 1736—1737 рр. тут будується 2 нові церкви. У 1739 р. у Старий Кодак переселяються люди з Полтавщини, Чернігівщини та інших регіонів України. Старий Кодак продовжує відігравати важливу роль у заселенні нашого краю, але на чільне місце у даному процесі висувається Новий Кодак — центр Кодацької паланки Війська Запорозького, про який говорилося вище. Тут знаходилася адміністрація паланки, суд, канцелярія, школа, переправа через Дніпро (на іншому боці ріки стояло велике село), регулярно відбувалися ярмарки... Тут краще процитувати Д. Яворницького: «У містечку Новому Кодаці церква св. Миколая існувала

[1] АГАД. — Ф «Архів коронний у Варшаві». Відділ татарський — № 49 — Арк 4.

[2] **Мышецкий С.** О казаках запорожских. — Одесса, 1852. — С. 66.

вже 1645 р., 1750 р. її звали соборною, з двома священиками... 1773 р. при ній було сім священиків та чотири диякони... Потребу такої кількості священиків для Нового Кодака сам кошовий Петро Калнишевський пояснював частково великою кількістю населення «міста», де на той час перебувала полкова резиденція, тобто полковник, осавул, писар, підписарій і товмач, і куди, як у місце біля переправи через Дніпро на битому й людному шляху приїжджало безліч «різного звання чинів», різних промисловників і безліч козаків..., частково ж великим і надто розкиданим районом новокодацької парафії...»[1]

У 1775 р. було ліквідовано Запорозьку Січ... Настали інші часи... Російська влада прагнула утвердитися на загарбаних землях українських козаків й тому перш за все породжувала їх поміщикам. Козаки зганялися зі своїх хуторів та зимівників у більші населені пункти, де порядкувала вже нова адміністрація. Поспішно створювалася нова символіка замість старовинної козацької, нищилася споконвічна топоніміка, виникали словесні покручі, в яких головне місце відводили іменам російських царів... Не оминула лиха доля й Кодаки. Після ліквідації Січі, вже наступного року, навесні, азовський губернатор Чертков направив Григорію Потьомкіну рапорт про виготовлення проекту та виділення грошей для будування губернського міста Катеринослава «на речке Кильчене, недалеко от впадения ее в реку Самару»[2]. І на основі папірця про виготовлення «прожекту» Катеринослава було гучно відсвятковане 200-річчя нашого міста!

Новий губернський центр на Кільчені мав будуватися солдатами з двома сотнями каторжників і 12 найманими мулярами протягом восьми років. У 1777 р. роботи розпочиналися, і той же Чертков радісно сповістив Потьомкіна, що майже закінчено будувати дерев'яний будинок, у котрому можна було б поміститися «на первый случай» губернаторові (згадаймо, що в Новому Кодаку вже давно існувала канцелярія і не тільки вона). Чертков також планував у наступному році звести ще 3—4 будинки. Однак Потьомкін доповідав у сенат влітку 1778 р., що Катеринослав уже майже закінчено будувати і Черткову туди можна переводити губернське

---

[1] **Яворницький Д. І.** Історія запорізьких козаків. — Львів, 1990 — Т. 1. — С. 206—207.

[2] Днепропетровску — 200 лет. — С. 25.

правління з Більовської фортеці[1]. Та цей Катеринослав на Кільчені (старий Катеринослав, Катеринослав 1, Катеринослав Кільченський) згинув, не встигнувши народитися. Місце було обране вкрай невдало на мілкій Кільчені, біля боліт, тому царський уряд вирішив перенести губернський центр на нове місце й поставити його, «не мудрствуя лукаво», в зону реально існуючого міста Кодак, одночасно проголосивши закладення міста. Білі нитки імперської фальсифікації вилазять уже в указі Катерини II від 22 січня 1784 р. (за старим стилем) про переміщення Катеринослава на правий бік Дніпра: «Губернскому городу под названием Екатеринослав буть по лучшей удобности по правой стороне реки Днепра у Кайдака»[2]. Це «у Кайдака» означало козацьке поселення Половицю, де вже й церква запорозька стояла. Саме тут у 1787 р. й було закладено царицею Катериною II камінь для збудування величного Преображенського собору (фактично роботи по зведенню собору розпочалися набагато пізніше, і він був побудований аж у 1835 р.). Білі нитки фальсифікації видно із інших тогочасних документів, в тому числі й офіційних. Так, в описі Катеринославського (1784 р.) намісництва, котрий нині готує до друку запорізький історик А. В. Бойко, чітко говориться: «Екатеринославль — вновь учреждаемый город из местечка Новым Кодаком называемого на правом берегу Днепра против устья Самары лежащего»[3]. Не можна без посмішки реагувати на те неоковирне зазначення «город» (Катеринослав) та «местечко» (Новий Кодак). Французький мандрівник Жан-Анрі Мюнц, який побував у наших краях на початку 80-х років XVIII ст., пише у своєму щоденнику про Старий та Новий Кодаки і зовсім не згадує ні про який Катеринослав. У Старому Кодаку було як мінімум дві церкви до ліквідації Січі, у Новому — не менше одної (було аж семеро священиків), була церква і в Половиці, всі вони склали фонд культових споруд майбутнього Катеринослава, де з 1775 по 1800 р. не було збудовано жодної нової церкви. За статистичними даними 1793 р., у Катеринославі було 200 дворів та 882 душ обох статей[3], тобто, як бачимо, у вигляді Половиці — поселення, яке лежало між Кодаками, мало що змінилося. До речі, місцеве корінне

[1] Днепропетровску — 200 лет. — С. 28—29.

[2] Там само. — С. 35.

[3] Центральний державний військово-історичний архів Росії. — Ф. ВУА. — № 18723. — Арк. 2 зв.

населення дуже неохоче приймало нову назву міста, йменуючи його Кодаком чи Половицею, то царській адміністрації доводилося і силою змушувати до засвоєння нової назви міста. З'явилася в нові часи ще одна назва міста, яка, на жаль, честі йому не додала, а саме — Невінчана балка. Вона з'явилася через те, що заходами уряду до Половиці почали прибувати нові поселенці, переважно якісь волоцюги. Не стерпівши такого сусідства, колишні запорожці з Половиці перебралися в Михайлівку (нині — село Криничанського району) та Краснопілля (на північній околиці нинішнього Дніпропетровська).

Все вищесказане дає підстави стверджувати, що наше місто виникло у 1635 р., коли було збудовано фортецю Старий Кодак. Саме тут існував важливий центр оборони, освоєння та заселення краю, саме від Старого Кодака бере свій початок ряд населених пунктів, які пізніше стали районами сучасного Дніпропетровська.

У 1645 р. виникає Новий Кодак, який у першій половині XVIII ст. стає містом, центром Кодацької паланки Війська Запорозького, переймаючи таким чином естафету від Старого Кодака. У 80-х роках XVIII ст. царський уряд перейменовує комплекс поселень на чолі з Кодаками в м. Катеринослав, дещо зміщуючи центр головного губернського поселення, прив'язуючи його до поселення Половиця, котре знаходилося якраз між Старим та Новим Кодаками. Такі конштюки пророблялися царським урядом не вперше. Досить згадати перейменування Ак-Мечеті — другого після Бахчисарая міста в Кримському ханстві — в Сімферополь, турецького міста Хаджибей (до того — українського Коцюбіїва, вперше згадуваного ще у 1415 р.) в Одесу, щоб відкинути століття попередньої історії цих міст, не пов'язані з історією Росії, й штучно прив'язати «заснування» міст у Південній Україні до катеринінських часів і святкувати 200-річні ювілеї цих міст. Це було здійснено виключно з політичних міркувань. І не випадково прихильники імперських великодержавних поглядів з таким замилуванням і досі говорять про нібито цивілізаторську роль Катерини II та про так звану «Новоросію». Та з пісні слова не викинеш... Не викинеш і багатовікову історію українського (запорозького) козацтва, котре виникло на наших землях і освоювало та заселяло наш край задовго до появи на світ Катерини II і Петра I, і навіть Переяславської ради...

СТОРІНКИ З ІСТОРІЇ НАШОГО КРАЮ

ГАЙДАМАКА ІЗ КОДАКА

Хто не чув про оспіваних Тарасом Шевченком гайдамаків — героїв українського народу, борців проти іноземного панування у XVIII ст.? Та чи всі знають, що гайдамацький рух мав міцне коріння і у нашому козацькому краї?

Землі Війська Запорозького протягом століть були омріяним краєм свободи для всіх невдоволених кріпацьким ладом, для тих, хто не мирився з колонізаторами. В архівах зберігається безліч даних про втечі до нашого краю селян, міщан, представників інших станів. Особливо багата ця документація щодо XVIII ст. Без якихось труднощів їх може виявити навіть недосвідчений дослідник. Так, студент історичного факультету Дніпропетровського університету С. Ременяка у 1991 р., пишучи під керівництвом автора цих рядків курсову роботу, знайшов у Центральному державному історичному архіві України в Києві указ цариці Єлизавети, адресований київському генерал-губернаторові 1.XII. (10.XII) 1743 р. (ф. 51, оп. 3, №8555). Тут йдеться про те, що козак Келебердянської сотні Полтавського полку Григорій втік «в Койдак, состоящий за Днепром в ведомстве Запорожском. ...При том объявлено, что и другие козаки весной же в Койдак бежать намереваются». Занепокоєний цим уряд вимагав негайно послати грамоту з Києва до кошового отамана, щоб «запорожцы ...беглых малороссийских людей во об'явленной Кайдак отнюдь на жилье не принимали под опасением ея императорского величества гнева». Ось таке було, як бачимо, піклування про заселення краю.

Але втечі тривали, і втікачі, осівши тут, нерідко звідси нападали на російських поміщиків та польських панів, билися проти каральних військ. Саме звідси бере свій початок діяльність знаменитого гайдамацького ватажка Івана Подоляки. Він народився на початку 20-х років XVIII ст. у знаменитій Кропивній на Лівобереж-

ній Україні, що за часів Хмельницького була полковим містом, а останній очолював Филон Джеджелій. У Кропивній Подоляка виріс, навчився читати й писати, і ще зовсім малим (у 12 років) втік на Січ, котра тоді знаходилася при гирлі р. Підпільної. Вісім років Подоляка прожив тут, працюючи у запорожця Андрія Калниша, а потім пішов на свій хліб і зайнявся рибальством. Через три роки бачимо його вже у ранзі заступника осавула Федора Семака у Новому Кодаку. Проживши тут певний час, Подоляка вступив у конфлікт з кодацьким писарем Григорієм і тому мусив тікати в степ. Тут він прожив майже рік зі своїми товаришами Григорієм Лагоденком, Харьком Коркушком, Василем Волошиним та Василем Секвиним, вступаючи часом у боротьбу з ординцями. Після цього Подоляка опинився у Золотоверхому Михайлівському монастирі в Києві, а потім у Софійському соборі під покровительством священика Дем'яна. Зібравши тут зброю та боєприпаси, Подоляка та його однодумці — січовик Матвій, брати Антон та Данило Путяти з Білорусії та інші (всього півтора десятка) — перейшли тодішній кордон на Правобережній Україні і наробили багато лиха польській колоніальній адміністрації. Зокрема, тоді гайдамаки взяли Народичі на Житомирщині, Радомишль, відзначилися на Черкащині та Сіверщині.

У 1750 р. в ході тяжкого бою з польськими карателамя Подоляка був поранений у руку. Не встигли вони відпочити від кривавої борні, як підступили нові ворожі загони. Цього разу Подоляка зазнав поразки і поранений у груди та ногу мусив відступати. Невдовзі через зраду він був виданий карателям, котрі жорстоко катували його і, не дізнавшись нічого, стратили. Так загинув Іван Подоляка. Однак гайдамацький рух не припинився. Його кульмінація (Коліївщина 1768 р.) буде ще попереду, і саме тоді найвидатнішу роль відіграє знаменитий Максим Залізняк, який 15 років перед тим прожив у нашому краї, козакуючи...

СПРАВА З КОШОВОГО АРХІВУ

Рештки архіву Коша Запорозької Січі науковці намагалися видати ще у 20-х та 70-х роках, але через заборони цей задум не було реалізовано. Щоб показати, яке багатство міститься в кількох сотнях справ відпо-

відного фонду (№ 229) Центрального державного історичного архіву України у Києві, звернимося тільки до однієї з них (№ 18), у якій зберігається листування кошових та курінних отаманів з царським урядом та військовим командуванням російської армії.

Справа № 18 доносить до нас імена керівників Січі, кошових отаманів Григорія Федоровича (Лантуха), Данила Стефановича (1757 р.), Олексія Білицького (1760 р), військового судді Федора Сохацького, військового канцеляриста Остапа Малашевича, дядьківських курінних отаманів Остапа Чорного, Петра Горба, паланкових полковників Степана Чорного (кодацький), Івана Гордієнка, Хамули, Якова Гаркуші (самарські), Григорія Чухрая, Олексія Вербицького (кальміуські); самарського паланкового судді Павла Зеленського, осавула кальміуської паланки Сави Іванова та ін. Тут же натрапляємо на цікаву звістку про Андрія Мандрику, засновника Мандриківки (нині — район у Дніпропетровську). Цей Мандрика разом із козаком Матяшем згадується у 1754 р. як свідок по судовій справі й викликався до Старосамарського ретраншементу — укріплення в гирлі Самари.

Головне місце у справі займають документи про втікачів із землі Війська Запорозького, де подаються їхні імена, нерідко прикмети. Називаються імена Сергія Яценка, козака с. Бесідівки Смілянської сотні, Федора Віхтенка, Кирила Ратченка, Федора Попова та ін. Ось як характеризується С. Яценко: людина «росту великого, обличчя смагляве, волосся чорне, очі сірі, на ньому біла свита... полотняний пояс, чоботи черкаські чорні, шапка з білого сукна, обшита чорним смушком». Підпрапорщик Степан Письменний, який жив у сл. Верблюжці, втік 1760 р. зі своєю худобою до зимівника козака Литвинка на р. Саксагань. Василь Масловський втік до сл. Новоселиці (Самари, нині — Новомосковськ).

Наприкінці свого існування Січ все більше залежала від російського уряду, мусила миритися з царськими військами на своїх землях, російським урядовим гарнізоном навіть у самій Січі. Кіш мусив допомагати урядовим військам виловлювати втікачів. Драгун ландміліцейського полку Ф. Попов втік у 1755 р. до сл. Новоселиці, де жив у козака Трохима Щербини, потім у Кирила Прончі, козака Пашківського куреня, заробляв на життя пошиттям чобіт. 25 жовтня 1755 р. його було заарештовано й повернуто до полку. Гнат Рибін, драгун

Лівенського ландміліцейського полку втік у 1758 р. на землі Січі до зимівника козака Лисого, потім служив кухарем у самарському Пустинно-Миколаївському монастирі. Тут він був заарештований, повернутий до полку й жорстоко покараний шпіцрутенами. Є важливі звістки про дії втікачів у гайдамацьких загонах.

У зв'язку із втечами та іншими подіями згадуються деякі козацькі поселення. Це хутори й зимівники на Великому Лузі, Базавлуцькому Куті, Комишуватій балці, Вовчому байраці, урочищах Громоклії та Миловому, на річках — Дніпрі, Сурі, Саксагані, Московці, Черкасці, названо слободи Чечельник, Чечеліївка (чи не дніпропетровська Чечелівка?), Новоселиця та ін. Важливою є звістка про церкву св. Миколи в центрі Кальміуської паланки (на Донеччині). Згадуються у джерелах «запорозькі крамарі», поставки на Січ з «красных рыб белужих балык», спійманих в Азовському морі, тощо.

Невдовзі перші книги з правами архіву Коша Нової Запорозької Січі побачать світ, і ми зможемо краще уявити собі життя наших предків у козацькі часи.

ДВА ЧЕРВІНЦІ — ЗА ТВОРЦЯ

Відомий письменник Г. П. Данилевський (1829—1890), який часто бував у наших краях, записав у середині XIX ст. таку історію.

У травні 1787 р. Катерина II на своєму шляху з Петербурга до Криму зупинилася у Новому Кодаку. Тут вона зустрілася з місцевим жителем і зацікавилася розповіддю старого діда Грицька — учасника Полтавської битви 1709 р. А вислухавши, вирішила віддячити старому й запитала про його бажання. Дід попросив 20 карбованців, щоб викупити з рекрутчини свого внучатого племінника Володимира. Той покохав дівчину, але не зміг з нею одружитися через бідність. З горя він вирішив податися у солдати, найнявшись якраз за 20 крб., замість якогось міщанина. Старий розхвалював свого родича як освічену людину й здібного живописця. Цариця наказала зайнятися цією справою своєму канцлерові графу В. Безбородку, який був українського походження і не цурався його (за деякими гіпотезами, саме він був автором знаменитої «Історії Русів»). Канцлер швидко все владнав, а заступництво цариці відкрило

художнику двері. Це був знаменитий Володимир Лукич Боровиковський (1757—1825), який народився у Миргороді в українській старшинській сім'ї й був добре відомий як художник на Полтавщині, портретист й іконописець. Переїхавши до Петербурга, Боровиковський став удосконалюватися як портретист з 1787 р. під керівництвом ще одного видатного українського та російського художника Д. Левицького. У 1795 р. Боровиковський став академіком Академії художеств. Протягом свого життя художник створив близько 160 портретів, виконав іконостаси й розписи церков у Миргороді, Кибинцях, Романівці, Могилеві, Петербурзі тощо, його ім'я назавжди увійшло в історію світової культури... Новокодацький епізод є, очевидно, достовірним, особливо якщо згадати зв'язок Боровиковського з полтавським полковником Павлом Руденком, який мав землі у нашому краї. До речі, портрет Руденка й нині прикрашає зібрання Дніпропетровського художнього музею.

ГРИГОРІЙ — ПУСТЕЛЬНИК ОРІЛЬСЬКИЙ

Це сталося 1620 р. Четверо козаків, які займалися ловінням риби та дикого звіра (Севруки), зайшли, промишляючи, в ліси Поорілля. Тут вони заблукали й два дні безуспішно намагалися вийти на знайомий шлях. Вони вже почали знемірюватися у своїх силах, коли раптом побачили свіжопротоптану стежку. Йдучи нею, козаки вийшли до невеликого куреня, в якому була очевидною недавня присутність людини: димілася пічечка, влаштована на земляній підлозі, на столі стояв горщик із грушевим соком, були свіжі, сушені й варені груші, а також мед... Подумавши, що знайшли розбійницьке кубло, запорожці влаштували на злодіїв засідку по обидва боки хижі, приготувавши до бою мушкети. Через якийсь час вони побачили бородату, зарослу довгим волоссям людину, на якій був чернецький одяг, зроблений з лика. В руках незнайомець тримав сокиру. Наблизившись до куреня, він почув чужий людський дух і кинувся втікати. Запорожці, зрозумівши, що це чернець-пустельник, побігли за ним, присягаючись, що вони християни і нічого поганого ченцю не зроблять Той повірив і повернув до козаків. Переконавшись у тому, що вони говорять правду, він запросив їх до свого куреня, де пригостив грушами з медом. Увечері господар і гості стали на

молитву, причому пустельник просив козаків, щоб вони, молячись, не дивилися на нього. Один таки не втерпів і надзвичайно здивувався, побачивши, що пустельник стоїть у повітрі на висоті вище колін від землі і палко молиться. Після молитви всі лягли спати, але козак, що стояв на сторожі, побачив, як уночі пустельник вийшов з куреня і довго молився на лісовій галявині. На вранішній молитві всі козаки, очевидно, попереджені товаришем, могли побачити, як пустельник молиться, стоячи у повітрі. Поснідавши, всі вийшли з куреня. Ведучи запорожців на шлях, пустельник розпитував їх про Київ, Києво-Печерську лавру, Межигірський монастир у Києві, що був відомий своїми зв'язками з Січчю, врешті про печерського архімандрита Єлисея Плетинецького, який був печерським архімандритом у 1599—1624 рр. Останній прославився своєю подвижницькою діяльністю на благо Православної Церкви, книгодрукуванням. У свою чергу запорожці стали розпитувати пустельника. Той став неохоче відповідати. З цих відповідей козаки зрозуміли, що пустельника звуть Григорієм. Він був іноком Межигірського монастиря. Спокушений дияволом, согрішив, пізніше розкаявся, але серцем відчув, що цього каяття замало і тому покинув Київ, став пустельником у Орільській пущі... Так розмовляючи, Григорій вивів козаків на знайомий шлях, де й розпрощався з ними, попередньо благословивши. Запорожці прибули у рідне місто й не стали мовчати про свої пригоди. Внаслідок цього швидко утворився великий гурт ченців та богомольців, які прагнули дістати благословення від пустельника. Один з козаків повів паломників до Григорія, орієнтуючись на зроблені таємно від пустельника знаки на деревах. Він швидко знайшов курінь пустельника, але в ньому вже нікого не було. Відчуваючи прихід паломників, мирську суєту, Григорій покинув свій курінь і пішов далі від людей...

Через деякий час всі четверо козаків прибули до Києво-Печерської лаври й розповіли про Григорія місцевим ченцям. Ті у свою чергу дали про це знати архімандриту Києво-Печерської лаври, знаменитому Петру Могилі, видатному вченому, засновникові Києво-Могилянської Академії. У 1630 р. Петро Могила записав свідчення козаків у свій літопис, а вже ця пам'ятка донесла до наших часів оповідь про дивовижну сторінку з історії православ'я у нашому краї.

ЦАРИЧАНСЬКІ ЯРМАРКИ

Царичанка (від Сари-Су), що тюркською мовою означає «жовта вода», була заснована ще 1604 р., але цей благодатний край знаний чомусь дуже мало. Цікаво, що Царичанка з деякими навколишніми містечками й селами правобережного Поорілля не входила у другій половині XVII—XVIII ст. до земель Війська Запорозького, а підпорядковувалася Гетьманщині, була у складі Полтавського полку. Нещодавно були видруковані деякі документи XVIII ст., що проливають світло на історію Поорілля. Виявляється, що в 1734 р. у Полтавському полку було 15 сотень, з яких дві знаходилися на території нашого краю: Царичанська та Китайгородська, очолювані сотниками. Ними були, очевидно, у Царичанській сотні Яків Жаданенко та Йосип Бабанський, а в Китайгородській — Нечипір Лохвицький. У 1756 р. до складу Полтавського полку входила також Нехворощанська сотня, землі якої частково заходили у наш край, а також Старосамарська та Орловська сотні, котрі тимчасово виникли на споконвічних запорозьких землях. У документі під цим же роком вказано також про ярмарки й торги, що відбувалися на території Гетьманщини. Так, у знаменитих гоголівських Сорочинцях, які тоді належали до Миргородського полку, було аж п'ять ярмарків на рік та ще й торги щопонеділка й щоп'ятниці.

А що ж у наших сотнях? Невже тільки до сусідів їздили торгувати? Ні. У двох з п'яти сотень нашого краю, не враховуючи запорозьких міст, проводилися свої ярмарки. Їхні строки були затверджені за поданням полтавського полковника самим гетьманом Кирилом Розумовським 22(11) жовтня 1753 р. — 24 червня та 26 жовтня (за старим стилем). У Нехворощанській сотні був один ярмарок: 6 серпня у день Преображення Господнього. Нарешті, у самій Царичанці проводилося щорічно два ярмарки: 29 липня на день св. апостолів Петра й Павла та 1 вересня на день св. Симеона Столпника. Перечитуєш документи й мимоволі замислюєшся: а скільки ж нині ярмарків у Царичанці? Чи не відновити цю давню добру традицію?

КУР'ЄР З ЦАРИЧАНКИ

У 1735—1739 рр. Україна знову стала театром чергової російсько-турецької війни, яка закінчилася безрезультатно. У 1737 р. татаро-ногайський загін вчинив набіг на хутір Протовч біля Царичанки. У полон потрапило чимало місцевих жителів, в тому числі й Яким Приходченко — козацький син, уродженець Царичанки.

Орда погнала бранців до Криму, де Приходченка продали у Стамбул туркові, а той пізніше продав його іншому рабовласникові на береги Дарданелл. Тільки 1748 р., через одинадцять років, Приходченкові вдалося визволитися з неволі. За цей час він додав до рідної української мови знання турецької, арабської та грецької, не кажучи про церковно-слов'янську та російську. Завдяки цьому Приходченку вдалося стати на службу в російській дипломатичній місії у Стамбулі при послах Неплюєві, а по смерті останнього — при Обрескові.

У липні 1752 р. Приходченка разом з Іваном Козловим відправили до Києва. Там його було зараховано до штату дипломатичних кур'єрів (товмачів), з допомогою яких здійснювалися зв'язки між Києвом та Стамбулом. Товмачі возили дипломатичну пошту, супроводжували офіційних осіб, охоронців посольства. На жаль, подальших відомостей про долю нашого земляка поки що не виявлено. Але сподіваємося, що це триватиме недовго.

КОЗАКИ ПОСЕЛЯЮТЬ ВОЛОХІВ, АБО Ж ПОЧАТОК СЕЛА ВОЛОСЬКОГО

На правому боці Дніпра, за 30 км від обласного центру знаходиться село Волоське. В «Історії міст і сіл України», у томі, де йдеться про нашу область, знаходимо тільки один лаконічний рядочок: «Село засноване у 1769 році». А про його заснування, а також Волоських хуторів (нині — Новоолександрівка на р. Сурі під Дніпропетровськом) писали свого часу відомі українські історики А. Скальковський, Д. Яворницький, архієпископ Феодосій (Макаревський). Вдалося й нам знайти деякі архівні документи на цю тему.

Розташоване Волоське у легендарних місцях. Тут ревіли дніпрові пороги (Сурський та Лоханський), знаходилася знаменита скеля Богатир, а біля південної околиці, де село межує зі своєю фактично філією — Майоркою (з цього села, до речі, походить рід автора цих рядків по материнській лінії), була легендарна Змієва печера, з якою пов'язані перекази про один з подвигів героя давньогрецької міфології — Геракла, про походження від Геракла й жінки-змії скіфів, врешті про Змія-Горинича та його дочку... На цих землях люди оселялися з первісних часів, про що свідчать численні археологічні пам'ятки. Ці благословенні місця дуже цінувалися запорожцями, і ще 1539 р. вони відстоювали їх від королівських урядовців.

Власне кажучи, Волоське виникло за таких обставин. У 1768 р. почалася російсько-турецька війна, що продовжувалася шість років. У ній брали участь й запорозькі козаки, які громили ворога на суші й на морі. У 1769—1770 рр. козацький флот під командуванням Данила Третяка воював під турецькими фортецями Очаковом та Кінбурном. У ході однієї операції у жовтні 1770 р. запорожці захопили обози кримського хана Крим-Гірея. Разом з багатою здобиччю до рук козаків потрапив і ординський ясир; одна група з 673 волохів, тобто молдаван, яких ординці полонили під тодішньою столицею Молдавії — Яссами; друга — понад сотню євреїв з м. Янова та деяких інших міст Правобережної Ук-

раїни. Згідно з козацьким звичаєм полонених було переправлено курінним отаманом Максимом Ротом до Старого Кодака (волохів) та Нового Кодака (євреїв). Тут до волохів долучилися ще 1300 їхніх земляків, визволених запорожцями з ординського полону під Очаковом. Через певний час євреїв звільнили за викуп, а волохам було дозволено Кошем Війська Запорозького оселитися на його землях або ж у колишній Гетьманщині. Переважна більшість волохів вирішила поселитися під Старим Кодаком, котрий у той час за документами продовжує іменуватися містом.

Отже, волохи (молдавани) поселилися на берегах Дніпра та Сури під нашим містом не з волі Катерини II чи Потьомкіна, як тенденційно стверджує дехто, а з волі та ініціативи Коша Запорозької Січі. Ні цариця, ні її фаворит не мають до заснування Волоського та Волоських хуторів ніякого відношення. До волохів поступово стали підселятися запорожці, які жили поблизу на своїх хуторах та зимівниках, особливо після ліквідації Січі та примусового згону царською адміністрацією козаків з хуторів у села та міста. Згідно з даними ревізії 1776 р., у Волоському були 221 двір та 23 бездвірних хат, саме тільки доросле населення складало 1264 душі, а це майже вдвічі більше, ніж сучасне населення Волоського. Духовним провідником села був старий молдавський священик Ісак Биц, який виконував свої обов'язки, не зважаючи на відсутність у Волоському церкви. Волохи користувалися церквою св. архістратига Михайла, що знаходилася у Старому Кодаку. Трьох старокодацьких священиків (Тимофій, Вукол, Стефан) вже не вистачало, і тому був висвячений у Гамаліївському монастирі на Чернігівщині старокодацький диякон Василь Чухрай. На місце ж Чухрая за рекомендацією Коша був поставлений запорожець Павло Порошенко. З ініціативи Бица, ще коли існувала Січ, було вирішено розпочати будівництво у Волоському власної церкви Преображення Господнього. Кіш дав для цього дубовий та сосновий ліс у Романківській пущі (Романкове нині знаходиться в межах сучасного Дніпродзержинська). Биц не встиг закінчити своєї справи, померши 29 листопада 1776 р. Після його смерті волоський отаман Кирило Дамаскин, титар Василь Памфилович, представники сільської громади (Матвій Дринець, Василь Цупан, Кирило Бутан) знову поставили питання про будівництво церкви у Волоському й просили висвятити на її священика

диякона-запорожця Павла Порошенка. Це було виконано. Церква Преображення була збудована наприкінці 1778 р., а 14 лютого 1780 р. висвячена. Тоді ж у ній почалася служба Божа. На жаль, наприкінці 20-х років під час походу войовничого безбожництва по Україні церкву було закрито й зруйновано, а 1932 р. її рештки затопили води Дніпра, перекритого Дніпрельстаном...

Волохи ідеально вписалися в життя нашого козацького краю, і за всю історію їхніх поселень на запорозьких землях не було жодного українсько-молдавського конфлікту на міжнаціональному грунті. Вони поступово прийняли українську мову, звичаї, зберігши, однак, і свою мову аж до останнього часу, чимало своєрідних рис у своїх матеріальній та духовній культурі. Цей синтез української та молдавської культур вражав і викликав захоплення відомих дослідників — історика Д. Яворницького, етнографа В. Бабенка та ін.

За два сторіччя з гаком свого існування Волоське та Волоські хутори (Новоолександрівка) дали Україні чимало поколінь чесних трударів-хліборобів, чудових ремісників, які особливо уславилися різьбленням по дереву, діячів культури й науки. І нині у Волоському живе чимало сімей безпосередніх нащадків молдавських першопоселенців (Дамаскини, Муштяни і т. д., і т. п.), й нині можна почути від старих людей молдавську мову, помилуватися оригінальною вишивкою... Але зберегти тут багаті традиції все складніше: Волоське та Майорка, не кажучи про Новоолександрівку, на очах змінюють своє обличчя під навалою дач-палаців ненайбіднішої частини населення Дніпропетровська; з'явились тут навіть і китайські заробітчани... Та, попри все, Волоське та Волоські хутори (Новоолександрівка) з оптимізмом зустріли у 1995 р. свій 225-річний ювілей. І хай цей невеличкий нарис буде ювілейним подарунком землякам!

ДОДАТКИ

№ 1

З ПЕРЕКАЗІВ НАШОГО КРАЮ

Могила Сторожова

«У старовину часто бували ворожі набіги. Стоїть, було, козак із віхою на Сторожевій могилі (південніше фортеці у Старому Кодаці) й дивиться навкруг, бо з неї видно скрізь. А як забачить, що йде орда, то він віху об землю — і тікає в Кайдацьку фортецю.

Люди було в степу все поглядають на віху. Побачать, було, що віхи немає — та втікають і собі у фортецю. Віху ту далеко було видно, бо й віха висока й могила висока».

Кривий Ріг

«Був собі кривий козак на прізвище Ріг. І мав він шинок на Кодацькій дорозі, що йшла аж у саму Січ. Там є могила, що зветься Баба. То кожний подорожній, було, іде та й повертає у шинок до кривого козака Рога. Кажуть, було: «Чи ще далеко нам їхати?» — «Та їдьмо аж до кривого Рога, а там щось перекусимо та й спочинемо». То згодом і все поселення, яке з'явилося на цьому місці, назвали Кривим Рогом».

Веселі Терни

«Після того як Богдан Хмельницький розбив польську шляхту під Жовтими Водами, то козаки відпочивали в нашій балці; а вона була вся заросла тернами. Стояла тут і корчма. То козаки й назвали цю місцевість Веселими Тернами. А потім і поселення, що з'явилося на цьому місці, назвали Веселими Тернами (тепер село Криворізького району Дніпропетровської області).

Село Спаське

«Тут колись запорожці жили. Це ж од них і село завелось. Тут з давніх-давен християни все від татар ховались. Як набіжить орда, то християни і спасаються тут саме від неї. Ото воно Спаським і прозвалось (тепер село Новомосковського району Дніпропетровської області).

Де в Бога взялись запорожці та давай орду кишкать, давай кишкать та зігнали аж у Крим, там вона й зосталась. Отож тоді запорожці й церкву тут поставили. Вона збудована так, як і самарська: уся в тиблях (дерев'яний цвях, кілочок), без гвіздків. Там же, за Спаським, вони й городок поставили, а тут, біля могил, і жили вони: Заліпи, Ткачі, Мирони, Богомази. Старий Богомаз як умер, то його поховали на могилі. Отож і знаходять тут люди всячину запорозьку: і залізяччя, і пістолі, і стволи, й кулі».

Могила Настина*

«На цій могилі жила дівка Настя.

Вона держала в себе ватагу козаків, а ніхто того не знав, що вона дівка. Кажуть, у неї вусики маленькі були, то й приймали її за свого брата. І кілька років правила вона за козака. А як умерла, то тоді тільки й дізналися, що вона дівка».

Камінь Сідлач

«Недалеко від села Кам'янки, що вище Кодака, на Дніпрі є камінь Сідлач, з яким пов'язана така лоцманська легенда.

У минулі роки жодна кам'янська дівчина не могла вийти заміж, не довівши своєї спритності й хоробрості. Дійшовши заміжнього віку, дівчина мусила увечері сісти в човен-душогубку, припливти до Сідлача й переночувати тут.

Камінь цей знаходиться поблизу порога і тут, перед водопадом, уже починається сильна течія. Хоча тутешні люди з дитинства звикають до плавання на душогубці, однак молодій дівчині треба мати неабияку відвагу, щоб виконати такий звичай».

Острів Таволжаний
(уривок)

«Тут, де Смольща і на Таволжаному острові, жили все запорожці. Старі люди, було, розказують, що спершу козаки жили не так, як ми, а все хуторами. Розкіш була велика!..»

Острів Гавиний
(уривок)

«Запорожці прозвали острів Гавиним, і ми звемо так..

Що ж, привілля було велике!.. Запорожці хоч і жили тут, вони, кажуть, не дуже ганялись за звіром: риби доволі, качок — теж...»

---

* Настина могила стоїть поблизу с. Котовки Магдалинівського району Дніпропетровської області.

Острів Лантухівський
(уривок)

«Нижче порога Лишнього лежить великий заліснений острів Лантухівський. Тут, кажуть, був рибальський кіш запорожця Лантуха, а по ньому дано й прозвисько острову..»

Острів Кухарський
(уривок)

«На цьому острові, як і на Хортицькому, жило, кажуть, стільки запорожців, що аж земля стогнала. Як зігнала їх Катерина на Кубань, то на ньому зостались одні старі діди — козацькі рибалки.

Старі люди колись, було, згадують запорожців Качкарю, Бабака, Венгера, Майбороду і багатьох інших, що доживали віку на Кухарському.

Качкаря жив у лощині, що від Гавиного острова. Від того й урочище зветься Качкариним. У діда, кажуть, багато було худоби всякої і бджоли. Кишло, де була його хата, і тепер знать.

Козак Паламар жив проти балки Лишньої — й урочище звемо Паламаревим.

Річище, що тече поміж Кухарським островом і слободою Андріївкою, за запорожців звалось Явтух-річкою. Воно було мале і, кажуть, улітку козаки переганяли табуни коней і скотину прямо вбрід. Потім якоюсь великою водою розмило його — стала глибша велика й скрізь бистрина та каміння».

№ 2

Уривки з літописного твору (1654 р.) італійського автора, секретаря короля Яна Казимира Ієроніма Піночі, що стосуються козацтва.

Про козацьку натуру

Козак з натури є витривалий до всіляких труднощів, проти яких доведе (свого) силою у военних справах. Але треба, щоб він був забризканий кров'ю і мав надію розжитися здобиччю. Так було під Хотином 1621 р., коли кільканадцять тисяч козаків проповзли повз турецьку сторожу й вирізали вночі 10 тисяч турків і все, що в них було, собі забрали. А того було немало, бо турок звичайно бере з собою на війну значну частину своїх достатків. Навпаки ж сталося у Москві, бо одного разу наказали їм штурмувати певний замок, де засів Прозоровський. Тоді ворог вчинив стрілянину, потім вдарив картеччю(?) з мурів, якою поранив й побив їх. Вони залишили там своїх вбитими з 2000, а назавтра вже не хотіли знову штурмувати, а вночі маса їх втекла.

Про козацькі достатки

Вони мають великі прибутки від рибальства, чим дуже займаються, бо сидять на дніпрових берегах і коло порогів мають великі рибальські промисли. Ось яку рибу вони звичайно ловлять. Це осетри, білуги, соми, коропи, а інших менших не беруть, а викидають назад у воду, якщо їм такі трапляються. На тих місцях, де ловлять рибу, вони й сушать її, нарізавши спочатку рибу на паси, або ж засолюють з попелом дерев, спаленим на кшталт поташу. Рибу продають і на місці, і мажами по 500—600 везуть до Львова, де збувають їх по 4 золотих. Там продають і волів, а купують собі однокінного воза, на якому й повертаються додому.

Ловлять осетрів й іншу велику рибу в той час, коли вона розмножується. Коли до пастки трапляє самка, то за нею туди потрапляє й цілий рій самців, тиснучи туди один одного. Інколи проходять через пороги (козаки) й беруть рибу на низу. Тоді козаки б'ють рибу залізною острогою, дротиком(?), прив'язаним на тонкому ланцюжку або міцною вірьовкою. Риба, відчувши поранення, швидко пливе, а козак попускає ланцюг. Скоро риба втрачає сили й спливає черевом догори. Тоді козак помалу тягне її до берега. Мають також великі прибутки з ягнят, але мусять везти їх до річок, котрі впадають до Вісли, як-от до Бугу і т. д., а це чинять. взимку. Мають вони грубі гроші з овець, рогатого бидла, з млинів, взагалі з усього того, що дає та розкішна земля, особливо з селітри, копаючи яку, знаходили скарби на Брацлавщині.

Про сіль

Козаки мають сіль з Русі і з Молдавії, і аж з Кодака, фортеці, котра є з цього боку порогів. За Кодаком вживають сіль, яку здобувають на одному озері за Очаковом праворуч. Цю сіль хвилі викидають на берег купами. Але за неї треба битися з татарами, які теж заради цієї солі з'їжджаються з тих полів, де знаходяться. У 1650 р. ця сіль пропала й не збиралася, як перед тим, через що козаки дуже терпіли від цього й пухли, бо дуже вже звикли солоно їсти. З Русі ж не могли її мати чи з Молдавії, бо ані Василь, господар, ані цей новий (господар) не дозволили її вивозити. Русь у ті часи, коли було спокійно, мала великі заробітки, возячи сіль до козаків, бо кожна штука (солі), яка продається на соляних розробках за 7 чи 8 грошей, перепродавалася за півторак. Мажа солі, тобто така велика кількість солі, що її може потягти (возом) тільки четверо волів, виходила їм вартістю у понад дві тисячі золотих. Це давало великий зиск, особливо й тому, що грошей (купці) не брали, а брали волів, котрими везли до Львова сушену рибу, ягнят і т. д. і на тому вдруге заробляли.

Про пороги

Пороги — це великі скелі на Дніпрі. Через деякі з них — нижчі — вода тече, інші стирчать угору, і ріка рине водоспадом, а по ній козаки спускаються на Низ чайками або суднами, щоправда, ризикуючи життям, бо кораблі часто розбиваються, а люди тонуть.

Про козацькі уряди

«Уряди козацькі такі: гетьман Війська Запорозького, гетьман наказний або ж гетьман польний; генеральний осавул, тобто обозний; військовий писар; гарматний; чотири осавули; полковники; отамани; судді кожного полку; сотники; десятники.

Така є старшина у козаків, але жоден не може до неї увійти, якщо не був (у поході) на Чорному морі. Ці полки несуть сторожу при укріпленнях(?) за порогами, (змінюючися) кожні чверть року».

Про козацькі полки

«Козаки мали свої полки у Київському та Брацлавському воєводствах, біля яких і селилися. Там їх бувало по 6 тисяч козаків, а були такі полки:

У Київському воєводстві: у Києві, Переяславі, Чернігові, Корсуні, Черкасах, Білій Церкві, Фастові, Крилові, Каневі.

У Брацлавському воєводстві: в Брацлаві. Це козацькі полки Речі Посполитої. У цьому воєводстві був також Уманський полк пана Калиновського. В конфесатах (протоколі допиту) Леська Михайленка 29 серпня 1654 р. названо ще два полки: Ніжинський і Чернігівський, котрих у наведеному списку немає.

Фортецею козацькою був Трахтемирів, даний їм королем Стефаном Баторієм, де мають свою резиденцію їхні гетьмани. Тут свої привілеї й хоругви, котрі дістали в різний час від польських королів, а також частину воєнних скарбів. Цей Трахтемирів лежить над Дніпром...»

№ 3

Уривки із спогадів Богуслава Маскевича

В середу (9 жовтня 1647 р. — **Ю. М.**) над Оріллю. Переправилися через неї вбрід, як і через Ворсклу.

На цьому нічлігу наказав князь (З. Вишневецький — **Ю. М.**) на дубі, котрий один тільки височів біля князівського памету, вирізати глибоко свій герб з літерами й насипати коло нього могилу для знаку. Там же над Дніпром по праву руку від нас, коли ми йшли (на південь), було видно замочок Арцишевського, що був тільки один у полі.

У неділю ми прийшли до Кодака, власне не до нього самого, але стали за милі від нього у межиріччі між Самарою й Дніпром. Коли прийшли, то князь наказав тричі вистрілити з гармат, даючи залп — салют кодацькому губернаторові, котрий вже був перестережений про присутність (тут) князя. Цей губернатор, якийсь Гродзицький, взаємністю відповів у Кодаку, кілька разів вистрілявши з гармат на Кодаку для князя.

Розташування місця й табору в той час під Кодаком, так як бачиш.

Князь, переночувавши у таборі, назавтра наказав їхати байдаком до Кодака, взявши з собою свою козацьку хоругву, в якій був поручником п. Курош. Там губернатор кодацький Гродзицький, з почестями прийнявши князя, запросив випити угорського вина, хоч це було у відкритих полях далеко від волості. І я там був разом з іншими.

Сам князь у цю ніч, залишивши біля себе кількох з молоді, заночував у замку, дехто у слобідці тут же біля замку, а деякі повернулися до табору.

Всілякі тут, а особливо в замку, де постійно знаходиться 600 душ доброго люду, котрим татари при їх обороні нічого не могли б вчинити, хоч би й у 100 тисяч і більше наступали. Перед заходом сонця вибивали на барабані сигнал і завжди зачиняли браму. Після зачинення брами вже нікого не випускали з замка й не впускали до замку, хоч би й у найважливішій справі. А ті люди, котрі там залишалися, думаю, всі з вогнепальною зброєю, виставляли значну сторожу. Вал був таким високим, що ледве можна було бачити верх замкового будинку. У пана капітана була та повинність, щоб кожного року на лікоть підсипав вали навколо замку. Під валом є глибокий рів, а в самому замку повно було маленьких халупок-мазанок (в деякі доводилося рачки лізти). В цих мазанках жили різні ремісники. Біля валу постійно працювали полонені татари. При обході навколо сторожі вночі (то нікого, ба, й самого губернатора) не підпускали до себе ті, хто вартував, а і приклавшись до мушкету, питали пароль німецьким способом, а йому треба було відповідати те, що було паролем. У слободці під замком було з 60 будинків, у котрих мешкали прийшлі люди. Землю тут не обробляли через ординську небезпеку, а якщо хто й обробляв, то небагато й обережно. Але дуже добре було їм з рибою, а збіжжя їм підвозили байдаками з Києва та інших волостей. Київський полк є вільний від (жовнірських) постоїв з тією умовою, що він дає провіант Кодаку. Над самим Дніпром був базар, де продавали ремені й інші дрібниці.

За півмилі від Кодака стояла висока вежа, з котрої було видно на вісім миль довкола. На цій вежі стояла постійна сторожа: людей з вогнепальною зброєю 100 і кінних 10. Якщо сторожа на цій вежі

бачила здалеку якихось людей і не могла зрозуміти, хто вони, то зразу ж кіннотника або двох посилали на роз'їзд по «язика».

Назавтра, у понеділок (15 жовтня. — **Ю. М.**) приплив князь на байдаку до табору, у вівторок, взявши з собою з три тисячі кінноти, рушив у поля до Молочних Вод, поглядаючи над Дніпром спеціально пороги, котрих є дванадцять:

1. Кодак, на котрому стоїть Кодацький замок; 2. Сурський. 3. Лоханський. 4. Воронова Забора. 5. Княжий 6. Стрільчий. 7. Ненаситець. 8. Будило. 9. Звонецький. 10. Таволжаний. 11. Кичкасівський. 12. Вільний. Ці всі пороги стоять упоперек Дніпра на кшталт якогось порогу, через що й називаються порогами, але швидше на кшталт греблі, хоч і не можна по них ходити. З води добре видно скелі, однак вода швидко плине, вибивається над порогами. Одні пороги стоять у кілька рядів один коло одного, другі ж як одна гребля. Отож козаки, коли ходили на море човнами, сходили на берег далеко перед порогом й сушею біля порогів протягували свої човни й знов спускали їх на воду. А припливши до другого порогу, також по суші тягнули (човни), як і коло першого. Це вони мусили робити біля всіх 12 порогів, також і коли пливли назад. Між всіма цими порогами найгіршим є Ненаситець, котрий іде як сім гребель, а коли козаки тягли сушею свої човни, то завжди чи туди, чи сюди йдучи, то з них принаймні один, якщо не більше мусив затонути; через це й названо поріг Ненаситцем. Про долання інших порогів я промину через брак часу. За останнім порогом, тобто Вільним, приблизно на відстані в кілька наших миль, є один острів завширшки з пів-Дніпра, на милю в довжину, на котрому росте великий дубовий ліс...

Я там над Таванським порогом залишився нарізати таволги й трохи відстав од війська. Нарізавши, я скочив на коня, а той потрапив передніми ногами у лисячу яму між скелями. Я втримався на коні, але шабля, котру я мав при боці, вилетіла з піхов, коли я занадто перехилився під час тієї нещасливої пригоди. Я не помітив цього, поскакав далі, розгнівавшися на коня, що мене підвів, а потім не скоро зауважив, що немає шаблі. Я повернувся назад і шукав її, але ніяк не міг її знайти. Слуги не мав при собі, бо залишив його у Кодаку. Насилу я позичив на два дні шаблю у одного драгуна, за що мусив дати таляр, щоб тебе кат взяв, але соромно мені було без шаблі. Потім, прийшовши під Кодак, я взяв у слуги шаблю на певний час.

Ми повернулися з Запорожжя у неділю, перейшли Самару вбрід, а затрималися там на шість днів. Назавтра я поїхав до Кодаку з паном Закревським, чигиринським полковником, там же ми й заночували. Назавтра, у вівторок, князь на світанку давши тричі салют з гармат, рушив додому. Ми з паном Закревським, сівши у човен, хоч і хвилі були на Дніпрі, попливли до місця табору, але

там уже нікого не застали, тільки прив'язаних до дуба коней мого й пана Закревського. А на цьому дубі князь наказав вирізати свій герб й насипати коло дуба могилу. Якби не догадалися слуги прив'язати коней до дуба, ми мусили б пішки мандрувати за військом, котре ми, хоч і на конях їхали, насилу наздогнали вночі... Тоді гадів була величезна кількість, особливо на погорілих полях, бо всі поля згоріли й земля була чорна, наче сажа, але там однак трава була товста, не вся вигоріла з корінням. А ті гади були дуже злі на наших коней, бо їх кусали в ноги. Нам прийшлося обмотувати шкурами кінські ноги, а ми тоді мусили постійно кочувати над Дніпром заради трави, котра на мокрих місцях не згоріла. Між різним гаддям, як-от вужами, гадюками, жовтобрюхами ми натрапили на полоза такого завтовшки, ніби людська рука між ліктем і долонею, й такого довгого, ніби спис, вважай. Про нього кажуть, що він, як почує самотнього вершника, хоч би як швидко той не їхав, дожене, обкрутиться навколо коня й людини й зразу йому горло, як шилом, проб'є. Він є як шило з обох боків, очей нема, а морда дуже мала. Цього полоза знайшовши, волоська хоругов п. Олександра Замойського, стражника, порубала на шматки. І коли ми пізніше підійшли, то кожен кавалок полоза, вже відрубаний, так здригався, наче живий гад. Багато інших гадів було. Зайців, куріпок, сарн тощо незліченна кількість, але особливо нам набридли куріпки. Коли ми ставали, то слуги виходили косити траву з косами й полохали куріпок зграї. Ці налякані дурні бестійки летіли через табір й ховалися чи під возом, чи в наметі, чи курені й тоді брав їх кожен під своїм возом» (Pamieniki Maskiewiczow. Wroclaw, 1961, S. 231—236.).

№ 4

1648, жовтня 1, — Умови, на котрих польський гарнізон під командою полковника Криштофа Гродзецького здав Кодак українському війську.

Пункти обложених у Кодаку:

1. Озброєння, котре залишається в Кодаку, тобто 6 бронзових гармат і 7 залізних, якщо Господь Бог дасть угоду з Військом Запорозьким, щоб була використана згідно з бажанням й. к. м., п. н.* милостивого

2. Щоб ми з розгорнутими прапорами, з барабанами, з запаленими гнотами й з усім нашим звичайним озброєнням виходили.

3. Аби весь ясир, котрий Господь Бог звільнив чи з татарської неволі, чи якої іншої, а особливо п. Стефан Чарнецький, вільно виходив з нами, як і ми самі.

---

* Тобто: «його королівської милості, пана нашого».

4. Коли б у цей час будь-звідки до нас приходили з повідомленням, то щоб зразу ж були пропущені.

5. Щоб нас сам й. м. п.* Максим Нестеренко, присланий (сюди) полковник з волі п. гетьмана Хмельницького й всього Війська й. к. м. Запорозького, а також п. Прокіп Шумейко й п. Яцько Вовченко, також полковники, всі сотники, осавули, й вся чернь на євангелії перед полковники, всі мотники, осавули, отамани й вся чернь на євангелії перед розп'яттям, у присутності попа, кожен окремо присягнув на дотримання всіх кондицій згідно з текстом присяги, переданим нами.

6. Щоб сам п. Максим Нестеренко всіх нас, почавши від й. м. п. губернатора і аж до найменшого з нас, у доброму здоров'ї і з усіма нашими худобами привів нас на безпечне місце, нікуди від нас не від'їжджаючи.

7. Щоб тіло славної пам'яті й. м. п. Стефана Потоцького, старости Деражнянського, було привезено до Києва до отців домініканців.

8. Щоб тіла всіх померлих, які тут поховані, були залишені у спокої, а якщо потім хтось захотів би знайти тут тіло свого родича, то йому це має бути дозволено.

9. Щоб ксьондзи, котрі знаходяться при нас, виходили безпечно зі своїми пожитками.

10. Якщо на тому боці нам доведеться плисти Дніпром, то щоб нам приготували байдаки(??), й помагали на переправах(??).

11. Щоб нас п. Максим Нестеренко від всяких військ, чи запорозьких, чи татарських, чи луговників, які збиралися в купу, також свавільних людей захищав авторитетом гетьманським і всього Війська й. к. м. Запорозького.

12. Після того, як ми виконаємо присягу пп. полковникам, котрі є над цим військом у цей час, щоб нам дали тиждень для підготовки в путь.

13. Щоб п. Максим Нестеренко подбав про провіант для нас.

14. Всі коні, котрі були у нас забрані під час переговорів, щоб були повернені (нам).

15. Щоб п. Максим Нестеренко, полковник, відправив полки п. Шумейка й п. Вовченка, а сам залишився при нас тільки з 200 душами.

16. Щоб п. Нестеренко дав нам у заклад чотири душі з (козацької) старшини, котрих ми самі виберемо.

(Ягелонська бібліотека у Кракові. Відділ рукописів — Арк. 35—90. — Копія. Даний документ опублікований за іншим списком, котрий має деякі розходження з наведеним вище у зб.: Документы об Освободительной войне украинского народа 1648—1654 гг. — Киев, 1965. — № 54).

* Тобто: «його милість пан».

№ 5

1648, жовтня 1. — Кодак. — Присяга полковника М. Нестеренка на дотримування умов капітуляції польським гарнізоном фортеці Кодак.

«Присяга козацька.

Я, Максим Нестеренко, полковник Війська й. к. м. Запорозького, будучи посланий від імені п. гетьмана Хмельницького і всього Війська й. к. м. Запорозького під Кодак, щоб повернути його до давньої диспозиції Війська, (зобов'язуюсь) безпечно довести на місце (належне) як самого й. м. п. Криштофа Гродзицького, губернатора, так і п. Юзефа Лонченського, майора, Чарнецького, п. Станіслава Конецпольського, капітанів, панів поручників, хорунжих, офіцерів і всіх жовнірів аж до найменшої душі цілком здоровими, з усім їхнім майном.

Отже, виконуючи волю й. к. м. п. гетьмана Хмельницького і всього Війська й. к. м. Запорозького, присягаюся Господу Всемогутньому, єдиному в Троїці як словом, так і серцем, що всіх згаданих людей безпечно й цілком здоровими, з усім їхнім майном привести на місце. Беру їх на совість, як свою власну, так і п гетьмана і всього Війська й. к. м. Запорозького, й під присягою обіцяю обороняти їх як від наших, так і татарських, дуговників, селян і всяких свавільних куп, нікуди від них не віддаляючись, доки самі (вони) не подякують за компанію й задовольнимо всім умовленим пунктам.

А якби я мав фальшиво й несправедливо присягати, нехай на мене Господь Бог і на все Військо й. к. м. Запорозьке всі біди від Старого аж до Нового Заповіту допустить, нехай лідо мною і під всіми провалиться земля. Врешті нехай мене Господь Бог покарає, мою дружину й дітей, аж до третього коліна, а душу мою пошле на вічне терпіння. Так поможи ж мені, Боже, невинна кров Христа, Господа й Спасителя нашого, пречиста Богородице і всі святі, і євангеліє, на котрому присягаюся. Таким же чином й інші полковники, потім сотники, осавули, отамани й вся чернь присягли.

(Ягелонська бібліотека в Кракові. Відділ рукописів. — № 90. — Арк. 35. — Копія. Даний документ публікувався за іншими, дещо відмінним списком у зб.: Документи об Освободительной войне украинского народа 1648—1654 гг. — К., 1965. — № 55).

1688. — **Уривок з літопису Самійла Величка про збудування Новобогородицької фортеці.**

«...Гетьман (Мазепа. — **Ю. М.**) тоді, виконуючи той монарший указ, розіслав зараз у всі полки свого рейменту універсальні розпорядження, щоб старшина і всі козаки прибиралися у такий похід на п'ять місяців. Як тільки настала після зимових невчасів весна

з красними квітами й травопасами для худоби, то й гетьман з усім малоросійським військом рушив з домів на знамірене й визначене діло. Рушив у той-таки похід з невеликою частиною свого московського війська також ближній окольничий і севський воєвода Леонтій Романович Неплюєв і, прибувши без перепон на вказане місце, заклали вони в гирлі річки Самари, що впадає в Дніпро, одначе віддалік від Дніпра, знамените місто, й нарекли його Новобогородицький град. Його будувало впродовж цілого тодішнього літа за розпорядженням та наглядом інженера-німця, присланого з Москви, саме козацьке військо і, як вважалося, зробили все, і міцно фортифікувало, а військо Неплюєва те місто не будувало. В майбутні роки це місто з церквами й будинками було добудоване остаточно, і то малоросійськими людьми, які прийшли сюди для мешкання. І відтоді за монаршим указом почали там жити позмінно московські воєводи з піхотним військом і почали там лишати склади хлібних запасів, всіляких військових речей та тяжарів, і було так впродовж 23 літ, аж до остаточного розорення того міста, що сталося у 1711 році. В те місто щоліта відпроваджувалися малоросійськими підводами численні государські харчові припаси.

Після закладення того міста гетьман з малоросійським військом так само й Неплюєв з великоросійським військом розійшлися по домівках, однак залишили в тому місці до слушного часу московський та козацький гарнізони.»[1]

[1] **Самійло Величко**. Літопис. — Київ, 1991. — Т. 2. — С. 365. — 366.

З М І С Т

Замість передмови 3
ВИНИКНЕННЯ КОЗАЦТВА 4
ВЕЛИКИЙ ЛУГ — БАТЬКО, А СІЧ — МАТИ 13
СИМВОЛИ ВЛАДИ ЗАПОРОЗЬКОЇ СІЧІ 39
МАЛИНОВИЙ ЧИ СИНЬО-ЖОВТИЙ? . . 45
ПЕРШІ КОЗАЦЬКІ ГЕТЬМАНИ 52
ВІСІМ СІЧЕЙ ЗАПОРОЗЬКИХ 57
НАЩАДКИ ЗАПОРОЖЦІВ 114
ЯК ВИНИКЛО НАШЕ МІСТО 128
СТОРІНКИ З ІСТОРІЇ НАШОГО КРАЮ . . 154
Додатки. З переказів нашого краю 165

Науково-популярне видання

Мицик Юрій Андрійович

КОЗАЦЬКИЙ КРАЙ

Нариси з історії Дніпропетровщини XV—XIII ст.

Редактор О. С. Завгородній
Художник А. А. Репін
Технічний редактор В. А. Усенко
Коректор Б. Т. Карапиш

Здано до набору 5.07.96. Підписано до друку 11.02.96. Формат 84x108/32. Папір друкарський. Друк високий. Умовн. друк. арк. 9,24.

Обл.-вид. арк. 10.56. Ум. фарб.-відб. 9,72. Тираж 15000 прим. Зам. № 3266. Вид. № 872.

Видавництво ДДУ, 320625, МСП, м. Дніпропетровськ-10, пр. Гагаріна, 72.

ЗАТ видавництво «Поліграфіст», 320070, м. Дніпропетровськ, вул. Серова, 7.